

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

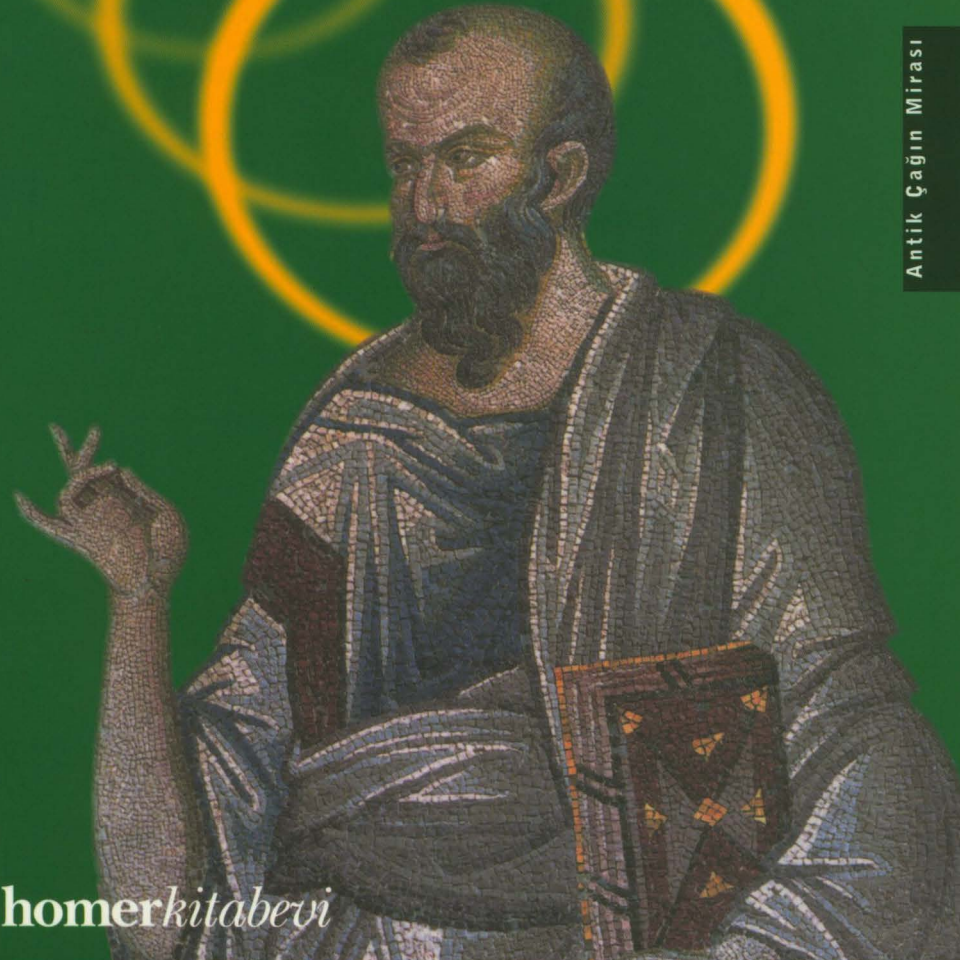
- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası

Richard Wallace & Wynne Williams

Çeviren: Z. Zühre İlkelen

Antik Çağın Mirası

homerkitabevi

TARSUSLU PAULUS'UN ÜÇ DÜNYASI

Hristiyanlığın ortaya çıkıp gelişmeye başladığı dünya, kâh birbirleriyle uyumlu bir tutuma giren kâh birbirlerine ters düşen ayrı ayrı toplulukların ve kültürel 'katman'ların karşılıklı etkileştiği bir dünyaydı.

Elinizdeki kitap bu dünyayı, İsa Peygamberin habercisi Paulus'un yaşamı aracılığıyla araştırıyor; bunu yaparken üç temel kültürel katmanı yani yerel kültürleri, İskender'in fetihleri sonucunda doğuya yayılmış ve birçok çevrede ortak olan Hellenistik kültürü ve yönetime egemen Roma kültürünü ele alıyor. Ana dili Yunanca olan bir Romalı Yahudi kimliğiyle Paulus'un bütün bu katmanlardaki payının ne olduğunu inceliyor. Yazarlar Paulus'un gezip dolaştığı yerleri tanıtıyor, oraların tarihsel, kültürel ve siyasal farklarını gösteriyor, din, felsefe ve dil gibi bir insanın kimliğinin belirlenmesine katkıda bulunan çeşitli kurum, yol ve araçların tartışmasını yapıyorlar.

Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası, Paulus'un çeşitli yerlere yaptığı yolculuklarının o dünyanın toplumsal, siyasal ve kültürel çeşitliliğinin bir örneği olduğu görüşünü savunurken Hristiyanlığın başlangıç dönemindeki karmaşıklığın da renkli ve açık seçik bir biçimde kavranmasını sağlıyor.

Yazarlar:

Richard Wallace Keele Üniversitesi'nde Yunanca-Latince bölümünde ders vermekte ve Eskiçağ Derneği'nin muhasip üyeliğini yapmaktadır.

Wynne Williams Keele Üniversitesi'nde Eskiçağ Tarihi dersleri vermekten 1991 yılında emekliye ayrılmıştır. Richard Wallace ile birlikte yazdıkları *Acts of the Apostles: A Companion* adlı kitap 1993'te basılmıştır.

Çevirmen:

Z. Zühre İlkgen İstanbul Üniversitesi'nde kırk yıl süreyle Fransızca okutmanlığı görevini sürdürdükten sonra 1995 yılında emekliye ayrılmıştır. Fransızca, İngilizce, Almanca ve İtalyanca'dan çevirileri yayımlanmıştır.

**TARSUSLU PAULUS'UN
ÜÇ DÜNYASI**

**RICHARD WALLACE
WYNNE WILLIAMS**

**ÇEVİREN
Z. ZÜHRE İLKGELEN**

homer*kitabevi*

ISBN 975-8293-07-9

Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası
Richard Wallace & Wynne Williams

Özgün Adı
The Three Worlds of Paul of Tarsus
© Routledge 1998 (1. Basım)

Çeviren
Z. Zühre İlkelen

Grafik Tasarım
Timuçin Unan

Ofset Hazırlık
Engin Terim
Şengül Terim

Baskı
Şefik Matbaası

Türkçe 1. Basım 1999

© Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Türkçe çevirinin tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni
olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Yeni Çarşı Cad. No:28/A
Galatasaray 80050 İstanbul

Tel: (0.212) 249 59 02 • (0.212) 292 42 79
Faks: (0.212) 251 39 62
e-mail: homerkitabevi@superonline.com

İÇİNDEKİLER

<i>Harita</i>	viii
<i>Önsöz</i>	ix
<i>Kısaltmalar</i>	x

BÖLÜM 1: PAULUS'UN DÜNYASI

<i>1. GİRİŞ: ÜÇ DÜNYA</i>	3
<i>2. PAULUS'UN DÜNYASININ COĞRAFYASI</i>	9
Suriye ve Filistin	10
Küçük Asya	12
Makedonya ve Yunanistan	13
<i>3. YOLCULUKLAR</i>	15
Antik Çağ Gezginleri	15
Kara Yolculuğu	19
Deniz Yolculuğu	21
Yolculuğa Hazırlanma	26
Yolculukta Karşılaşılabilen Tehlikeler	29

BÖLÜM 2: HALKLAR, KÜLTÜRLER ve DİLLER

<i>4. YERLİ KÜLTÜRLER</i>	35
Yunanistan ve Makedonya	35
Küçük Asya	36
Suriye ve Filistin	37
<i>5. YAKIN DOĞUDA HELLENLEŞME</i>	44
Tarihsel Çerçeve	45
Kültürel Hellenleşme	47
Hellenizmin Kurumları	68
Hellenleşmeye Tepkiler	74
<i>6. YAKIN DOĞUDA ROMA YÖNETİMİ</i>	78
Roma'nın Yönetim Biçimi	89
Roma ve Yunan Kültürleri	94
Doğuda Roma Kolonileri ve Roma Kültürü	95

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 3: SİTE, DEVLET ve BİREY

7. <i>POLİS</i> İÇİNDE YAŞAM	105
<i>Polis</i> Nedir?	105
<i>Polis</i> ve Yurttaşları	106
<i>Polis</i> in Politikaları	118
Ekonomi	122
Yunan <i>Polisi</i> ve Roma	123
8. <i>BİREYİN KİMLİĞİNİ BELİRLEMESİ</i>	130
Din	131
Felsefe	138
Dil ve Kültür	150
Roma Yurttaşlığı	152
Dışarıdakiler	162

BÖLÜM 4: PAULUS'UN SİTELERİ

9. <i>FİLİSTİN, SURİYE ve ARABİSTAN</i>	167
Kudüs	167
Caesarea Maritima (Kıyı Kaisareiası)	169
Damascus (Şam)	176
Arabia (Arabistan)	179
Antiokeia (Antakya)	183
Seleukeia (Samandağ)	188
Tyre (Sur)	189
Sidon (Sayda)	191
Ptolemaios (Akkâ)	192
Joppa (Yafa)	193
Lydda (Lod)	194
10. <i>KUÇUK ASYA'NIN GÜNEY KESİMİ ve KIBRIS</i>	195
Tarsus	195
Kıbrıs	198
Attaleia (Antalya)	200
Perge	201
Pisidia Antiokeia (Yalvaç)	203
Ikonion (Konya)	205
Lystra	205
Derbe	206
Myra (Demre)	206

İÇİNDEKİLER

<i>11. KÜÇÜKASYA’NIN BATI BÖLGESİ</i>	207
Ephesos	207
Troas	211
Assos	212
Mithylene (Midilli)	212
Khios (Sakız)	213
Samos (Sisam)	213
Miletos (Milet)	213
Kos (İstanköy)	214
Rhodos (Rodos)	215
Patara	216
 <i>12. YUNANİSTAN ve MAKEDONYA</i>	218
Samothrake (Semadirek)	218
Neapolis (Kavala)	218
Philippi	219
Amphipolis	220
Apollonia	221
Thessalonika (Selanik)	221
Beroea	222
Atina	222
Korinthos	225
Kenkhreae	227
 <i>13. ROMA ve BATI</i>	228
Melitē (Malta)	228
Syrakusai (Sirakuza)	228
Rhegium	229
Puteoli (Puzzuoli)	230
Roma	231
 <i>Yer Adları</i>	233
<i>Kaynakça</i>	235
<i>Dizin</i>	244

ÖNSÖZ

Bu kitabın asıl amacı, Tarsuslu Aziz Paulus'a ilgi duyan okurların onun içinde yaşadığı dünyayı tanıyıp kavramalarını sağlamak-
tır. İçerdiği konuların her biri için eksiksiz bir kaynakça vermek istemedik. İstedığımız, yalnızca, şu ya da bu konuyu daha derin biçimde araştırmak isteyen okurlarımızı uygun kaynakçayı bulabilecekleri yere yöneltmektir.

İ.Ö. diye belirtilmiş olmayan tüm tarihler İ.S.'dir.

Richard Wallace, Keele Üniversitesi Yunanca-Latince bölümündeki çalışma arkadaşlarına bu kitabın yazılma süresi boyunca izinli sayılmasına olanak tanıdıkları için, ayrıca Granada Üniversitesi Eskiçağ Tarihi bölümü'ndeki meslektaşlarına da konukseverlikle-
ri, orada geçirdiği verimli süre içinde gösterdikleri yardım nede-
niyle, British Academy'ye üç hafta boyunca Cenevre'de Hardt Vak-
fında kalması için yaptığı parasal yardımdan ötürü, söz konusu vakfın çalışanlarına o üç haftayı çok verimli geçirmesini sağladıkları, Swan Hellenic'e de bu kitabın araştırma çalışmalarının yapıldığı yerlerdeki yolculukları kolaylaştırdıkları için teşekkür eder.

KISALTMALAR

Yazıtlarla ilgili yayınlar için aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır:

CIG	<i>Corpus Inscriptionum Graecorum</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
IGRR	R. Cagnat, <i>Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes</i> (1906 - 27)
ILS	H. Dessau, <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i>
OGIS	W. Dittenberger, <i>Orientis Graeci Inscriptiones Selectae</i>
SIG ³	W. Dittenberger, <i>Sylloge Inscriptionum Graecorum</i> , 3ncü basım

BÖLÜM

I

PAULUS'UN DÜNYASI

I CİRİŞ

ÜÇ DÜNYA

Oysa ben bedensel başarılarla güvenebilirdim.
Herhangi biri bedensel başarılarla güvenebileceğini sanıyorsa,
benim böyle yapmam için daha çok nedenim var: Sekiz günlük-
ken sünnet edildim. İsrailiyim; Benyamin soyundan, İbrani ata-
lardan doğmuş gerçek bir İbrani'yim.

(*Philippililere* 3, 4-5)

Paulus: “Ben Tarsuslu bir Yahudiyim” diye yanıtladı, “Kili-
kia'nın önemsiz sayılmayan bir kentinin yurttaşım.”

(*Havarilerin İşleri* 21, 39)

Paulus “Ben yurttaş [Romalı] olarak doğdum.” diye yanıtladı.

(*Havarilerin İşleri* 22, 28)

3

Bu kitabın bir bakıma bir bilgi verme, bir bakıma da bir karşı
koyma aracı olmasını istedik.

Bilgi verme aracı niteliğiyle kitap şu alçak gönüllü amacı gü-
tmektedir: Tarsuslu Paulus ile Hristiyanlığın başlangıç yıllarında-
ki öteki önemli kişilerin Filistin dışında etkinliklerinin geçtiği yer-
lerin tarihsel, toplumsal, siyasal ve kültürel bağlamlarını bir düzen
içinde ortaya koymak. Elbette Hristiyanlık tarihsel bir dindir ve
bundan ötürü de belli bir zamanda ve belli bir yerde ortaya çıkma-
sı rastlantı olmayıp olayların akışına doğrudan bağlıdır, o akış
içinde özsel olarak yer alır. Kendisi de o olaylar akışıyla anlaşılabi-
lir. Hristiyanlığa ister tarih, ister tanrıbilim ya da dinsellik açısın-
dan yaklaşalım, onun birinci yüzyıl Yahudiliğinden ortaya çıktığı
ve önce doğu Akdeniz'in Hellenleştirilmiş toplumları içinde ayrı
ve yeni bir din olarak geliştiği ve bütün bu sürecin Roma İmpara-
torluğu sınırları içinde geçtiği gerçekleri konumuz bakımından
önem taşır.

Kitabın karşı koyma amacına gelince bu, söz konusu bağlamların aşırı basitleştirilmesine karşı bir tutumdur. Roma İmparatorluğu ile onun içinde yer alan toplulukların öylesine değişik, öylesine yabancı görünmesinin nedenlerinden biri, batının dünyaya bugünkü bakış biçiminin kaçınılmaz olarak Hristiyanlıktan ve/veya Yahudilikten türeyen davranışlar, algılamalar ve peşin varsayımlarla yoğrulmuş, biçimlenmiş bulunmasıdır. Fakat insan dünyaya belirli bir kültürün içinden bakarken 'biz ve onlar' tutumunu benimseyerek, kendi topluluğunun dışındaki her şeye topluca 'bizden değil' diye bakar ve hemen basit ikili zıtlıklara düşülebilir. Nasıl ki, Batı geleneği içinde eğitilmiş olanlarımız Hristiyanlığın geçmişiyile uğraşırken gözlerimizi Roma dünyasına çevirdiğimizde doğal bir biçimde öyle davranırız. Aynı şekilde, Hristiyanları (ve Yahudileri) 'pagan'lara zıt bir konumda ya da kilise ile 'Roma devleti'ni birbirleriyle karşıt olarak görürüz. Bu yaklaşımın kökü, elbette, antik çağ dünyası içinde uzun bir geçmişe dayanır. Herkesçe bilinir ki, Yunanlılar dünyayı Yunanlılar ve 'barbarlar' - yani herhangi bir ayırım gözetmeksizin, ortak niteliği Yunanlı olmamak olanların topluluğu- diye ikiye ayırırlardı. Yahudiler de tam buna koşut bir biçimde Yahudiler ve 'kâfirler'(gentilis)* arasında bir ayırım çizgisi çizerlerdi.

Ne var ki, hiçbir şey böyle görüldüğü kadar yalın olmaz. İşte Tarsuslu Paulus da kimliği basit bir ikili zıtlıkla değil, koskoca bir ikili durumlar düzeneğiyle belirlenen kişilere iyi bir örnektir. *Romalılara Mektubunda* (1, 14) 'Yunanlılara da barbarlara da borçluyum' derken alışlagelmiş 'Yunan/barbar' karşıtlığını kullandığı için Yunan dünyasının içinden seslenmiş olmaktadır. Öte yandan, bir Yahudi olarak kendisini kâfirlerle bir karşıtlık içinde görür ve onlara da Yunanlı adını verir. Yukarıda sözünü ettiğimiz bölümden hemen sonra (*Romalılara* 1, 16), iletisinin 'ilkin Yahudi'ye, hem de Yunanlı'ya' yönelik olduğunu söyler. Aynı zıtlık şuralarda da görülür: *Romalılara* 2, 9 ve 10; 1. *Korinthoslulara* 1, 22-24 ve 12, 13; *Koloselilere* 3, 11; *Galatiahılara* 3, 28; ayrıca *Havarilerin İşleri* 11, 19-20 ve 18, 4 aynı ikili zıtlık vardır. Şu halde, Paulus için 'Yunanlı' sözcüğü, dışlayıcı -bir yanda Yunanlılar bir yanda insanlığın geri kalanı- ya da 'kapsayıcı' -Yahudiler dışında herkes- bir terim olabiliyordu. Hristiyanlığın geliştiği ortamda bu terimler karmaşası şu örnekle çok iyi gösterilebilir: Aynı kadından söz eden Markos (7, 26) 'Yunanlıydı, soyu Suriye Fenikesindendi', Matta (15,

* Lat. gentilis= yabancı, pagan. Bazı metinlerde 'sünnetsizler" (ç.n.)

22) 'Kenanlı bir kadın' derler. Paulus'un kullandığı ikili anlatım köle ve özgür (*Korinthoslulara Birinci Mektup* 12, 13; *Galatiahılara Mek.* 3, 28; *Koloselilere Mek.* 3, 11) ve erkek ve kadın (*Galatiahılara Mek.* 3, 28) terimlerinde karşımıza çıkar.

Gerçekte, bir birey kendini pek çok biçimde belirleyebilir. Bu biçimler, yollar, o bireyin kendi hakkında anlatmak istediği şeye ve kimliğine karşı çıkardığı şeye bağlıdır. Biz çalışmamızı Paulus'un dünyası içinde yer alan üç tane kültürel 'katman' yani kitabın başlığındaki 'üç dünya' üzerinde yoğunlaştırmak istedik. Herkes Paulus gibi bu dünyaların üçü içinde de hareket etmezdi ama, insanların çoğu bu katmanların üçünden de etkilenirdi.

Her şeyden önce bölgenin 'yerli' kültürleri denen şeyleri görürüz. Doğu Akdeniz topraklarının birçok kesimi antik çağın birbirinden ayrı uygarlıklarının beşiği olmuştur, başka yerlerde de yerel gelenekler, diller ve halkların derin kökleri vardır. Bunlar Hellenlerin eski topraklarının yerel Yunan kültürlerini de içerir. Her ne kadar o kültürün birtakım parçalarının uluslararası ve türdeş nitelik kazanmış bir biçimi yabancı topraklara geniş çapta benimsetilmişse de asıl Yunanistan'da yerel Yunan gelenekleri ve lehçeleri yaşaya gelmiştir. Yine Paulus'a dönersek, kendisinin 'İsrail cinsinden, Benyamin sıptından, İbranilerden bir İbrani' (*Philippililere* 3, 5) olduğunu söylediğinde ve Kudüs'te sokaktaki topluluğa Aramca seslenerek 'Camaliyel'in dizinin dibinde bu şehirde yetiştirildim ve atalar şeriatının sıklığına göre terbiye olundum' (*Havarilerin İşleri* 22, 3) derken o belirli bir yere özgü 'yerli' kültürlerden birinin, Filistin Yahudilerinin üyesi olduğunu açıkça doğrulamaktadır. Gerçekten de Kudüs'te birtakım aile bağları olduğu sanılmaktadır (en azından yeğeninin orada görüldüğü biliniyor: *İşler* 23, 16; ayrıca bkz. *İşler* 26, 4 içinde Agrippa'ya seslenerek gençliğinden beri yaşamını Kudüs'te sürdürdüğünü bildirmesi). Yerel kültürlerden hangilerinin o tarihte hâlâ yaşamakta olduğunu, hangisinin ikinci katmanın Hellenistik kültürü altında kaldığını, ona yenildiğini kesinlikle saptamak kolay değildir (örneğin, *İşler* 14, 11'de 'ahalinin Lykaonia diliyle bağırdukları' zaman geçen olay Anadolu'nun Yunanca olmayan dillerinden birinin, bir halk dilinin ölmemiş olduğu, o tarihte hâlâ konuşulduğu hakkında sahip olduğumuz pek az sayıda somut kanıttan biridir; kuşkusuz, Paulus ve arkadaşları yerel halkın kendi arasında yerel bir dil konuştuğu pek çok bölgeden geçmişlerdir. Fakat olayların anlatılış biçimi başka hiçbir yerde bundan söz edilmesini ge-

rektirmemiştir). Ancak, Suriye ve Filistin'de, Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, oranın yerel dili olan Aramcanın lehçelerinde hatırı sayılır bir edebiyatın doğduğu görülmüştür. Bu, her ne olursa olsun, bazı bölgelerde görünürde Yunanca gölgesinde kalsa da yerel dilin ve o dilde anlatımını bulan kültürlerin güncelliklerini ve güçlerini koruduklarını gösterir.

İkinci katman, dili Yunanca olanların, 'Hellen'lerin katmanıdır. İ.Ö. dördüncü yüzyılda görünüşe göre birleşmiş Yunan sitelerinin başbuğu konumunda olan Makedonyalı III. İskender, Pers İmparatorluğu topraklarını işgal edip Pers Kralı'nın tahtına oturmuş, fakat imparatorluğu kısa ömürlü olmuş, ölümünden sonraya kalmamıştı. O ölür ölmez de doğudaki uç eyaletleri yitirilmişti. Ne var ki, bunun uzun vadeli sonucunda, Akdeniz'in doğu kıyılarında yer alan ülkelerin çoğu İskender'in generallerinin ve yardımcılarının soylarından gelen dinastlıkların (ya da hanedanların) boyunduruğu altına girdi. Bu hanedanların dilleri Yunanca, kültürleri Yunan kültürüydü. Yunan dili -ya da onun bir biçimi- her yerde egemen katmanın, yönetimin ve uluslararası iletişimin dili oldu. Buna, Yunan topraklarından doğuya doğru önemli bir göç yaşanması, Yunan biçiminde yeni sitelerin kurulması, yerli seçkin sınıfların yeni egemen Yunan kültürüne -bugün genellikle Hellenistik kültür denilmektedir- yaklaşarak saygınlıklarını artırma istekleri de yardım etti. Yahudi topluluklarının aşağı yukarı İ.Ö. üçüncü yüzyıldan başlayarak Mısır, Anadolu, Yunanistan ve daha öteye yayılması -yani Yahudi diasporası denilen olay- da söz konusu ikinci katmanın bir parçasıdır. Çünkü bu toplulukların bazıları, Hellenistik kralların Yahudi yerleşmecileri yüreklendirme yolunda güttükleri kararlı politikanın bir sonucuydu. Bu topluluklar genellikle Yunan dilini benimsemişler ve kaçınılmaz olarak, Filistin Yahudilerinin tersine, içinde yaşadıkları Yahudi olmayan 'kâfir' çevrenin insanlarıyla bir dereceye kadar uyum içinde yaşamak zorunda kalmışlardır. Hellenize edilmiş bir kent olan Tarsus'un yurttaşı kimliğiyle Paulus, o çevre içinde herhangi bir yabancılık duymaksızın, kendini evinde hissederdi. Aslı aranırsa onun yapıtının gerçekleşmesine olanak veren de bu 'katman'ın varlığı olmuştur. Yazdıklarını Hellenistik Yunan dilinde yazmış, dolaşıp gezdiği yerlerin hiçbirinde başka bir dile gereksinim duymamıştır. Gittiği kentlerin çoğunda bir Yahudi topluluğu kurmuştur. Bir bakıma bizim en iyi tanıyıp anlayabileceğimiz Paulus, bize en açık olan Paulus, Hellenistik Paulus'tur; çünkü iletişimini o kültür aracılığıyla kurmuştur.

Üçüncü ve son 'katman', Paulus'un Roma yurttaşı olması nede- niyle bağlı olduğu Romalılar katmanıdır. Bir bakıma en az kapalı olan budur. Saldırgan, dünyayı eline geçiren, eline geçirdiği dün- yayı demir yumrukla yöneten bir Roma İmparatorluğu imgesi, çok yaygın, pek çok insanın inandığı bir imgedir ama insanı ciddi bi- çimde yanıltacak bir imgedir. Elbette Roma, saldırgan ve kendisiyi- le pek komşuluk etmek istenmeyecek bir devlettir, ancak emperya- listçe yayılmasının asıl gerekçeleri üzerinde hâlâ tartışılmakta, hâ- lâ bu konuda karşıt düşünceler ileri sürülmektedir. Söz konusu emperyalist yayılma, bireylerdeki fırsatçılıktan, kişisel açgözlülük- ten, kendini beğenmişlikten ya da çeşitli rastlantıların bir araya gelmesinden veya başka herhangi bir nedenden ileri gelmiş olabi- lir. Fakat şurası çok kesindir ki, hiçbir zaman Roma'da merkezden yönetilen, bilinçli biçimde kabul edilmiş bir dünyayı fetih planı ol- mamıştır. Yönettikleri topraklar genişledikçe onlar da o toprakla- rı yönetme yollarına plansız, izlencesiz, duruma göre, o anda bu- lunuvermiş, yalnızca hemen önlerinde bulunan sorunu bitirmeye yönelik çözümler geliştirmişlerdir. Elbette, kendilerine boyun eğilmesini istiyorlardı ve önlerine bir sorun çıktığında o soruna hoyratça ve kolay unutulmaz çeşitten tepki gösterirlerdi. Fakat istedikleri, İmparatorluk içindeki sitelerin kendi işlerini açıkça be- lirtilmiş sınırlar arasında kalarak- büyük ölçüde kendilerinin yü- rütmesiydi. Sokaktaki adamın Roma'nın gücüyle karşı karşıya gel- mesi öyle sık rastlanır bir şey değildi. Paulus'un yaşamı buna iyi bir örnek oluşturur. O ve arkadaşları tüm Doğuyu baştan başa dolaş- mışlar, gittikleri hemen her kentte açıkça tatsızlıklara yol açmış- lar, bunların bir bölümü ciddi huzursuzluğa neden olmuştu. Yine de Paulus sadece Korinthos'ta ve Yahudiye'de* sanık olarak vali- nin huzuruna çıkarılmıştır. Buralarda da Roma yönetimiyle sürekl- li takışması büyük ölçüde kendi başının altından çıkmıştı. *Havarilerin İşleri* yazarının Roma makamlarını ilk Hristiyanları koruyor göstermekte kuşkusuz kendince birtakım nedenleri ola- bilir. Fakat Roma yönetiminin Doğuya güvenli bir süreklilik ve bolluk getirdiği, -her ne kadar savaşların bir bölümü Roma'nın ba- şının altından çıktığı bilinse de- uzun bir düzensizlik ve savaş dö- nemini kapattığı da kesindir. Paulus'un oradan oraya gittiği dün- ya, imparator Augustus'un son verdiği karışıklık ve iç savaştan ye- ni sıyrılmıştı, hızla iyileşmekteydi. Bir sonraki yüzyılda Doğunun

* Filistin'in güney kesimi. İng. Judaea; Fr. Judée. (ç.n.)

ÜÇ DÜNYA

sitelerinde bugün kalıntılarını gördüğümüz görkemli kamu yapıları yükselecekti. O dünya ezilmiş, yenilmiş değil, bir canlanma sürecinin yaşandığı bir dünya idi ve Yunanlı Doğunun Hellenistik uygarlığının yeniden doğuşu -ki bu ikinci yüzyılın en büyük kültürel olayıdır- daha o zamandan kotarılmaya başlamıştı. Roma yurttaş olarak doğmuş ve o niteliğiyle içinde bulunduğu toplumun ayrıcalıklı bir bireyi kabul edilen Paulus, Roma yönetiminin verebileceği iyiliklerden sonuna kadar yararlanabilecek durumdaydı.

Bu konu üzerinde okunabilecek bir iki kitap

(Bu yapıtların tüm ayrıntıları Kaynakçada verilmektedir.)

Bu kitabın devamı olan *The Act of the Apostles: a Companion* (Yazanlar: Wallace ve Williams) *Havarilerin İşleri*'ni bir tarihsel kaynak olarak almaktadır.

The First Urban Christians (Yazan: W. A. Meeks) Hristiyanlığın başlangıç yıllarında toplumsal ortamın ayrıntılı bir tartışmasını yapmaktadır.

PAULUS'UN DÜNYASININ COĞRAFYASI

Roma'ya yaptığı son yolculuğu ve *Romalılara Mektup* (15, 24) içinde dile getirdiği İspanya'ya gitme niyeti bir yana bırakılırsa, Paulus'un dünyası Roma İmparatorluğu'nun doğu kesimi içinde kalmaktadır. (Sözünü ettiğimiz iki ayrıcalığa belki bir de *Galatyalılara Mektup* (1, 17) içinde geçen Arabia'da oturmasını ekleyebiliriz; bunu söylerken biçimsel olarak bağımsız fakat gerçekte Roma'nın 'etki alanı' içinde bulunan Nabat Krallığı'na* göndermede bulunmuş olabilir.) Bu bölge sınırları içinde, birkaç ayrılık bir yana bırakılırsa, hep denize yakın yaşamıştır. Bölge, kolaylıkla denizden yolculuk edilebilen bir yerd. Çünkü iyi kurulmuş limanlar vardı, bunlar arasında düzenli bir ticaret yapıları. Halbuki iç kesimlerin kıyı şeridiyle ilişkileri birçok noktada dağ sıraları ve başka doğal sınırlarla kesik durumdaydı. Ulaşım yapılabilecek akarsu sayısı azdı, olanlardan da ancak kıyı bölgesi içinde yararlanılabilir, örneğin Asi Irmağı ile Antiokheia'ya (Antakya), Tarsus Çayı ile Tarsus'a kadar gidilebilirdi. İç kesimlerle bağlantılar bulunmasına, hem de bunların önemli (Tarsus ve Ephesos gibi kentlerin öne çıkması bununla açıklanabilir) bağlantılar olmasına karşın, oralardan daha kolay varılabilen bir yer olan kıyı bölgesi hep seçkinliğini korumuştur. Paulus genellikle hep kıyı ile ilişkili kalmış, iç kesimlere pek girmemiştir. Ancak, bu kuralının dışına çıkarak düzenli olarak Kudüs'e gidip gelmiştir. Dini yayma yolundaki etkinliği o bilinen kalıbına girmeden önce de, Şam'a ve Arabia'ya gitmiştir. Güney Galatia kentlerine yaptığı yolculuklara (*İşler* 14) belki öfkeli kalabalıklardan kaçmak için zor altında kalıp da çıkmış olabilir. Her halde, daha sonra da ilk gidişlerinde kurulmuş kiliseleri 'sürdürme' amacıyla buraları ziyaret etmiştir (*İşler* 15, 36** 16, 7; 18, 23).

9

* Bugünkü Suriye içinde, Kızıldeniz ile Fırat arasında kalan ve Petra kentini de içeren kesim. (ç.n.)

** *İşler* 15, 36: "Rabbin sözünü bildirdiğimiz her kente dönelim, kardeşlerimizin durumunu öğreneelim." (ç.n.)

Suriye ve Filistin

Coğrafya ile tarih arasındaki bağlantı belki hiçbir yerde bu bölgede olduğu kadar açık biçimde görülmez. Bölge, denizle çöl arasında incecik bir şerit olup kuzeyden güneye inen dağ zincirleriyle kesimlere ayrılır. Bu dağlar verimli ovaları yer yer bölerek kıyından içe yapılacak yolculukların önüne önemli bir set çeker. Genellikle Paulus ancak Kudüs'e gidişlerinde bölgeyi bir baştan bir başa geçmiştir. Kudüs'ün önemi bulunduğu konumdan gelmezdi, çünkü önemli bir yol üzerinde ya da askeri önem taşıyan bir yerde kurulmuş değildi. Önemi sadece Davud Peygamberin kendisine başkent diye burayı -herhalde siyasal nedenlerden ötürü- seçmiş olmasındaydı. Tapınağın* orada yapılması da kenti önemli bir dinsel merkez durumuna getirmişti. Paulus etkinliğinin başlarında Kudüs'ten kuzeye çıkıp Şam'a, oradan da Arabia'ya giderken iç kesimlerde bir yol seçmişti. Daha sonraysa, Hellenistik dünya ile ilişkisi başlamış, kıyıyı izleyen yolu kullanır olmuştu.

10 Bölgenin doğusundaki çöl hiç de geçilemez bir yer değildi ve aslına bakılırsa kıyı kentlerinin bir bölümünün ticareti doğuya giden kervan yollarına bağlıydı -gerçekte bölgenin daha kuzeydeki kesimlerine çöl değil de 'bozkır' denmesi daha uygun düşer, çünkü buraları oturulabilir yerlerdir- fakat tarih açısından önemli olan şu ki, buraları orduların geçmesine elverişli değildi. Bundan ötürü, Mısır'dan kaynaklanan ya da Mısır'a yöneltilmiş herhangi bir ordu hareketi zorunlu olarak Suriye ve Filistin'den geçecekti, böylece söz konusu bölgenin denetim altında tutulması askeri açıdan büyük önem kazanıyordu. Bölge yerel 'büyük güç'lerin bir bölümünün etkinliklerinin doğal alanı içinde kalmaya çok uygun yerlerden biriydi. Şu halde, Mısır'ı ya da Mezopotamya'yı veya Anadolu yahut Akdeniz'i denetim altında tutan güç, elbette Suriye ve Filistin ile ilgilenecekti. Bundan ötürüdür ki, Roma yönetiminin yerleşmesinden az önce İskender imparatorluğunun mirasçısı iki hanedan yani güneyde Ptolemaioslar ile kuzeyde Seleukoslar arasında bir savaş alanı olan bu bölgenin olaylarla dolu, pek imrenilmeyecek bir geçmişi vardır. *Vahiy*** (16,16) içinde sözü edilen büyük Armagedon savaşının Mecit yakınlarında (Har Megiddo = Mecit Dağı) Karmel Dağından geçen askeri değeri önemli bir geçitte yapılmış olması

* Süleyman Peygamber tarafından yaptırılmış ve İ.Ö. 950-586 yılları arasında ayakta kaldıktan sonra Babil Kralı Nabukadnezar tarafından yıkılmış tapınak.(ç.n.)

** Tanrının kendini açıklaması. Yeni Antlaşma'nın (İncil) son bölümünün adı.(ç.n.)

rastlantı değildir. Ne var ki, zaman zaman, ortada bölgeyi denetimi altında tutabilecek bir büyük güç bulunmadığında, orada birkaç ufak 'tampon devlet' tutunabilmiştir. Ptolemaios ve Seleukos kralıkları zayıfladığında da durum böyle olmuştur.

Denize dayanan ticaretin genişliğine, zenginliğine karşın, kıyı, hele Fenike'de, doğal limanlar bakımından fakirdir. Yine de, Suriye ve Filistin'deki kentler Doğudan gelen ticaret yollarının doğal bitiş noktası olduğundan kıyı boyunca bir dizi liman gelişip ticareti yürütmüştür. Fakat Paulus'un zamanına gelindiğinde, bir zamanlar uluslararası bir değer taşımış olan Tyre (Sur) ve Sidon (Sayda) gibi limanlar gerileyip yalnızca yerel bir işlev yürütür olmuşlardı. Bu limanların işlevi Paulus'un kendisinin o kadar sık kullandığı kıyı ulaştırmasında sürmüştür. Yeni, büyük, yapay Laodikeia (Lazkiye), Seleukia (Samandağ) ve Herodes'in kurduğu Kaisareia limanları deniz ulaşımının büyük bölümünü yüklenmiştir. Kaisareia'nın başka bakımlardan da önemi vardı: Hem bir yönetsel merkezdi hem de Kudüs'e giden Yahudilerin doğal limanıydı (Rougé 1966: 127-9).

Suriye ve Filistin Roma'nın denetimi altında bulunmayan bölgelerle sınırdış olduklarından bunlara 'sınır eyaletleri' denilirdi. Şurası dikkate değer ki, bu sınır, Paulus'un etkinlikleri sırasında hiçbir zaman sözü edilir bir şey olmamıştır; halbuki kendisi en az bir vesileyle Roma İmparatorluğu dışına çıkmıştır (*Galatyalılara mektup* 1, 17). Son yıllarda yayınlanan çalışmalardan (özellikle Isaac 1992) anlaşıldığına göre, Roma sınırı, tahminimizin tersine, dış saldırılara karşı berkitilmiş bir savunma hattı değildi. Dördüncü yüzyıldan önce çöldeki göçebe kabilelerin ciddi bir rahatsızlık yarattıklarını gösterir herhangi bir kanıt bulunmamaktadır (Isaac 1992: 69-77), ve Part İmparatorluğu ile olan ilişkilerinde genellikle saldırgan olan Roma idi; bu durum Roma'nın belli başlı asker güçlerini Suriye'ye yerleştirmesinden anlaşılmaktadır. Başka yerlerde Romalılar sınırları değil, Asi vadisinden güneye doğru inip Gerasa (Ceraş), Filadelfiya (Amman) ve Petra (Elbatra'dan) geçen geniş yol gibi yolları savunmaktaydılar. Bu yollardan ordu donanımına ve ticarete gelebilecek tehlike, Romalı kaynakların gösterdiği gibi yabancı saldırganlardan çok içerideki eşkıyanın, haydutların oluşturduğu tehditti. Bazı dağlık bölgelerde haydutluk hiç arası kesilmeyen, hep sürüp giden bir derti (Isaac 1992: 78-83); bunun nedeni birtakım kimselerin eşkıyalığı iş diye benimsemesinden çok, o çetin bölgelerde Roma denetiminin yetersizliği olabilir. Söz konusu belalı bölgelerde asker varlığının büyük bölümü dışarıdan gelecek tehditlere değil de, içteki bozuk düzene yönelikti.

Küçük Asya

Küçük Asya iki tane birbirinden tümüyle ayrı coğrafya bölgesine düşer. İç kesimleri kurak, büyük bölümü çıplak ve oturulmaz bir yayladır. Bazı yerlerinde tahıl tarımı yapılabilir, epeyce verimli yöreleri de vardır, fakat ürün cılızdır ve her zaman kuraklığa yenik düşebilir. Söz konusu dönemde bölgenin büyük bölümü hayvancılıkla uğraşır; olan refah, iç kesimin zenginliğini yapan yünün çok iyi kalitesinden kaynaklanırdı (Mitchell 1993: I, 143-7).

Güney ve batı kıyıları boyunca, iç kesimden yüksek dağlarla ayrılmış bir kıyı ovası yer alırdı; bu, antik çağ dünyasının en verimli en zengin ovalarından biriydi. *Hippokrates yazılarından* sayılan ve İ.Ö. beşinci yüzyılda kaleme alındığını sandığımız *Havalar, Sular ve Yerler* adlı yapıtta burası hakkında şunları okuruz:

Kesinlikle söylerim ki Asya, topraktan çıkanları olsun gerek insanları olsun, orada yetişen her şey bakımından, Europa'dan çok değişiktir. Çünkü Asya'da her şey çok daha iyi ve çok daha büyük yetişir; toprak bizimkinden daha uyumlu, halkın huyu daha yumuşak, daha geçimlidir... Öyle durumlarda yerlisinde olsun göçmeninde olsun gözü peklik, zahmet çekme, coşma görülemez ama, onlara yön veren şey herhalde zevktir.

(*Havalar, Sular ve Yerler* 12)

Alıntıladığımız bu bölüm, elbette, Asya'nın -bununla yazar herhalde Küçük Asya'nın batı kıyılarını söylemiş oluyor- fakir Yunanistan'dan nasıl görüldüğünü yansıtmakta. Fakat o genel verimlilik ve zenginlik tablosu tüm antik çağ boyunca doğru bir görünüm olarak kalmıştır. Roma dünyasının en ünlü siteleri ve en gelişen siteleri o bölge içinde yer alırdı. Kıyı boyunca uzanan verimli şerit yer yer dar olsa da epeyce genişlediği kesimler de vardı.

Önce Paulus'un doğum yeri Tarsus'un bulunduğu Kilikia bölgesini ele alalım. En doğuda kalan kesim olan bu geniş ve verimli ovaya antik çağda 'Düzlük Kilikia' denirdi. Hem Antakya ve Doğuyla hem iç kesimlerle ilişkisi vardı. Batıya ilerlersek antik çağın 'Dağlık Kilikia' adını verdiği, dağların doğrudan denize indiği, fakir ve engebeli yere geliriz. Daha sonra Perge ve Pamphylia'ya vardığımızda yeniden üç akarsuyun suladığı zengin ve verimli bir ovayla karşılaşırız. Batıya doğru bir sonraki bölge olan Lykia, Dağ-

lık Kilikia gibi, yüksekliklerle dolu bir yerdir. Yine batıya devam edip batı kıyısını kuzeye doğru izlersek önce dar, sonra büyük ırmakların vadilerine açılarak genişleyen bir kıyı ovası ile aynı görünümlü yinelenir. Bu büyük akarsulardan Küçük ve Büyük Menderes ırmaklarını, Gediz çayını söyleyebiliriz. Birçok büyük siteyi yataşan bu kıyı ovası son derecede verimli olabilirdi. Her ne kadar bu bölgelerin verimliliği, onları doğal olarak zenginleştiriyorsa da, içeriye ırmak vadilerinden girilmesi, Perge, Tarsus, Miletos ve Ephesos gibi kentlere iç kesimin ürünleri için doğal birer pazar yeri konumu veriyor, onlara ticaret yönünden de büyük bir servet sağlıyordu. Örneğin antik çağda Miletos yünlu kumaşlarıyla ün kazanmıştı. Kıyı üzerindeki tatil yörelerinde bugün turistlere satılan deri ceketlerle yün halılara bakılırsa, kıyı ile iç kesimlerin hayvancılığı arasındaki ilişki daha zayıflamış biçimde de olsa hâlâ sürüp gitmektedir. Filistin ve Suriye gibi Küçük Asya'nın kıyı şeridinde de birden çok gücün denetimi altındaki bölgenin yani iç kesimle Ege'nin doğal bir parçası olarak bakılabilir. Hellenistik dönemde kıyıdaaki sitelerin, iç kesimi elinde tutanın denetimi dışında olması sık görülen bir şeydi. Pergamon (Bergama) gibi bağımsız ufak devletlerin doğuşu işte bu durumdan çıkan karışıklıklar sonucu olabilmektedir.

13

Suriye ve Filistin'in tersine, Küçük Asya'nın hem güney hem batı kıyılarının çok iyi doğal limanları vardır. Güney kıyıda yalnızca bir yol kavşağında bulunan ve hem Antakya'ya hem de Kilikia kapıları ile Anadolu yaylasına bağlanabilen Tarsus, bölgeselden öteye bir anlam taşırdı. Batıdakiler, hele Smyrna (İzmir), Miletos ve Ephesos gibi içeriye geçit veren ırmak vadilerine yakın olanlar, daha önemli limanlardı. Ne var ki, bu batı limanlarının hiç çözülmemeyen bir sorunu vardı: Irmakların getirdiği çamurla doluyorlardı. Sözümlü ettiğimiz sitelerin yerlerinin bugün denizden bir hayli uzak olmasının nedeni budur (Rougé 1966: 129-30).

Makedonya ve Yunanistan

Hellenlerin ilk yurdu olan asıl Yunanistan sıra sıra dağlarla dilimlenmiş, fakir bir ülkeydi. Orasında burasında birkaç verimli ovası vardı, hattâ bunların bazısında fazlası dışarı satılabilecek kadar iyi ürün alınırdı. Örneğin Thessalia'dan tahıl, Attika'dan zeytinyağı ihraç edilirdi (Alcock 1993:80). Yunanistan karadan

yolculuk yapmaya elverişli bir ülke değildi. Paulus da düşünceli davranıp Yunanistan'ın büyük bölümünü atlamıştır. Kuzeydeki Makedonya'nın durumu ise ona benzemezdi. Orası her zaman güneydeki komşularından daha verimli olmuştu, fakat Paulus'un zamanında Makedonya'nın önemini yapan şeylerden birincisi, toprak altı zenginliği, en çok da altın ve gümüş -Philippi bir madencilik kenti olarak doğmuştur-, ikincisi de Via Egnatia idi. Romalıların İ.Ö. ikinci yüzyılın ortalarında yaptıkları bu yol, Adriya Denizi kıyısındaki Durazzo (Epidamnus) ile Thessalonika'yı (Selanik) birbirine bağlardı. Kısaca, Paulus bu bölgede Roma yönetimi altında rahat yaşayan Philippi, Thessalonika, Beroea gibi bir dizi parlak, gelişmiş site görüp tanımıştır.

Bölgenin belli başlı limanları Thessalonika ve Korinthos'tu. Makedonya'ya hizmet veren Thessalonika, Via Egnatia üzerinde olup çok iyi bir limandı ve Vardar Irmağı vadisi yoluyla Tuna bölgesine bağlanırdı. Korinthos ise tüm Yunanistan'ın limanıydı. Atina'nın limanı olan Peiraeus'a (Pire) gelince, o, Atina'nın kendisi gibi sönmüştü ve her ne kadar gezginler ve öğrencilerce kullanılıyorsa da, deniz ulaşımının önemli yolları artık Peiraeus'dan geçmiyordu. Bir sonraki yüzyılda yaşamış olan satir yazarı Lukianos, fırtınaya tutulup da Peiraeus'a gelen büyük bir ticaret gemisinden merâklıların toplanmasına yol açan önemli bir olay diye söz eder (The Ship 1 9; Rougé 1966: 131-2).

14

Bu konu üzerinde okunabilecek bir iki kitap

(Bu yapıtların tüm ayrıntıları Kaynakçada verilmektedir.)

Her ne kadar sadece on altıncı yüzyılı ele alıyor gibi görünse de, Fernand Braudel'in *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* adlı yapıtı Akdeniz ülkelerinin fiziksel çevresi konusunda canlı bir fikir verme bakımından öğütlenebilir.

Bir genel başvuru yapıtı olarak *Oxford Classical Dictionary* (yay. S. Hornblower ve A. Spawforth; 3.baskı) Yunan ve Roma dünyaları konusunda bol, güvenilebilir ve yeni bilgiler içermektedir.

YOLCULUKLAR

Antik Çağ Gezginleri

Yirminci yüzyılın oldukça rahat gezilerine alışık olan günümüz okuruna, Paulus'un Filistin, Suriye, Anadolu, Yunanistan'a ve en sonra da, *Havarilerin İşleri*'nden öğrendiğimize göre, İtalya'ya yaptığı aralıksız gidip gelmeler pek olağandışı görünebilir. Yine de bunların en olağandışı yanı, olağandışı olmamalarıdır. Şöyle ki, anladığımıza göre, Paulus hep oraya buraya giden, hareket halinde olan insanlar arasında bulunmuştur (Meeks 1983: 16-19). Arkadaşları arasında Barnabas Kıbrıslı'dır ama, onu önce Kudüs'te (*İşler* 5, 36) görürüz, oradan Antiokheia'ya (*İşler* 11, 22) ve Tarsus'a (*İşler* 11, 25) gider; sonra Paulus'un ilk yolculuğuna katılır. Apollon'a gelince, o, İskenderiyeli'dir, ilkönce Ephesos'ta (*İşler* 18, 24), sonra Korinthos'ta (*İşler* 19, 1) görülür. Zulüm nedeniyle Kudüs'ten sürülen havariler Fenike, Kıbrıs ve Antiokheia'ya (*İşler* 11, 19) dağılırlar; bazılarının da Kıbrıslı ve Kirineli* (*İşler* 11, 20) oldukları anlaşılmaktadır. Bu yolculuklar ve Paulus'unkiler dahil daha başkaları, dikkati çeken şeyler değildi ve anlaşıldığına göre, herhangi bir özel hazırlık ya da düzenleme olmaksızın alışıla gelmiş biçimde girişilmiş, gerçekleştirilmiştir. Böyle olması Hristiyan kilisesinin yalnızca kurulması değil, aynı zamanda ayakta tutunabilmesi için de vazgeçilemez koşuldu. Aslına bakılırsa, bir sonraki kuşakta, gezgin 'havari'ler öylesine çoğalıp yayılmışlar ve neredeyse rahatsız eder duruma girmişlerdir ki, kiliselere bunlarla nasıl başa çıkacakları yolunda öğütler göndermek zorunda kalınmıştır:

Size gelen her havariyi sanki Efendimizin kendisiymiş gibi ağırlayınız; ancak, bir ya da gerekirse iki günden fazla kalmamalıdır. Üç gün kalırsa, o bir yalancı peygamberdir. Havari, ayrılırken yanına bir sonra konaklayacağı yere kadar kendisini idare edecek kadar ekmekten başka bir şey almayacaktır. Para isterse, o bir yalancı peygamberdir.

(Didache** 11, 4-6)

* Kuzey Afrika'da Sirenaik içinde bir Yunan sitesi. (ç.n.)

** Hristiyan ahlak ve uygulamalarıyla ilgili birinci yüzyılda ya da ikinci yüzyılın başlarında kaleme alınmış bir kitap. *Oniki Havarinin Dersleri* adını taşır. (ç.n.)

Özellikle dinsel amaçlı olan bu yolculuklar dışında, *Havarilerin İşleri*'nden ve Paulus'un mektuplarından öğrendiğimize göre, iş ya da başka amaçla yolculuk yapan, geziye çıkan pek çok kimse vardı. Bunların gidip gelmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan bağlantılar ağı, Hristiyanlığın yayılmasını kolaylaştıran önemli bir etken olmuştur. Örneğin, Karadeniz kıyısında Pontos'tan Paulus gibi çadircı olan Aquila ile Priscilla çifti Roma'ya göçmüşler, oradan çıkarılmışlar, izlerine önce Korinthos'ta (*İşler* 18, 2-3), sonra Ephesos'ta (*İşler* 18, 19) rastlanmıştır. Paulus ile Philippi'de (Filibe) rastlaşmış olan purpura satıcısı Lydyia adlı bir kadının Küçük Asya'nın Thyateira kentinden olduğu bilinmektedir. Paulus'un mektuplarıyla gidip gelen selamlar (bkz *Romalılara Mektup* 16, 1-16 içindeki uzun liste; ayrıca krş. *İbranilere Mektup* 13, 24 içinde 'İtalya'dan gelenler') kentten kente bir ilişkiler zincirinin hep canlı kaldığının, mektupların da -herhalde düzenli yolculuk yöntemleriyle- ne kadar büyük kolaylıkla gönderildiğinin kanıtıdır. Mektup gönderilmesi tümüyle bireyler arasındaki özel anlaşmalarla olmaktadır. Her ne kadar imparatorluğun bir posta kuruluşu varsa da, bu yalnızca imparatorun memurları, görevlileri içindi ve geniş halk kütlesi bundan yararlanamazdı. Bir kentten bir kente mektup yollayabilmek için oraya giden birini bulmak, o kimsenin de bu işi yapmayı kabul etmesi gerekirdi.

16

İçte ve dışta ticaretten başka, insanları böyle uzak yerlere yolculuklar yapmaya iten başka birçok neden vardı. Elbette Yahudiler dinsel nedenlerden ötürü Kudüs'e gitmek isterlerdi. Şabuot* yortusu kutlamasında hazır bulunanların geldikleri yerlerin listesi pek tutarlı nitelikler göstermese de (Wallace ve Williams 1993: 34-5), kentte dört bucaktan gelmiş Yahudilerin ne kadar çok olduğunu gösteren bu tablo, gerçeği geniş ölçüde ortaya koyar. Aynı şekilde, Paulus'un Kudüs'e son gelişinde, Asya kökenli Yahudiler de orada bulunmaktaydılar (*İşler* 21, 27). Fakat dinsel nedenle yolculuk yapanlar yalnızca Yahudiler değildi. Klaros'taki kâhinlere danışma yeri ya da Ephesos'taki Artemis Tapınağı gibi belli başlı inanç merkezleri her yerden ziyaretçi çekerdi. Ephesos'taki gümüş işleyicilerin Paulus'un etkinliklerine içerlemiş (*İşler* 19, 24-27)** olmalarının nedeni budur. Hac ziyaretleri hiç de Hristiyan

* Musa peygambere On Emrin bildirilmesinin kutlandığı yortu. (ç.n.)

** 'Dimitrios adında bir kuyumcu vardı...benzeri işlerle uğraşanları bir araya toplayıp "Arkadaşlar, dedi, biliyorsunuz, bu işten sağlam kazancımız var. Bu Paulus'un yalnız Ephesos'ta değil, tüm Asya'da "El yapıtı nesneler tanrı değildir" dediğini görüyor, duyuyorsunuz...' (ç.n.)

icadı değildir; Hristiyanlık dördüncü yüzyılda imparatorların onayladıkları bir din olarak yerleşip de kutsal Hristiyan kentlerine gidilmesi, yaygın bir tapınma biçimine dönüştüğünde, zaten gezginlerin gereksinimlerini yerine getirecek bir iş dalı, turizm endüstrisi çoktan beri hazırды.

Pergamon, Kos (İstanköy), Epidavros* ve daha birkaç yerde tanrı Asklepios adına kurulmuş tapınaklar özel bir çeşit ziyaretçi çekti. Hastalar oralara o tanrının kendilerini iyileştireceğini umarak giderlerdi (André ve Baslez 1993: 270-2). Aşağı yukarı Paulus'un çağdaşı olan hekim Celsus *phthisis* (verem olsa gerek) hastalığı çekenlere 'uzun bir deniz yolcuğu, hava değişikliği...' önerir, 'İtalya'dan İskenderiye'ye yapılacak bir yolculuk çok uygundur' (*De medicina* 3, 22, 8) der, fakat hastanın böylesine uzun bir yolculuğa dayanacak gücü yoksa 'daha kısa bir yolculukta sallanması iyi olur, deniz yolculuğunu engelleyecek bir şey varsa, vücudunu bir sedyeye uzatıp dolaştırmalıdır.' (*De medicina* 3, 22, 9) diye yazar.

Keyif olsun diye yolculuk, bugün turizm dediğimiz şey, şaşılacak kadar iyice yerleşmişti. Daha İ.Ö. beşinci yüzyılda bile, tarihçi Herodotos sırf merak ettiği için dünyayı dolaşmış. Dördüncü yüzyılda Ksenophon gezi aşığı bir Spartalıdan söz eder (*philapodēmos: Hellenica* 4, 3, 2). Bunları izleyerek düzenli bir turizm gelişmiş, gelişen turizm ağı tüm antik çağ boyunca gezginleri çekmiştir. Bunu Mısır'daki anıtlar üzerinde gördüğümüz pek çok yazıdan, gezginler tarafından yazılmış yazılardan anlıyoruz. Böyle keyif için yapılan yolculuklar resmi işlerle de denk düşürülürdü. (André ve Baslez 1993: 71-3, 105-9). Örneğin, tarihçi Titus Livius (45, 27-8), Romalı general Aemilius Paullus İ.Ö. 168 yılında Pydna savaşını kazanıp Yunanistan işlerini düzene soktukten sonra, tüm Yunanistan'ı gezip şu ünlü yerleri ziyaret ettiğini yazar: Zeus Trofonios'a adanmış biliciye danışma yeri Delphoi, Evvoya adası ile anakara arasındaki ünlü Evripos boğazı, Troia savaşı sırasında Yunan donanmasının denize açıldığı yer olan Aulis, Atina, Korinthos, Sikiyon, Argos, Epidavros, Sparta, ve Olympia. Plutarkhos'a (*Aemilius Paullus* 28, 2) göre general, Olympia'da Zeus'un heykeltıraş Phidias tarafından yapılmış heykeline hayran olmuştur. Bu tapınaklar, mitolojiden, tarihten ya da edebiyattan bilinen yerler, sanat yapıtları ve doğal ilginçlikler karışımı, antik çağ turistinin görmek istediği, görmeyi umduğu şeylere tam uygun düşmektedir. Ünlü bir yere vardığında turiste bir *monstrator* yani rehber (Lucanus,

* Yunanistan'da Egin Körfezi'nde. (ç.n.)

Pharsalia 9, 961-79; Seneca, *Ad Marciam de Consolatione* 25, 2) çevreyi gösterirdi; ünlü sitler konusunda antik çağ yazarlarından öğrendiğimiz pek çok şeyin ilk elden kaynağının bu rehberler olduğunu düşünebiliriz. İkinci yüzyılda coğrafyacı gezgin Pausanias tarafından Yunanistan hakkında hazırlanan rehber gibi turistik kitaplar da bulunurdu. Anladığımıza göre, siteler turizmi işleyip geliştiriyorlar, gezginleri çekebilecek gösteriler hazırlamaya dikkat ediyorlardı. Örneğin Sparta, geleneksel eğitim sisteminin birtakım uygulamalarını delikanlılar arasında kaba bir çatışmaya, arada ölüme bile yol açan bir çatışmaya çevirmişti ve böylelikle sadizmden hoşlanan turistleri çekiyordu (Cartledge ve Spawforth 1989: 205-10).

Bunlara bir de Roma ile çeşitli yerler arasında mekik dokuyup resmi yazılar, dilekçeler götürüp getiren, iş yürüten, görev yüklenen çok sayıda resmi görevliyi, gerek üst düzeyde gerek yerel yöneticiyi, orada burada düzenlenen büyük oyunlara katılmak üzere turneye çıkmış atletleri, tiyatro oyuncularını ya da hatipler gibi halk önünde beceri sergilemek üzere yollara düşmüş sanatçıları, Atina gibi aydın çevrelerde bir süre kalmaya niyetlenmiş delikanlıları (*İşler* 17, 21) ve daha pek çok değişik amaçlı gezgini de katarsak, karşımıza çıkan tablo, uzaklara yapılan yolculuğu önemli bir olay diye değil, olağan yaşamın sıradan bir parçası olarak kabul eden bir toplumdur. Yazık ki, sorun da işte buradadır. Genellikle bize alışılmamış, yadırganacak şeyler hakkında hem pek çok hem canlı ayrıntı veren antik çağ yazarları, alışlagelmiş, sıradan olanları bildiğimizi varsayıp onlar hakkında hiçbir şey yazmamışlardır. Bundan ötürüdür ki, *Havarilerin İşleri* içinde Paulus'un yolculuklarından, gezilerinden söz eden bölümler, antik çağ yolculuk koşulları konusunda sahip olduğumuz en iyi kaynaktır. Bunun dışındaki elimizde, yalnızca ozan Horatius'un (*Satiras* 1, 5) güldürücü biçimde yazdığı İtalya içinde yapılmış bir kara yolculuğundan, öyküler ve benzeri kurmaca yapıtlar içinde bulunan bölümlerden, çeşitli yerlerde gezip de arkeolojik kanıtlarla desteklenen birtakım göndermelerden başka malzeme yoktur.

Kara Yolculuğu

Romalıların ünlü yolları, her ne kadar askeri amaçlarla yapılmışsa da, ülke içinde bir yerden bir yere gitmeyi ve ticareti de bir dereceye kadar kolaylaştırmıştır. Hele yol üzerinde kale, hisar gibi berkitilmiş yerler varsa ve bunlar satılacak mallar için önemli birer pazar oluştuyorsa, bu kolaylık daha değerlenirdi. Ne var ki, karadan yolculuk hep yavaş, tehlikeli ve zahmetliydi; su üzerinde yolculuk tüm antik çağ boyunca açık farkla ona üstün tutulmuştur. Taşıma fiyatları konusunda elimizde bulunan tek karşılaştırmalı kanıt, dördüncü yüzyılda imparator Diolectianus tarafından çıkarılmış bir buyruktur. Bu belge uzun bir mal ve hizmet listesindeki fiyatları saptama amacıyla düzenlenmiştir. Ayrıntılarının yorumu konusunda bir görüş birliği yoktur (biz de durumun birinci yüzyıldan beri değişmemiş olduğunu kesin biçimde söyleyemeyiz), fakat akla uygun bir hesaplama (Rickman 1980: 14) 6-7 kilometrelik bir kara yolunda buğdayın fiyatının iki katına yükseleceği görülmektedir; halbuki İskenderiye'den Roma'ya (yaklaşık 1700 mil) bir deniz yolculuğu, fiyata topu topu yüzde 16 lık bir artış bindirirdi (Suriye'den İspanya'ya taşıma daha pahalıydı, bu oran yüzde 26'yı bulurdu). Aslına bakılırsa, deniz yolunun kara yoluna oranla kârlılığı, trenin icadına kadar sürmüştür. 1815 ten önce, ABD içinde elli kilometrelik mal taşıması, aynı mala Atlas Okyanusunu geçirtmekle aynı paraya çıkardı (McPherson 1990: 11). Uygun su yolu bulunmayıp da elde seçim olmaması durumunu bir yana bırakırsak, kara yolculuğunun tek üstün yanı, gemi batması tehlikesinin bulunmaması ve sonunun oldukça iyi kestirilip hesaplanabilmesidir. Deniz ulaşımı genellikle daha hızlıydı ama, o da rüzgârlara ve koşulların elverişli olup olmamasına bağlıydı. Ancak, denize açılmanın olanaksız bulunduğu kış aylarında, hiç istenmemekle birlikte, kara yolu olanağı hep vardı. Mal taşınmasında ortaya çıkan büyük fiyat farkı insan yolculuğunda o oranda değildi; fakat bu da kara yolculuğunun rahatsızlığı ve yavaşlığından doğan bir durumdu. Horatius'un Roma ile Brindisi (Brundisium) arasındaki 275 mili, yolculuğun bir bölümünü de Roma'nın güneyindeki bataklıklardan tekneyle geçerek yapmasına karşın, aşağı yukarı iki haftada aldığını biliyoruz. Elbette yolcu atla gitme ya da eşyasını hayvan sırtında taşıma olanağına sahipse durum değişirdi. Paulus Kudüs'ten Kaisareia'ya yolcu edilirken yanında atlı ve piyadelerden oluşan karma bir güç vardı ve kendisine bir binek

sağlanmıştı (*İşler* 23, 23-4). Herhalde bu, rahattan çok, hızlı gidilmesi amaçlandığı için alınmış bir önlemdi. Birlik, atlıların hızlı yol alabileceği kıyı ovasına varır varmaz piyadeler geride bırakılmıştı (*İşler* 23, 32). Paulus'un nasıl yolculuk yaptığını gösterir bunun dışında bir bilgimiz yoktur. En akla uygun tahmin, yürümüş olmasıdır. Elbette, iyice zengin ve güçlü olanlar, yolculuklarını hammalların taşıdığı bir tahtırevanda yaparlardı. Böylesi, yaya gitmekten daha hızlı olmazdı ama, çok daha rahat olurdu.

Şu halde Paulus, başka bir olanak bulunmadığında, örneğin Kudüs'e çıkarken ya da Kudüs'ten Şam'a giderken veya Perge'den içlere vurduğunda yolculuklarını karadan yapmıştı (*İşler* 13, 14; 14, 25). Philippi'den geçerken -Makedonya'nın iç yerleşim yerlerine ulaşabilmek için olsa gerek- Via Egnatia'dan yararlanmış, fakat Beroea'dan sonra kuzey Yunanistan'ın geri kalan kesimini atlayıp Atina'ya gemiyle gitmiştir (*İşler* 17, 14-15). Roma'yı ziyaretinde de, oraya en yakın iyi liman Puteoli (Pozzuoli) olduğu için Puteoli'ye kadar deniz yoluyla gitmiş, sonra karadan devam etmiştir. Genel olarak bakılırsa, Paulus ya gerçekten iç kesimleri görmek istediğinde ya da başka olanak bulunmadığında kara yolunu seçmiştir. Bu söylediğimizin dışında kalan tek bir yolculuğu, Troas'tan Assos'a gidişidir; ötekiler denizi seçmişken o bu yolculuğu karadan yapmıştır (*İşler*, 20, 13-14). Herhalde bunun bir nedeni olsa gerek, fakat bize açıklanmış değildir. Son yolculuğu Roma'ya götürülüşüdür; olabilir ki, bu sefer Paulus'a eşlik etmekle görevli Romalı subay, Troas'a gemiyle gidilip oradan Neapolis'e (Kavala) geçilerek Adriya Denizine kadar kara yoluyla devam edilmesini istemiştir. İleride, Romalıların elinde mahpus olup asker eşliğinde Roma'ya götürülen ve Hristiyan olduğu için orada, 108 yılında, öldürülen Antiokheia başpapazı Ignatius'un izleyeceği yolun da bu olduğunu sanıyoruz. Başpapazın yol boyunca değişik kiliselere yazdığı mektuplar bu bakımdan bizim için bilgi kaynağı oluşturur. Din adamının zihnindeki birinci tase yolculuk koşulları olmasa da, yazdıklarından Küçük Asya kıyısı boyunca karadan yolculuk yaptığını anlarız. Her ne olursa olsun, sözünü ettiği tek deniz yolculuğu, Troas'tan Neapolis'e geçişidir (*Polycarpus'a Mektup* 8, 1) Ziyaret ettiği kiliselerin sayısı ve bu kiliselerin ona eşlikçi vermele- ri, bazı kısa deniz yolculukları gözden uzak tutulmasa da, aslında bir kara yolculuğu yapılmış olduğu düşüncesine daha uygun düşüyor. Şu halde Paulus'a eşlik eden subayın yolculuk türünü saptamak için gerçek bir seçim yapıp karar vermesi gerekmiş olmalı.

Troas'a gitmeleri için kıyı trafiğini seçmek oldukça kolaydı, fakat mevsim ilerliyor, denize rahat açılma zamanı geçiyordu, subay sonuna kadar rahat yolculuk yapabileceklerine güvenemezdi (Rougé 1960: 194-8). Yılın o mevsiminde bugünkü Demre yakınlarındaki Myra'dan Roma'ya kalkan bir İskenderiye gemisi bulunca yolculuğun geri kalan kesimini denizden yapabileceklerini, rahat edeceklerini düşünmüştü. Elbette yanılıyordu.

Deniz Yolculuğu

Brindisi ile Cassiopa ya da Dyrrachium (Durazzo) arasında yolcu taşıyan gemilerin varlığı gibi birkaç değişik durum (Digest* 14, 1, 12) bir yana bırakılırsa, deniz yolculuğu yapmak isteyenler ticaret eşyası taşıyan bir gemiye binmek zorundaydılar. İmparator Vespasianus'un oğlu Titus bile, babasını görmek üzere acele Roma'ya dönmesi gerektiğinde bir ticaret gemisine binmişti (Suetonius, *Titus* 5); İmparator Hadrianus ise 129 yılında yolladığı bir mektupla Ephesos *arkhonları ve bulêsinden* (yüksek devlet görevlileri ve kurul) Lucius Erastus'u şu gerekçeyle Kurula kabul etmelerini ister:

Sık denize çıktığını söylüyor... her zaman eyaletin (Asia) valileri bunun gemisiyle yolculuk ederlermiş.

Ben de iki kez, birincisinde Rhodos'tan Ephesos'a gelirken, şimdi de Eleusis'ten buraya gelirken gemisine bindim.
(SIG3 838, 6-11 sat.)

Genç Plinius, havanın sıcaklığı yüzünden iç kesimlerin dayanılmaz olacak gibi olması, rüzgâr durumunun da denize açılmaya uygun bulunmaması nedeniyle, Ephesos'tan kendi eyaleti Bithynia'ya bir süre kıyı gemileriyle (*orarii navibus*) bir süre de kara yoluyla (*vehiculis*) gitme niyetinde olduğunu söyler ve bu arada deniz ve kara yolculuklarının olumlu ve olumsuz yönlerini sıralar (*Mektuplar* 10, 15) . Durum, yazarın yargılarında haklı olduğunu gösterir: Karada sıcaktan hastalanır ve uygunsuz rüzgârlar yüzünden zaman yitirir (*Mektuplar* 10, 17A). Paulus da çoğunlukla bu çeşit kıyı gemileriyle yolculuk yapmıştır. Söz konusu gemiler kıyıda hiç ayrılmazlardı, bunun nedeni sadece eski gemicilerin, genellikle ve seçim ellerindeyse, karayı gözden kaybetmemek isteyişlerinden değil, aynı zamanda sık sık limanlara uğrayarak mal alıp, mal boşalt-

* Önemli Roma içtihatlarının İmparator Iustinianus'un (v.-vi.yüzyıl) buyruğuyla bir araya getirildiği kitap. (ç.n.)

malarındandı. Nitekim Paulus ve arkadaşları Philippi'den (*İşler* 20, 6) Troas'a gemiyle giderler, orada ya geminin işleri tamamlanuncaya ya da kendileri bir başka gemi buluncaya kadar yedi gün kalırlar; daha sonra Assos (20, 14), Mithylene (Midilli) ve Samos (Sisam) yoluyla Miletos'a (20, 14) giderler. Orada ne kadar kaldıklarını bilmiyoruz. Miletos'tan Kos, Rhodos ve Patara'ya (21, 1) giderler, orada başka bir gemiye binip Tyre'e giderler; Tyre'de gemi yükünü boşaltuncaya kadar yedi gün kalırlar (21, 2-4), boşaltma işinden sonra aynı gemi onları Ptolemaios'a (Akkâ) götürür. Aynı şekilde Roma'ya yaptıkları yolculuğun birinci bölümünde de Asia eyaleti kıyısı boyunca limanlara uğrayan bir gemiye binerler (*İşler* 27, 2; herhalde kaptan bu limanların arasından seçtiklerine uğramak niyetindedir), anlaşıldığına göre Sidon'da gereksiz yere bir süre geçirirler; bu sırada Paulus'un arkadaşlarıyla görüşmesine izin verilir (*İşler* 27, 3); kuşkusuz o bekleyiş sırasında birtakım ticari işler yürütülmektedir. Bütün bunlar olağan bir yolculuğun kalıplarına uymaktadır. Örneğin kendi ileri sürdüğüne göre Karadeniz kıyısında bir kente* sürgüne gönderilmiş olan ozan Ovidius oraya yaptığı yolculuğu anlatan bir şiir yazmıştır. Şiirden öğrendiğimize göre bu yolculuk sırasında onun bindiği gemi de Paulus'un gibi üst üste birçok limana uğramıştır (Tristia 1,10); ayrıca İskenderiyeli Philo da Flaccus'un** Atina, Hellene, Kia, Kythnos ve adı söylenmeyen birkaç adaya uğrayarak Kenkhreae'den Andros'a sürgün gönderilişini anlatır (*Flaccus'a Karşı* 155-6).

Böyle deniz yolculuğu mevsimi boyunca yani marttan kasım ayına kadar nereden yük ve yolcu çıkarsa oradan alarak limandan limana dolaşan 'dilenci vapuru' (Rickman 1980: 125) örneği, tüm antik çağ ve ortaçağ boyunca yadırganmayan bir şey olarak kalmıştır. Ancak, Roma'ya tahıl sağlanması işi değişik bir durumdu, bunun için özel düzenlemeler yapılması gerekirdi. Paulus da Roma'ya yolculuğunun son aşamalarını İskenderiye'den Mısır tahılı getiren gemilerde yapmıştır. Roma kenti çok büyümüş, genişlemişti ve nüfusuna yiyecek sağlanması bakımından tümüyle dışarıya bağımlıydı. Mısır'ın tüm tahıl ürününün belki yarısından fazlası Roma'ya gönderilirdi (Garnsey 1988: 231). Bu işte hizmet veren koskoca bir donanma vardı; donanmayı oluşturan gemiler özel kişilerindi ama bunların özendirilmesi ve düzenlenmesi devletin elindeydi. Gemiler çok büyüktü. İmparator Claudius'un tahıl ge-

* Tomis. Bugünkü Köstence (Romanya) limanı (ç.n.)

** Mısır'ın Romalı Valisi. (ç.n.)

misi yapımını geliştirme girişimleri sırasında ihaleye girebilecek gemiler için 68 tonilato dolaylarında bir alt sınır saptandığını biliyoruz. Bir çoğu bu sınırın üzerindeydi. Standart gemi hacminin 340 tonilato dolaylarında olduğu sanılmaktadır (Rickman 1980: 123). İkinci yüzyıl yazarlarından Lukianos *Gemi* adlı yapıtında fırtınada Atina'nın limanı Peiraeus'a sığındığını öğrendiğimiz *Isis* adlı tahıl taşıyan dev gibi bir İskenderiye gemisini anlatır (krş s. 32). Yazarın anlatışından geminin 1000 tonu aşan bir yükü olduğu hesaplanmıştır ama, Lukianos'un bir retorikçi, bir söz sanatçısı olduğu unutulmamalıdır, yani gemi için verdiği betimlemenin tümünün bir düş ürünü -'yazınsal kurmaca' (Houston 1987: 444-50)- olduğu kanısına katılmasak da, büyük abartma payı olduğu dikkate alınmalıdır. Her ne olursa olsun, bu gemilerden bir bölümünün gerçekten çok büyük olduğu kuşku götürmez.

Paulus'un bindiği gemideki yükün denize boşaltılması (*İşler* 27, 18* ve 38) olayını iyi anlayabilmek için tahılın nasıl depolandığını ve hangi aşamalarla boşaltıldığını bilmek yerinde olur. Yazık ki, eldeki kanıtları yorumlaması kolay değildir. Tahılın kuru saklanması kesinlikle zorunluydu. Bu sağlanamaz da mal ıslanırsa, yalnız ziyana girmekle kalınmazdı, aynı zamanda şişen tahıl geminin güvenliğini tehlikeye sokardı. Bu nedenle, tahılın gemi ambarı içinde belirli bir yükseklikte, sintine suyu almayacak biçimde istiflenmesi ve ambar ağızlarının su geçirmez olması gerekirdi. Ayrıca yükün şişip geminin dengesini tehlikeye sokmaması için önlemler alınırdı. Tahılın çuvallarla istifi, şişmesi olasılığını azaltır ve ivedi durumlarda denize dökülmesini kolaylaştırırdı. Ne var ki, tahıl gemiye çuvallar içinde getiriliyorsa da, eldeki kanıtlar çuvalların ambarda boşaltıldığını göstermektedir. Ambar bölümlere ayrılmış olabilir ve bu, şişme sorununu çözümler; fakat yükün gerektiğinde denize atılması işini de çok zorlaştırır (Rickman 1980: 132-4; Casson 1986: 200). Bu bakımdan Paulus'un bindiği gemide kara oturmadan önce neler olduğunu tahmin etmek kolay değildir.

Her ne kadar ticaret gemileri limanda manevra yapabilmek için bir miktar kürek bulundurlarlarsa da, normal olarak orta yerlerinde yükselen tek bir direğe çekilmiş tek bir kare yelkenle hareket ederlerdi. Burun ve kıç tarafa daha ufak yelkenler eklendiği olurdu ama, bunların önemi ikinci derecede kalırdı. Bazen gabya yelkeni eklendiği de olurdu. Seneca'nın İskenderiye'den Caesarea

* 'Korkunç Fırtına üstümüze saldırıyordu. Ertesi gün gemideki yükü denize boşaltmaya başladılar.' (ç.n.)

Maritima'ye tahıl getiren gemileri anlatan yazısından öğrendiğimize göre, (*Epistulae morales* 77,2) normal olarak bu gemilerde böyle bir yelken bulunur ve pupadan -ya da olabildiğince ona yakın bir doğrultudan- esen rüzgârda kullanılırdı. Bu çeşit gemiler bir dereceye kadar rota değiştirebilirlerdi ama bunu kolaylıkla da uygun biçimde de yapamazlardı (Casson 1986: 239-43; 273-8). Bu nedenle İskenderiyeli tahıl gemileri işlerini zorluk içinde yürütürlerdi; aynı neden, bize de Paulus'un niçin o yolu seçtiğini açıklar. Caesarea Maritima'den İskenderiye'ye kadar gemiler o bölgede sürekli esen rüzgârlarla yol alırlar ve çok rahat giderlerdi. Yaşlı Plinius (*Historia Naturalis* 19,3) dokuz gün kadar kısa bir sürede bu yolu aldığını yazar; fakat normal olanı iki üç haftaydı. Philo (*Flaccus'a karşı* 26) imparator Gaius'un Herodes Agrippa I.'e Brindisi'den geçen yavaş rotayı seçeceğine, İskenderiye'ye dönen bu gemilerden birine binmesini, Filistin'e oradan geçmesini öğütlediğini, çünkü 'bunların çok hızlı giden ticaret gemileri olduğunu, arabacının atlarını sürüp götürmesi gibi yolcularını düze çıkaran becerikli kaptanlarıyla insanı oyalamayan bir yolculuk sağladıklarını' yazar. O yönde giderken gemiler az yük bulunduğu ya da hiç yük olmadığı zamanlarda yolcu almayı çok isterlerdi, çünkü hiç değilse böylelikle biraz gelir elde etmiş olurlardı. Fakat geri dönerken sürekli rüzgârlar provalarından eseceğinden, ya batıya vurup Kuzey Afrika kıyısını izleyerek -böyle yaparlarsa ünlü Sirte Körfezi sığılıklarına oturmaları tehlikesi vardı- oradan kuzeyi tutturmaları ya da önce Anadolu'nun güneybatı burnuna kadar kuzeye çıkıp sonra Girit kıyıları boyunca batıya giderek Sicilya'ya -orada da Messina Boğazının tehlikeleriyle karşılaşabilirlerdi- varmaları gerekirdi. Paulus'un bindiği gemi, bu rotalardan ikincisini seçmişti; ve mevsim ilerlemişti (*İşler* 27, 9*); kaptan da o yıl ilk seferinde iyi havayla karşılaşmış ve aynı yıl içinde mevsim bitmeden bir sefer daha yapmak -bu, elbette kârını büyük ölçüde artırırdı- istiyor olabiliyordu. Malta'da kışlarken buldukları geminin (*İşler* 28, 11) kaptanı da herhalde aynı hesapları yapmış, fakat hava dönünce güvenilir bir liman bulunduğu için onun talihi yaver gitmişti (Casson 1986: 297-9; Rickman 1980: 130-2).

* 'Güz orucunun geçmiş olması nedeniyle...' (ç.n.)

Havarilerin İşleri'nden öğrendiğimize göre Paulus'un Myra'da bindiği gemi 276 (27, 37) kişi taşımaktaydı. Bu, pekâlâ inanılır bir rakamdır. Josephus* (*Vita* 15) Caesarea Maritima'ye giderken batan gemide altı yüz kişi olduğunu yazar -bunlardan sekseni kurtulmuştur-. Bu rakamın içinde mürettebat ufak bir yer tutar. 5. yüzyıl başlarında Synesius kardeşine gönderdiği bir mektupta kendisinin İskenderiye'den Kirine'ye giderken bindiği küçük bir gemide elli yolcuya karşı on üç görevli bulunduğunu, fakat bunların da birkaçının kürekçi olduğunu yazar (*Mektuplar* 5). Ne var ki, yolculara ayrılmış özel yer yoktu. Özel konumda yani zengin ya da güçlü yolcular *diaetadan* yani kaptanın kamarasından yararlandırılırdı (Petronius**, *Satyricon* 115), fakat alışılmış olan şuydu ki, yolcular güvertede, koşullara göre, ellerinden geldiğince kendilerine bir yer hazırlarlardı. Nitekim Achilles Tatius'un*** *Leukippos ile Kleitophon* öyküsünde öyküyü anlatan kişi güvertede yanı başında 'açıkta geceleleyen' (*paraskēnōn*) bir delikanlıdan söz eder (2, 33, 1), fakat daha sonraki bir yolculukta öykünün kahramanlarının güvertede kendileri için yapılmış özel bir kamarası (*idia kalubē*) olduğunu öğreniriz (5, 15, 3). Synesius'un kısa yolculuğunda kadınlarla erkekler birbirlerinden bir perdeyle ayrılmıştır ama elimizde daha önce böyle bir uygulama bulunduğunu gösterir bir kanıt yoktur.

25

Yolcular herhalde geminin mürettebatı için pek istenilecek birer konuk sayılmazlardı. Denizden anlamayıp da kendisine bir şey sorulmadan yalan yanlış öğütler veren kimselerin mürettebatı sinirlendirdikleri tahmin edilebilir. Paulus bile, bulundukları elverişsiz limandan ayrılıp kışanılabilir bir yer bulmak isteyen kaptana oradan hareket etmesin diye baskı yapar (*İşler* 27, 9-12) ve mürettebat daha fazla sayıda demir atmak için geminin filikasını aldıklarında olay çıkarır (*İşler* 27, 30-2; Wallace ve Williams 1993: 129). Yine de fırtınalı havada mürettebat tarafından yüz üstü bırakılma korkusu yaygın bir şeydi. Achilles Tatius'un öyküsünde mürettebatın cankurtaran sandalını almaya kalktıkları, bunun üzerine şiddetli bir patırtının koptuğu sahne bunu doğrular (*Leukippos ile Kleitophon* 3, 3, 1-5). Synesius ve yol arkadaşları gemileri önce kayalara bindirecek gibi olup sonra hemen dönerek açık rotayı denize çevirdiğinde bu orsalama manevrasını anlamadıkları

* I. yüzyıl Yahudi din adamı, öğretmen, tarihçi ve komutan. (ç.n.)

** I. yüzyıl Romalı öykü yazarı. *Satyricon* adlı yapıtı batılı anlamda ilk roman kabul edilir. (ç.n.)

*** II. yüzyıl yazarı ve retorik ustası (ç.n.)

için avazları çıktığıınca bağırmışlardır. Halbuki o sırada geminin kaptanı *Amarantus* elinden geldiğince nazik biçimde *Toiouton ephê to technê nautillesthai* 'gemi yönetmenin doğru yolu budur' demeye çalışmaktadır (*Mektuplar* 5; Casson 1974: 159-62). İkinci yüzyılda yaşamış söz sanatı ustası kuruntulu *Aelius Aristides* bile kendisinde gemi subaylarına denize açılmak için uygun zaman konusunda öğüt verme hakkını bulmuştur (48, *Ciddi Öyküler* 2, 67); kaptanlar ise kendilerini beceriksizlik ve bilgisizlikle suçlamasına aldırmadan onu sağ salim *Smyrna*'ya ulaştırmışlardır. Gemi-de askerlerin bulunmasının bir yararı olmadığı anlaşıyor. *Paulus*'a eşlik eden adam onun yalan yanlış öğütlerine katlanır (*İşler* 27, 31-2); *Synesius*'un gemisindeki bir grup asker de gemiyle batmaktansa kendilerini öldürmeye hazırlanırlar. Yolcuların çoğunluğu, her halde, gemiye yüklenmiş mallarıyla birlikte yolculuk eden ticaret adamlarıdır. Fırtınada gemiyi hafifletmek için malların denize atılmasına kalkılırsa uğranılacak kaybın kim tarafından karşılanacağı konusunda epeyce hukuk kuralı oluşmuştu (*Digest* 14, 2; Rougé 1966: 365-6; André ve Baslez 1993: 443-4). *Paulus*'un bindiği geminin yükünün iki aşamada (*İşler* 27, 18 ve 38) denize dökülmüş olmasının bu karmaşıklıktan doğduğu düşünülebilir.

Yolculuğa Hazırlanma

Gemilerin kalkış ve varış zamanları havanın azizliklerine, kaptanın keyfine bağlı olduğundan tarife diye bir şey olamazdı, deniz yoluyla bir yere gidecek yolcuların elinde limana inip orada ne zaman, nereye bir gemi kalkıyor diye araştırmaktan başka bir seçim yoktu. Yolcu alma ve ücretin pazarlığını yapma sorumluluğu, anladığımıza göre, süvarinin değil, mürettebattan başka birinin üzerindeydi (*Digest* 14, 1, 1-5). Bu kimseye *naustologos* denilirdi (Casson 1986: 320; Rougé 1966: 364). Yolcu resmî bir duyuru alınca (Philostratus, *Apollonius'un Yaşamı* 15) ya da mürettebattan biri gelip kendisini doğrudan doğruya çağırıncaya (Petronius, *Satyricon* 99) kadar beklemek zorundaydı. Yine anlaşıldığına göre, yolcu kendi yiyeceğini sağlamakla yükümlüydü. Örneğin, *Achilles Tatius*'un *Leukippos ile Kleitophon* öyküsünde öyküyü anlatan ve yol arkadaşı azıklarını başka bir yolcununkine katarlar ve yemeği üçü birlikte yerler (2,33,1). Su sağlamanın kimin sorumluluğunda olduğunu saptamamız bu kadar kolay değil. Gemilerde büyük su hazneleri bulunduğunu gösterir birtakım kanıtlar yok

değil (Casson 1986: 177-8). Plutarkhos (*Yunan Sorunları* 54) tanrıça Afrodit'ten gemisine yalnız su yükleme öğüdünü almış Dexicreon adlı bir gemi kaptanının öyküsünü anlatır. Yolda rüzgâr diller, gemi hareketsiz kalır, Dexicreon da zengin yolculara su satarak kesesini doldurur. Suyu parayla satmak âdeti varsa, yolcuların yanlarında su getirmek, bunu bir sonraki limanda tazelemek istemeleri de usulden olsa gerek. Elinden geldiğince palamarları erken çözmesi yolunda tanrıçanın Dexicreon'a öğüt vermesi, vakit kalırsa yolcular kendi sularını sağlarlar, adamın da kârı azalır tabiiyesinden doğmuş olabilir.

İncil okuyanlar Luka'nın doğum ile ilgili olarak söylediklerini (2, 7) ve İyi yürekli Samiriyeli'nin öyküsünü (Luka 10, 34-5)* hatırlayacaklarından, antik çağ hanını onlara tanıtmak gereksizdir. Bu hanların verdikleri hizmet konusunda yansız bir betimleme yapmak kolay değildir. Çoğu dürüst insanlarca işletilen, iyi yiyecek, iyi döşek sunan, temiz, derli toplu yerlerdi belki ama, öylesi de öykülere konu olacak, okuması ilginç bir şey değildir. Bu nedenle bizim zihnimizdeki antik çağ hanı pek kasvetli bir yerdir. Horatius Brindisi'ye giderken (*Satira* 5) Appius Forumu'nda (4; burası Paulus'un Romalı 'din kardeşleri'yle bulunduğu yerdir: *İşler* 28, 15) düzeysiz hancılara rastlar, Beneventum'daki hancıysa neredeyse binayı yakacaktır (71-6). Hanların insanın başına her şeyin gelebileceği tehlikeli (Apuleius**, *Metamorphosis* 1, 17) yerler diye adı çıkmıştır. Aynı zamanda buraları börtü böcek da basabilir, örneğin Plinius (*Doğa tarihi* 9, 154), balıkların sırtından geçinen küçük deniz yaratıkları ile 'yazın hanlarda bulunup da sıçrayışlarıyla bizi rahatsız eden ya da genellikle insanın saçının içine saklanan yaratıklar' arasında bir benzetme yapar. Kilisenin kabul ettiği bir metin olmayan, fakat ikinci yüzyılda kaleme alındığı var sayılan *Yuhanna'nın İşleri*' (60-1) Aziz Yuhanna'nın gecelediği bir handa tahtakurularıyla başının derde girdiğini, bunları odadan kovduğunu, böceklerin buyruğa uyduklarını ve ertesi sabah odanın kapısında durup içeri girmek için azizin iznini beklediklerini anlatır.

Bu anlatılanlar gerçeğe uygun olsun ya da olmasın, bir gezginin eğer kendisini davet ettirmeyi becerebilirse geceleme için özel bir evi yeğ tuttuğu kuşku götürmez. Örneğin Apuleius'un yapıtındaki kahraman Thessalia'daki Hypata'ya gittiğinde arkadaşı De-

* 'Derken yolculuk eden bir Samiriyeli, adamın yattığı yere geldi. Onu görünce acıdı... Onu merkebine bindirdi, bir hana götürdü.' (ç.n.)

** İ.Ö. II. yüzyılda yaşamış Platoncu filozof, söz ustası ve yazar. (ç.n.)

meas'tan Milo adında birine yazılmış bir tavsiye mektubu götürür ve o kimseden evinde kalmak için çağrı alır (*Metamorphosis* 1, 22-3); orada annesinin akrabasından biri ve arkadaşı olan bir kimse de onu davet eder (2, 3). Paulus da aynı biçimde davranır. Philippi'de Lydia'nın (*İşler* 16, 15), Thessalonika'da herhalde Jason'un (*İşler* 17, 5) evlerinde, Korinthos'ta Aquila ve Priscilla'nın yanında (*İşler* 18, 3) kalır. Tyre'de ve Ptolemaios'ta (*İşler* 21, 2-3 ve 7) adları söylenmeyen Hristiyan dindaşların yanında, Kaisareia'da Philippos'un yanında (*İşler* 21, 8) ve Kudüs'te Mnason'un yanında (*İşler* 21, 16) kalır. Böylesine bir temas ağının yolculuğu çok daha kolay ve rahat duruma getireceğini düşünebiliriz (André ve Baslez 1993: 449-54; Casson 1974: 197-218). Yolculuk yapan Yahudilerin geçtikleri yerlerdeki sinagoga baş vurup oranın konukseverliğinden yararlanmak isteyecekleri de akla uygun görünmektedir. Her halde, Yahudi cemaatleri yabancıların gelmesine alıştı (örn. *İşler* 13, 15). Gezgincilere, konuklara gösterilen bu konukseverlik geleneği daha sonraki dönemlerde gezici vâizlerin Hristiyan cemaatlerine neden öyle yük olduklarını açıklıyor:

Gelen bir gezginse elinizden geldiğince ona yardım edin. Fakat, iki günden, zorunluysa üç günden uzun bir süre kalmamalıdır. Sizin yanına yerleşmek istiyorsa çalışmak zorundadır. Yapacak bir işi varsa yiyeceği de var demektir. İş yoksa, ona elinizden geldiğince iş sağlamaya çalışın ki, aranızda aylak bir Hristiyan dolaşmasın. Çalışmak istemiyorsa, İsa'yı kullanıyor demektir. Öylelerinden sakının.

(*Didache* 12)

Paulus'un bir tutuklu olarak Roma'ya yaptığı son yolculuk, daha önceki yolculuklarından ayrılır. Çünkü kendisi o yolculukta resmen görevli bir subayın sorumluluğu altındadır. Yine de özel nedenlerle yolculuk eden herhangi bir kimse gibi, onların da limanda hangi gemi varsa onda şanslarını denemeleri gerekmektedir. Fakat subay yol ücreti için geminin *naustologosu* ile pazarlık etmek zorunda kalmamış olsa gerek. Resmî nedenlerle yolculuk yapanlara *diplomata* denilen bir paso verilirdi; bununla sivil kişilerden yardım isteme hakları olurdu. İsa'nın Matta'ya göre İncilde (5, 41) nakledilen şu sözü böyle bir durum düşünülerek dile getirilmiştir: 'Ve kim sana bin adım yolu zorla yürütmek isterse, sen onunla birlikte iki bin adımlık yol git'. Aslında bu sistem bir çeşit gayri resmî ve kurlsız vergilemeydi ve bu niteliğiyle kötü kullanılmaya açıktı

(bkz Plinius, *Mektuplar* 10, 45 ve 46; Plinius karısına bir *diploma-t*a verdiğiinde bunu imparatora söylemeye dikkat eder: 10, 120 ve 121; ayrıca bkz Williams 1990: 105-6). Elinde *diplomatası* bulunan kimselerin istekleri, kesin, karşı gelinemez isteklerdi. Paulus'tan belki birkaç yaş daha genç olan filozof Epiktetos şöyle der:

Vücuduna, yapabildiğin ölçüde, yapabildiğin sürece yüklü bir eşekmiş gibi bakacaksın. Askeriye el koyarsa, zaptiye almaya gelirse, bırak gitsin; direnmeye, yakınmaya kalkma. Yoksa hem dayak yersin hem de eşeğini yitirirsin.

(Epiktetos, *Konuşmalar* 4, 1, 79)

Yine de, Apuleius'un *Metamorphoses* adlı yapıtında (9, 39-40) bir asker bir bahçıvanın eşeğine el koymaya çalıştığıında, dayak yiyen asker olur; daha sonra bahçıvan tutuklanır ve herhalde idam edilir (42). Paulus'un subayının yolla ve barınmayla ilgili olarak ne istediye elde etmiş olacağını düşünebiliriz.

Yolculukta Karşılaşılabilen Tehlikeler

Üç kez içinde bulunduğum gemi kazaya uğradı; bir gece bir gün denizde sürüklendim; sık çıktığım yolculuklarda ırmakların, hırsızların tehlikesiyle, yabanıl koşulların, denizin tehlikesiyle karşılaştım. Uykusuz geceler boyunca aç susuz zorluklar çektim; çoğu zaman midem boş, sırtım çıplak, üşürdüm.

(*Korinthoslara İkinci Mektup* 11, 25-7)

Paulus'un başına gelenler listesinde insanı şaşırtan bir eksiklik var. Antik çağ öykülerini okumuş biri, korsanlar belasının hiçbir zaman eksik olmadığı izlenimi altındadır. Korsan hücumu öykülerde sevgilileri ayıran pek alışlagelmiş bir kalıptır. Roma komedilerinden elimizdeki örnekler İ.Ö. ikinci yüzyıldan kalmadır, onlarda iyi aile oğlu delikanlıya layık görülmeyen genç kızın, komşunun küçükken korsanlarca kaçırılmış, o zamandan beri kendisinden haber alınmamış kızı olduğu ortaya çıkar. Halbuki Paulus ise eksiksiz sayıp döktüğü musibetler arasında korsanlığı sözünü etmeye değer bir şey olarak görmemektedir. Gerçek şu ki, korsanlığın temizlenmesi, ortadan kaldırılması Roma İmparatorluğu'nun başarılarından biridir. İ.Ö. ikinci yüzyılın ortalarından başlayarak korsanlık ciddi bir sorun oluşturmuştu. Bu, bir bakıma Roma'nın

kendi kabahatiydi. Çeşitli çıkışları, en çok da Seleukos İmparatorluğuna karşı saldırıları, Akdeniz'in doğusundaki ülkelerin denge-sini bozmuş, zayıflatmıştı; bu ve ayrıca Rhodos'un donanma gücünün yine Roma tarafından harekettten alıkonulması, korsanlığın gelişme koşullarını hazırlamıştı çünkü korsanlar yalnız denizde özgürlüğe değil, aynı zamanda sağlam kara üslerine de gereksinim duyarlar. Sonuçta, İ.Ö. birinci yüzyıla varıldığında artık korsanlar birincil güç olmuştu. Öyle ki, Roma'nın tahıl iâşesini tehdit edecek, İtalya'ya baskınlar yapacak kadar denizlerin denetimini ellerine geçirmişlerdi. Bu durum, sorunu çözme görevi Romalı general Pompeius'a verilinceye kadar sürdü. Çok iyi planlanmış bir seferde Pompeius'un gemileri tüm Akdeniz'i taradı; aynı zamanda birer korsan yatağı olan Girit ve Kilikia da Roma'nın denetimi altına girdi. Sorun tümüyle çözümleninceye kadar bir süre geçti ama, sonunda Roma gücünün kıyı boyuna ve adalara uzanması tehlikeli korsanlığa son verdi (Casson 1991: 177-93); André ve Baslez 1993: 444-7).

Karadaki haydutlar da başka bir konuydu. Eşkıyanın yok edilmesi sorunu, durup durup Romalı yüksek yöneticilerin karşısına çıkan bir tasaydı. Yukarıda gördüğümüz gibi, Roma kaynakları patırtı çıkarmaz olmuş eyaletlerin halkını da -yanlış olarak- haydutlar arasına sokmaktadır. Kuşkusuz eşkıyalığı büyük ölçüde dizginleyebilmişlerdi. Paulus'un yolculuk yaptığı dönemde haydutluğun önemli derecede azaldığı yolunda kanıtlar vardır. Hiç değilse Küçük Asya'da bu böyledir (Robert 1937: 96), fakat birçok bölgede de kökü kazınmaz biçimde sürüp gitmekteydi ve sitelerin yerel güvenlik gücü bulundurmalarına karşın denetim altına alınması hemen hemen olanaksızdı (Robert 1937: 98-110). Söz konusu bölgelerden biri de Kilikia idi (Claudius'un saltanatı sırasında orada dağ kabileleri arasında patlak veren ciddi bir eşkıyalık konusunda bkz Tacitus, Yıllık 12, 55) ve Paulus'un haydutlarla karşılaşması, herhangi bir yer gibi, orada olmuş da olabilir. Ne var ki, şöyle böyle soygunculuklara her yerde rastlanabilirdi, zaten o ölçüde bir tehlike her dönemde görülebilir. Örneğin, İyi Samiriyeli'nin öyküsü (Luka 10, 25-37), Kudüs'ten Eriha'ya giden oldukça kısa -on beş mil kadar- ve epeyce işlek bir yolda acımasız bir soygunun olağan görülebileceğini kanıtlıyor (Shaw 1984).

Antik çağ öykülerinde neredeyse korsanlar kadar çok baş köşeye kurulan bir şey de deniz kazalarıdır. Bu nedenle bunlara tarihte ya da gerçekte var olmuş birinin yaşam öyküsünde rastlandığının

da yazınsal bir kurmaca olduğu düşünülebilir. Herhalde Havarilerin İşleri'nde önemli bir bölüm yazınsal kufmacadır ve orada gördüğümüz öğelerin pek çoğunun birer benzerini öykülerde bulabiliriz. Ancak, sualtı arkeolojisinin gelişmesiyle bu tür tehlikelerin gerçekliği hakkında daha fazla bilgi sahibi olmaktayız (Hopkins 1980: 105-6). Her ne kadar *İşler*'in yazarı bundan elinden geldiğince acıklı bir şey çıkarır ama, yine de Paulus'un gemisinin gerçekten kazaya uğramış olmasından kuşkulanmamız için bir neden yoktur. Birçok deniz kazasının nedeni, fazla yük alma, yılın uygunsuz mevsiminde denize açılma ve elbette insandan kaynaklanan yanlışlar, yanılmalar olabilir; ama görünüşüne karşın, Akdeniz korkulması gereken bir denizdir, yılın bazı zamanlarında birden tehlikeli fırtınalar çıkabilir. *İşler*'de anlatılandan kuşkulanmamız için hiçbir neden yoktur.

Bu konu üzerinde okunabilecek bir iki kitap

(Bu yapıtların tüm ayrıntıları Kaynakçada verilmektedir.)

L. Casson'un *Travel in the Ancient World* adlı yapıtı bu konuda iyi bir genel bilgi verir.

Yine aynı yazarın *The Ancient Mariners* adlı kitabı da gemiler ve gemicilik konusunda teknik olmayan ve rahat anlaşılabilir bir incelemedir.

BÖLÜM

2

HALKLAR, KÜLTÜRLER ve DİLLER

YERLİ KÜLTÜRLER

Birinci bölümde açıkladığımız gibi, İ.S. birinci yüzyılda Paulus' un baştan başa dolaştığı coğrafi bölgede üç tane birbirinden ayrı dil ve kültür 'katman'ı görülebilirdi. Önce, Ege kıyılarının doğusunda Yunanlıların ve Romalıların 'barbar', on dokuzuncu yüzyıl Avrupalılarının 'yerli' dedikleri halklar vardı. Yunanlılar bu toplulukların konuşmalarını anlamadıkları, söylediklerini 'bar bar bar' diye duydukları ya da öyle duymak istedikleri için onlara bu adı vermişlerdi. Her ne kadar korkacakları bir durum olmadığı sürece Romalıları da kesinlikle barbarlar arasında saydıysa da, Romalılar bu adı ve sınıflandırmayı Yunanlılardan devralıp onlar da aynı topluluklar için kullandılar. Bu birinci katmanı izleyerek önce Yunan dilini kullanan, seçkin 'Hellen' tarzı yaşam sürenler ve en sonunda da İtalya'dan göç etmiş, hiç değilse resmi işlerde Latince konuşan ufak bir topluluk gelirdi. Bu kitabın başındaki alıntıların gösterdiği gibi, Paulus bir dereceye kadar her üç katmana da aitti: Yahudi niteliğiyle, Yunan yaşam biçimi içinde özümsemeye en büyük direnci göstermiş olan 'barbar' kültürüne; Hellenleşmiş bir site olan Tarsus'un hemşehrisi olarak Yunan dünyasına; ve daha doğarken yurttaşlığına sahip bulunduğu için, Roma dünyasına aitti.

35

Yunanistan ve Makedonya

Yunan yarımadasında, Ege adalarında, Ege'nin doğu kıyıları boyunca ve buraların Küçük Asya'nın kuzey ve güney kıyılarında ve Kıbrıs'ta bulunan uç güvenlik noktalarında 'yerli' kültür, elbette, Yunan/Hellen kültürüydü. Onun az çok değişik bir biçimi daha da doğuya uzanırdı. Yunan yarımadasının kuzeyinde Roma'nın Makedonya eyaletinin ancak bir bölümünü içine alan Makedonya krallığı vardı. İkisi de birer fatih olan Philippos ve İskender'in anayurdu olan buraya, onların zamanında artık yarı Yunanmış gibi bakılmaya başlanmıştı. Makedon dilinin gerçek kimliği konusunda henüz tam bir açıklık elde edilememiştir. Yunancanın bir ağız olabilirse de, öteki Yunanlılar bu dili çok zor kavranabilir bulmaktadırlar. Yönetimdeki hanedan öz be öz Hellen kökenli olduğunu ileri sürmüş, bu iddiası da tutmuştu, fakat güneyde oturan Yunanlılar Makedonya halkının yaşam biçimine 'barbar' diye bakıyorlardı. Ne var ki, İskender'den sonra Hellenleşme süreci hızlandı ve herhalde birinci yüzyıla erişildiğinde tamamlanmış durumdaydı.

Küçük Asya

Birinci yüzyıla kadar ve daha sonra da Küçük Asya'nın içlerinde, hiç değilse kırsal kesimde, birçok 'yerli' dil kullanımda kalmıştır. Kaynaklarda bu dillere çok az gönderme vardır; bunlardan biri *İşler*'de (14, 11) bir kasabada konuşulmakta olan bir dille ilgilidir. Listra'da ahali Paulus'un ne yaptığını görüp seslerini yükselterek *Lykaonia dilinde* "tanrılar insan görünümüne bürünüp aramıza indiler!" diye bağırmışlardır. Paulus'un Küçük Asya içindeki yolculuklarını anlatan yazıların başka hiçbir yerinde yerli dillere böyle bir gönderme olmaması, Listra'daki olayın türünün tek örneği olmasını, alışılmamış bir şey olmasını gerektirmez. Listra olayında, öyküyü anlatan, Paulus ile Barnabas'ın tanrıymışlar gibi selâmlandıklarını önce anlamadıklarını açıklamak istemektedir. Listra'da o dönemden kalmış yazıtlar yerli dilin o tarihte hâlâ kullanıldığı konusunda bir bilgi vermez, çünkü hepsi Yunanca ya da Latince dir.

Antik çağ kaynaklarında, Fırat'ın batısında şu linguistik ve etnik adlar bulunur: Mysia, Lydia, Karia, Frygia, Pisidia, Pamphylia, Lykaonia, Kilikia, Kappadokia, Paphlagonia ve Bithynia. İ.Ö. birinci yüzyılın sonlarında ya da İ.S. birinci yüzyılın başlarında, coğrafyacı Strabon Karia (Kaunos'ta: *Geographia* 14, 2, 3, 652), Lydia, ve Pisidia dilleriyle Solimlerin (13, 4, 17, 631) dilinin o tarihte hâlâ varlığını sürdürdüğünü yazar; 'bunların [kuzeybatı Küçük Asya halkları] çoğu lehçelerini ve adlarını yitirmiştir' (12, 4, 6, 565) demesinden anlıyoruz ki, hiç değilse birkaçı Strabon'un yaşadığı yıllarda lehçesini ve adını korumaktaymış. Merkezdeki yaylanın kuzey kesiminde üç tane Kelt kabilesi yerleşmişti. Trokmi'ler, Tektosag'lar ve Tolistobog'lar adlarındaki bu kabileler Europa'dan oraya İ.S. 278/7 yılında bir Bithynia Kralı tarafından paralı asker olarak hizmet etmek üzere gemiyle getirilmişlerdi. Yunanlılar Kelt dili konuşanların tümünü *Galatialılar* diye bildiklerinden bu kabilelerin oturduğu bölge de Galatia, adını almış, o kabilelerin konuştukları dile de Galatça denmiştir. Aziz Hieronimos bu dilin dördüncü yüzyılın sonlarında hâlâ konuşulmakta olduğunu kaydeder. Bu bilgiyi Paulus'un *Galatialılara Mektubu* üzerinde yaptığı yorumlama içinde verir. Dördüncü yüzyıldaki öteki Hristiyan yorumcular gibi o da yanlış olarak Paulus'un yeni Hristiyan olmuş (ve herhalde iki dil konuşan) Keltlere hitap ettiğini sanmıştır. Yerli diller her yerden önce Küçük Asya'nın batı kıyısındaki antik çağ Yunan sitelerine en yakın olan ve Yunan etkisi al-

tında en uzun süre kalmış olan yörelerde ölmüştür. Bu yöreler şunlardır: Mysia, Lydia, Karia ve Lykia. Halbuki bunların hemen doğusunda bulunan Phrygia'da bulunan yazıtlar, Küçük Asya'nın orta ve doğu kesimlerinde yerli dili konuşmayı sürdürenlerin varlığını göstermektedir (bkz Mitchell 1993: 1, 172-5). Şu halde, tümüyle Hellenleşmiş bölgeler bir yana bırakılırsa, Küçük Asya'nın büyük bölümünde yerel diller Yunanca ile birlikte varlıklarını sürdürmüşlerdir ve nüfusun önemli bir oranı gerçek anlamıyla iki dilli kimselerden oluşurdu.

Suriye ve Filistin

Yirminci yüzyıl tarihçileri, bir ucu Basra Körfezi'nde, öteki ucu Mısır ile Yahudiye arasında ve Akdeniz kıyısı üzerinde bir yerde olan toprak şeridinde 'Bereketli Hilâl*' derler. Bu yay biçimi bölgenin iç eğrisini çöl ya da bozkırın kenarı, dış eğrisiyse Akdeniz'in kıyısı ile Amanos, Toros ve Zağros dağ dizisi çizer. İ.Ö. 539 dan 331 'e kadar tüm bölge Pers İmparatorluğunun bir parçasıydı. Orada, daha İ.Ö. üçüncü binyıldan başlayarak Sami dilleri denilen ve birbirleriyle akraba olan diller kullanılmıştır. Filistin'de İbranca, Filistin'in kuzeyine kadar uzanan Akdeniz kıyısı boyunca Fenike dili, Suriye'nin iç kesiminde Aramca, Babil ve Asur topraklarında Akadca konuşulurdu. Aramca Persler döneminde bölgenin büyük kesimin tümünde konuşulan dil olmuştu. Zaten İmparatorluk yönetimi bu dili yönetimin resmi dili olarak Bereketli Hilâl'in ötesinde de kullanmıştır. (*Ezra Kitabında*** böyle resmi belgelere örnekler bulunur; krş. Pers İmparatorluğunun Mısır'a düşen güney sınırındaki Yahudi asker kolonisi tarafından Aramca papirüs üzerinde kaleme alınmış belgeler.)

Birinci yüzyılın başlarına gelindiğinde Bereketli Hilâl artık Roma ve Part İmparatorlukları arasında paylaşılmıştı. İki bölüm arasındaki sınırı, Fırat'ın güneydoğuya dönüp çölden Babil'e doğru akmaya başlamadan önce yaptığı büyük batı dirseği oluşturuyordu. Başkentleri söz konusu dirseğin kuzeybatısına düşen Samosata'da (bugünkü Samsat) olan Kommagene Kralları Roma'ya bağlılık yemini etmişlerdi, yani Roma'nın vasalıydılar. Başkentleri ırmağın öteki yakasında, daha güneyde ve doğuda bulunan Edessa

* İng. Fertile Crescent, Fr. Croissant fertile. (ç.n.)

** Eski Antlaşma (Tevrat) içindeki bölümlerden biri. (ç.n.)
Ahd-i Atîk : Eski Antlaşma, Ahd-i Cedîd : Yeni Antlaşma (ç.n.)

(bugünkü Urfa) olan Osrhoene kralları ise Part Büyük Kralına aynı biçimde bağlıydılar. Seleukos krallarının Yunan siteleri kurmaları, o zamana kadar *lingua franca** konumunda bulunan Aramcaya güçlü bir rakip getirmişti. Aramcanın, ya da daha doğrusu onun çeşitli lehçelerinin, konuşmada veya yazıda sürüp gittiğini kanıtlayacak belgeler bölgesine göre değişir. Babil ve Asur topraklarında -her ne kadar doğrudan kanıt pek azsa da- Aramcanın belli başlı yerli dil olarak ayakta kaldığı, Yunancanın yalnızca Dicle üzerindeki Seleukeia gibi sitelerde, Partçanın ise kral sarayı çevresi ve yönetimde kullanıldığı söylenebilir. Akad diline gelince, onun hemen hemen 'ölü dil' niteliğiyle bile izi kalmamıştı (Millar 1993: 498-500). Bu bölgelerde Yahudi diasporasından** büyük topluluklar vardı ve bunlar Kudüs'teki Tapınağın bakımına katkıda bulunmak üzere bazı şeyler gönderirler ve oraya hacca giderlerdi. Herodes de krallığının*** kuzeydoğu kesimine Babil Yahudilerinden bir grup yerleştirmişti. Babil Talmudu**** -sözünü ettiğimiz tarihten epeyce sonra- Aramca yazıldığına göre, Babilli Yahudiler, Tevrat metinlerini İbranca okusalar da, birinci yüzyılda herhalde bu dili kullanıyorlardı. Josephus (Savaş 1, 3, 6) kendisinin Yahudi Savaşı adlı yapıtının daha önceki bir metnini kendi atalarının dili olan yerli dilinde kaleme aldığını (bugün elde bulunan, Yunanca metindir), o metni 'Partlar ve Babilliler ile Arapların en uzakta olanları, Fırat'ın öte yanındaki akrabalarımız ve Adiabenliler' diye tanımladığı 'iç bölgelerdeki barbarlar'a gönderdiğini söyler. Sözünü ettiği dil Aramca olsa gerek; Josephus bunun, Yahudi olsunlar ya da olmasınlar, Part İmparatorluğu'nun batı kesiminde oturanlarca anlaşıldığını kabul etmektedir. Daha sonra bölgenin en batı kesiminde, Fırat'ın ötesinde Aramcanın yerel bir lehçesi olan Osrhoene dili, yazınsal (en çok da Hıristiyan metinlerinde) yapıtların dili olarak gelişecektir. Bu gelişme, Osrhoene Krallığının Roma yönetimi altına girdiği ikinci yüzyıldan başlayarak Süryanca diye bilinen biçiminde kendini göstermiştir (Millar 1993: 125). Birinci yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun en doğu kesiminde, Fırat'ın güneyine düşen Palmyra kentinde Aramcanın yerel ağzı, Yunanca ile birlikte olarak, gerek resmi gerek

* Ortak dil, anadilleri ayrı çeşitli grupların anlaşmasını sağlayan dil. (ç.n.)

** Yahudi diasporası. İ.Ö. altıncı yüzyılda Yahudilerin Babil'den kovulup dağılmalarıyla başlayan ve zaman zaman yenilenen büyük göçlere ve o göçler sonucunda yeni bir yere yerleşmiş Yahudi toplumlarına verilen ad. (ç.n.)

*** Yahudiye krallığı. (ç.n.)

**** Yahudiliğin din dışı yaşam kurallarını düzenleyen kitap. (ç.n.)

özel yazıtlarda kullanılırdı. İmparatorluğun çeşitli halkları arasında sadece Palmyralılar bu uygulamayı kendi anayurtlarından öteye (Millar 1993: 328-9), hattâ imparatorluğun en kuzeybatı noktasına kadar götürmüşlerdir: İngiltere'nin kuzeyinde, Güney Shields'te bulunan Latince bir mezartaşı üzerine Palmyra lehçesinde eklenmiş ufak bir bölüm vardır.

'Bereketli Hilâl' in güney ucunda Aramca, Galile ile Yahudiye'de ve onlara komşu topraklarda oturan Yahudilerin ve Samiriyelilerin gündelik yaşamda kullandıkları dildi (Schürer 1973-87. III(I), 177-80); aynı zamanda Kumran'da bulunan *Genesis Apokriphon** gibi yazınsal yapıtlarda da kullanılırdı. Yahudiliğin yumuşak karnı denebilecek en önemli kesiminin güneyinde ve batısında Nabat Krallığının toprakları bulunurdu. Başkenti Petra kenti olan bu krallık, Necef' ten güney Havran'a kadar uzanırdı. Eldeki bol yazıtlarla parşömen ya da papirüs üzerindeki metinler, Nabat Krallığı uyruklarının Aramcanın Filistin Yahudilerinininkine yakın bir lehçesini kullandıklarını göstermektedir (Millar 1993: 401 vd).

Sınırlarını çizdiğimiz şu bölgede Roma döneminden bugüne kalmış herhangi bir Sami dilinde yazıt yoktur: Galile ve Havran'ın kuzeyi, Palmyra ile Fırat dirseğinin batısından -Şam dahil- oluşan kesim. Burası Roma'nın Suriye eyaletinin önemli bölümünü oluştururdu ve İ.S. 6 yılında Yahudiye'nin katılmasına kadar Bereketli Hilâl'in doğrudan Roma yönetimi altında bulunan tek kesimiydi. Kırsal kesimde ve dağ tepelerinde yapılmış tapınaklar, kutsal yapılar bile grekoromen biçimindedir ve Yunanca yazıtlar içerir (Millar 1993. Böl. 7-9). Yalnızca Sami kişi adları, o da Yunan ya da Latin harfleriyle yazılmış olarak, yapıları yaptıran, yazıtları diktiren kişilerin bir bölümünün hangi soydan geldiklerini belli etmektedir. Ne var ki, bilindiği gibi olmayanın saptanması olanaksızdır, yani Sami dillerinin kullanılmamış olduğunu kesinlikle söyleyemeyiz. Yazıt diktirecek parası olanların, bir Sami dili konuşan soydan gelseler bile, Hellenleşmiş olduklarını herkese duyurmak istemeleri, bunu yapacak parası olmayanların, hele Makedonya kralları tarafından kurulmuş Antiokheia gibi büyük kentlerin dışında oturanların gündelik yaşamda atalarının dilini kullanmadığı anlamına gelmez. İki dilin birlikte konuşuluyor olması, Aramcanın büsbütün ortadan kalkıp yalnızca Yunancanın kullanılmasından daha güçlü bir olasılıktır.

* 1947'de Kumran'da bir mağarada bulunmuş, Tevratın bir parçası olmayan, ancak gerçek Tevrat yazıtlarına benzeyen bir yazıt. (ç.n.)

İlk yüzyıllarda öteki iki Sami dili, yani Fenike dili ve İbranca, Bereketli Hilâl'in batı kesiminde kullanılmıştır. Filistin'in kuzeyine düşen kıyılar boyunca kurulmuş Fenike sitelerinin uzun süre Yunan dünyasıyla ilişkileri olmuştur. Paulus'un yaşadığı dönemde artık bunların üç yüzyıllık bir Hellenleşme geçmişleri bulunuyordu. Fenike dili hakkında ayakta kalmış bilgiler vardı. Elde *bir* tane kesinlikle tarihlenebilmiş (İ.Ö. 25/24) iki dilde -Yunanca ve Fenike dilinde- kaleme alınmış bir yazıt ile üzerinde Fenike dilinde yazı bulunan ve Sidon ve Tyre sitelerine ait olan bir miktar sikke vardır. Geri kalan sikkelerde yazılar Yunancadır. Fakat, Millar'ın işaret ettiği gibi, 'İ.Ö. 25/24 yılından sonra Fenike dilinde yazılmış tek bir eksiksiz tümceye rastlanmamıştır' (Millar 1993: 293). Öte yandan, Paulus'un zamanında İbrancanın ölü bir dil olduğu, konuşulmadığı, din dışı yazılarda kullanılmadığı, sadece dindar Yahudilerin Tevratı okuyabilmek için bu dili öğrendikleri yolundaki uzun süre doğru sayılmış tahminin yanlış olduğu bugün anlaşılmıştır. İ.S. 200 dolaylarında Mişna'nın* yazılmasında kullanılan dil üzerindeki çalışmalar, İbrancanın bu biçiminin yerli konuşma dilinin geçirdiği evreler sonucunda ortaya çıktığını gösterir; Yahudiye'nin güneyinde bulunan ve ikinci yüzyıldan kalma olan belgelerden ise İbrancanın mektup yazmakta ve yasal belgelerin kaleme alınmasında da kullanıldığını öğrenmekteyiz (Millar 1993: 373-4; krş. 545-52). Ancak, İbrancanın yaşayan bir dil kimliğiyle ne dereceye kadar ve kimler tarafından kullanıldığı konusunda hâlâ görüş birliğine varılmamıştır.

Aramca, İbranca ve Fenike dili, bunların üçü, Sami dillerinin aynı öbeğinden, kuzey-batı Sami dillerindendir (Sáenz-Badillos 1993: 29-44), bunlardan birini bilen ötekileri ne kadar anlayabileceği ise belli değildir. Tüm bu öbeğe bir ucunda Fenike dili, ortalarında bir yerde İbranca ve öteki ucunda Aramca olan bir 'lehçeden lehçeye geçme süreci' (dialect continuum - Sáenz-Badillos 1993: 36) denmesi belki daha doğru olurdu. Başka bir anlatımla, çeşitli diller arasındaki sınırların pek açık seçik olmadığı söylenebilir. Bu, Yahudilerin Tevratın Aramca ve Yunancaları karşısındaki ayrı tutumlarında kendini gösterir. İbrancanın yaşamını sürdürmesi konusunda görüşümüz ne olursa olsun, şurası açıktır ki, pek çok Yahudi kendi olağan dili olarak Aramcayı kullanmaktaydı.

* Sözlü Yahudi yasalarının Tevrat'ın oluşumundan sonra kitap haline getirilmişlerinin en eskisi. Üçüncü yüzyıl başlarında tamamlanmıştır. (ç.n.)

Tevratı oluşturan kitapların Aramcaya çevrilmiş olması, onların gereksinimlerini karşılamak içindi. *Targum* denilen bu çevirilerden bazıları hâlâ elde bulunmaktadır (Schürer 1973-87: I, 99-105). Bunların tarihleri konusunda görüş birliği yoksa da, genellikle çevirilere birinci yüzyıldan epeyce önce başladığı kabul edilmektedir. Ne var ki, Tevratın Yunanca çevirisinin tersine, Targumlar, İbranca metnin yerine geçecek birer metinden daha fazla bir şey olarak kullanılmıştır. Bunlardan bir bölümünde çeviriden başka yorum da vardır. Sinagoglardaki ayinlerde İbranca metinle birlikte Targum da okunurdu (Fraade 1992: 256-62); bunun cemaatin İbranca metnin yardımından yararlanabilmesi ya da hiç değilse İbranca ile ilişkiyi bir dereceye kadar canlı tutması amacıyla yapıldığı düşünülebilir. Yahudiler arasında ortak dilden kaynaklanan bir ulusallık olmamasını belki işte İbranca ile komşuları arasındaki bu sınır eksikliği ile açıklayabiliriz.

Uzun sürmüş bir başka varsayım da şudur: Nabat krallarının uyrukları, Sami dillerinin dördüncüsü olan Arapçanın bir biçimini konuşmaktaydılar ve yazıtlar üzerinde görülen Aramca lehçesi yalnızca bir 'resmi dil' idi. Bu inanışın nedenlerinden biri, Yunanlı yazarların Nabatlardan hep 'Arap' diye söz etmiş olmalarıdır; çünkü İ.S. 106 yılında Roma bu krallığı topraklarına kattığında imparatorluğun bu yeni eyaletine Arabia adı verilmişti. Ayrıca bir de şu neden vardır: Nabatlar, üzerinde Arapçanın etkisi çok belli olan bir Aramca kullanırlardı. Ne var ki, 'Arap' sözcüğünün belirli bir dili konuşanlardan çok, bir yaşam biçimini, çölde ya da bozkırda yaşayan kimselerin yaşam biçimini anlatmakta kullanıldığı anlaşıyor. Gerçekten de, Millar'ın işaret ettiği (Millar 1993: 402-3) gibi, 'Arapça ile ilgili olarak yedinci yüzyılın sonlarından önceye ait elimizde birkaç dağınık kanıttan fazla bir şey yoktur.' Aslında bunların en eskisi, ikinci yüzyılın başlarında Nabat harfleriyle kaleme alınmış bir yazıtın içindeki iki satırdır. Her ne olursa olsun, Nabat Aramacasının her yerde rastlanan duvar yazılarında yaygın biçimde kullanılmış olması bu dilin 'resmi dil' sınırlarını aşan bir nitelik taşıdığını açıkça gösteriyor (Millar 1993: 402-3).

Ana dili Sami dillerinden biri olanların, hattâ Aramcanın dallarından birini ana dil diye konuşanların, o dönemde, kendilerinde ortak bir kimlik gördüklerini ya da bunların yerel kültürlerinin, dinsel uygulamalarının ortak bir Samilik ya da Aramlık ortaya koyacağını sanmamak gerekir. Bu, bir yanılgı olur. Profesör Millar yakın geçmişte (1993) yazdığı kitabında böyle varsayımları destek-

leyecek kanıtlar olmadığını başarıyla gösteriyor. Nabat yazıtlarını kaleme alanları birleştiren şey, o sırada tahtta hangi kral varsa ona olan büyük bir hayranlığın dile getirilmesidir (örneğin, 'Nabatların halkına yaşam vermiş, halkını kurtarmış olan hükümdarı Kral Rabbel' : Millar (1993): 404), halbuki Palmyra'nın yazıtlarında Yunan kurumlarıyla siteye, sitenin yerel tanrılarına ve Roma imparatorlarına bağlılık okunur. Yahudilere gelince, Aramca konuşsunlar Yunanca konuşsunlar, onlar için önemli olan Yahudiler ve Yahudi inancında olmayanlar arasındaki, Samiriyeliler içinse İsrail'in Tanrısına Gerizim tepesinde tapınmakla Sion tepesinde tapınmak arasındaki ayırımdı. Yahudiler ve Samiriyeliler, Yakın Doğu'daki öteki Roma uyruklulardan Roma'ya sadakatlerini, Tanrıya ve uluslarının geçmişini kendi açılarından anlatan ve kendi dillerinde kaleme alınmış pek çok kutsal yazıya dayanarak ve bunu başkalarıyla hiçbir ortak yanları olmadığını ilan edercesine belirtmeleriyle ayrılırlardı. Yahudilerin bu tutumları, egemen sınıf Romalı ile aralarındaki ilişkiyi çok uzun bir süreden beri İmparatorluğun parçası olmuş olan öteki herhangi bir topluluğun ilişkisine oranla daha zor ve sürtüşmeli yapmıştır. İ.S. 66-67 ve 132-135 yıllarında çıkan ve Roma ordusunun büyük bir kesimini güç durumda bırakan iki ayaklanmanın bölgenin başka hiçbir yerinde benzeri yoktur.

Bu konu üzerinde okunabilecek birkaç kitap

(Bu yapıtların tüm ayrıntıları Kaynakçada verilmektedir.)

Roma yönetimi altındaki Yunanistan'la ilgili olarak S. E. Alcock'un ***Graecia Capta*** adlı kitabı ayrıntılı ve kapsamlı bilgi verir.

Küçük Asya konusunda S. Mitchell'in ***Anatolia*** başlıklı kitabı, her ne kadar adı kadar kapsamlı değilse de, öğütlenabilir.

F. G. B. Millar'ın ***The Roman Near East*** adlı yapıtı Roma'nın Suriye ve Filistin üzerindeki etkilerini eksiksiz ve konuya egemen biçimde anlatmaktadır.

Mısır konusunda karşılaştırmalı malzeme arayanlara N. Lewis'in her ikisi de rahat okunan ve bol bilgi dolu şu yapıtları öğütlenbilir: ***Greeks in Ptolemaic Egypt*** ve ***Life in Egypt under Roman Rule***.

YAKIN DOĞUDA HELLENLEŞME

Klasik Yunancada *hellenizein* sözcüğü 'Yunancayı (doğru) konuşmak' ya da '(bir dili) Yunan diline çevirmek' demektir. Bugün Yunan olmayanların Yunan yaşam biçimini ve dilini benimsemeleri anlamına gelen 'Hellenleş[tir]mek/Hellenleş[tir]me',* *hellenize-in* sözcüğünün oldukça geç yerleşmiş bir anlamı olan '(barbarı) Yunanlı yapmak'tan gelir. İ.Ö. 330'dan 30'a kadar yani İskender'in Pers İmparatorluğunu yıkmasıyla Roma yönetiminin Yakın Doğuda kesin biçimde yerleşmesi arasında geçen üç yüzyıla 'Hellenistik Dönem' adı verilmesi âdettir. Çünkü geniş çaplı Hellenleşme o dönem boyunca olmuştur. Bu sürecin en çarpıcı kesimi de Küçük Asya'nın güneybatısındaki Karia ve Lykia halklarında görülür. İ.Ö. dördüncü yüzyılın ortalarında Kariyalı yerli bir dinast** olan ve ülkesini Perslere bağlılık yemini altında yöneten Mausolus'un anısına yapılmış o çok büyük mezar, *Mausoleum* (Hornblower 1982: 223-74), Yunan yapı ve yontu sanatlarının bir başyapıtı olarak kabul edilir (Boardman 1994: 39-48). Bir Lykia sitesi olan Ksanthos'tan on dokuzuncu yüzyılda British Museum'a götürülmüş *Ksanthos Mermerleri*, İ.Ö. beşinci yüzyıl sonlarıyla dördüncü yüzyıl boyunca yerli mezar yapımı ve süslemesi sanatlarına Yunan biçimlerinin sızmasını iyice gözler önüne serer. İ.Ö. 334-330 olayları Hellenleşmeyi yoğunlaştırmış ve coğrafi sınırlarını genişletmiştir. Bu çok büyük toplumsal ve kültürel değişiklikler, en çok, askeri ve siyasi olayların sonucunda ortaya çıkmıştır. Ancak, şunu da unutmamak gerekir ki, İskender'in fetihleri sonucunda Yakın Doğuya dayatılan Yunan kültürü, zaten Yunan sitelerinin politik denetimi dışındaki bölgelerin yönetici sınıfını oluşturan seçkinler arasında yayılmaktaydı, hatâ belki bir çağdaşlık işareti olarak görülmekteydi.

* İng. 'hellenise (hellenize)/hellenisation' ya da Fr. 'helléniser/hellénisation' (ç.n.)

** İng. 'dynast', Fr. 'dynaste'. Antik çağda bir takımerkinin üyelerine ya da küçük bir toprağın prensine verilen san. (ç.n.)

Tarihsel Çerçeve

Bu yayılma sürecine olanak veren, eski ve zayıfça bir krallığın, Makedonya'nın II. Philippos tarafından birinci sınıf bir askeri güce dönüştürülmesidir. Philippos Yunanistan'daki Yunan sitelerini daha İ.Ö. 338'den önce birer uydu durumuna sokmuştu; İ.Ö. 337'de Pers İmparatorluğu'nun Küçük Asya'daki topraklarını ele geçirmek üzere bir ordu gönderdi. Hangi hırslı ve güçlü yönetici olsa, bu amacı güderdi, çünkü Perslerin toprakları zengindi, büyük yağma olanakları vardı ve imparatorlukları zayıflama işaretleri vermeye başlamıştı. Üstelik, böyle bir şey yapması Yunanlılara beşinci yüzyılın başlarındaki Pers istilasının intikamını alan bir hareket gibi görünecekti, bunu sevap kabul edeceklerdi. 336'da öldürüldüğü için Philippos'un kendisi Asya'ya gidemedi ama, planı 334 yılında oğlu III. İskender tarafından yürütüldü (İ.Ö. 336-323). İskender'in amaçladığı şey, sürekli bir tase kaynağı olan Pers İmparatorluğu'nun tümünü 'düşmanca devralmak' tı. Herhalde Herodotos'un *Tarih* adlı yapıtından o imparatorluğun kurucusu I. Kiros'un* Med, Lydia ve Babil gibi üç büyük imparatorluğun hükümdarlarını yenip topraklarını kendi topraklarına katarak kurduğunu öğrenmiş olmalıydı. İskender'in yapacağı şey, daha yalın, daha dolaysız bir şeydi. Çünkü onun tek bir hedefi vardı: Pers Kralı III. Dara (336-330) ve orduları. Persler biri İskenderin körfezi üzerinde İssos'ta (333) öteki bugünkü Musul yakınlarında Gaugamela'da (331) olmak üzere iki büyük karşılaşmada bozguna uğratıldılar ve saygınlığını yitiren Dara 330 yılında kendi satraplarından yani eyalet valilerinden biri tarafından öldürüldü. Bunun üzerine İskender kendini onun yasal varisi ilan ederek katillerini yakalatıp cezalandırdı, kızlarından biriyle evlendi, hattâ önde gelen subaylarından seksen tanesini de İranlı soylu kadınlarla evlendirdi. Fakat İ.Ö. 323 yılında otuz üç yaşında öldüğünde, gerçekleştirdiği fetihlerle ve girişeceği hareketiyle ilgili tasarılarının tamamlanması yarıda kaldı.

Bu ölüm aynı zamanda birleşmiş bir Makedonya İmparatorluğu'nun Pers İmparatorluğu kadar ayakta kalabilmesi tasarısını da suya düşürmüştü. İskender erişkin yaşta becerikli bir varis bırakmamıştı. Geri zekalı bir üvey kardeşi ile ölümünden sonra doğan oğlu, Makedon ordusu tarafından ortak kral ilan edildilerse de İs-

* Batı dillerinde Cyrus. (ç.n.)

kender'in generallerinin iktidar kavgası sırasında öldürüldüler. İmparatorluğun bölünmeden ayakta kalmasına çalışan ya da İskender'in mirasını kendi yönetimleri altında toplamaya çabalaranlar, birleşmiş kiskanç rakipler tarafından alt edildiler. Bu generallerin beş tanesi 305-4 yılında 'kral' sanını aldı. Nasıl olduysa olmuş asıl Makedonya'nın denetimini eline geçirmiş olan generalin dışında, hiçbir devlet ya da ulusun kralı yoktu, kim eline bir toprak geçirirse oranın kralı oluyordu. İskender'in ölümünden sonra yirmi beş yıl daha süren savaşlar dönemi, imparatorluğunun büyük bölümünün onun generallerinden üçünün soyundan gelen hanedanlar arasında paylaşılmasına yol açtı: Asıl Makedonya ve Yunanistan'ın bazı bölümleri Antigonos'un torunlarına gitmişti. Ptolemaioslar'ın (I. Ptolemaios'un tüm erkek varisleri aynı adı taşımıştır) merkezi Mısır'daydı ama aynı zamanda Sirenaik'i ve Küçük Asya'nın kıyı kesimlerini de denetim altında tutuyorlardı. Seleukos'un soyu ise en geniş bölümü yani eski Pers İmparatorluğu'nun, Küçük Asya'nın batısından kuzey Suriye'ye ve oradan İran'a uzanan gövdesini almışlardı.

Ptolemaioslar ve Seleukoslar bugünkü anlamda *Mısır*'ın ve *Suriye*'nin Kralı değillerdi, o *ülkelerde* egemen Makedon dinastlardı. Yerli halk, nasıl bölünmemiş bir Makedon ya da Pers İmparatorluğu zamanında buyruk altında ve sömürülmüş uyruk kimliğinde yaşayacaklarsa bu yeni yönetimlerde de öyle yaşıyorlardı. Hanedanlar yerli uyruklarından coşku da bağlılık da bekleyemezdi. IV. Ptolemaios 217 yılında topraklarına girmiş Seleukos Kralı III. Antiochos'u püskürtmek üzere Mısır'ın yerli halkına Makedon yöntemleriyle savaşma yollarını öğretmek zorunda kalmış, bunun sonucunda güney Mısır'da yirmi yıl yerli ayaklanmalarla, gerilla savaşıyla uğraşmak gerekmişti. Şu halde, Hellenistik krallıkların modern çağın 'ulus-devlet' ine hiçbir bakımdan benzemediği unutulmamalıdır. O krallıklarda ne ulusal kimlik ne de kültürel birlik vardı. Çeşitli topluluklar arasındaki tek ortak şey, hepsinin bir asker serüvencinin ya da onun ailesinin denetimi altında bulunmalarıydı. Bir kişi sitesine -ya da bölgesine- bağlılık duyabilirdi; kendisinden hanedana bağlılık göstermesi istenebilirdi, fakat ortada onun bağlılığına hak kazanmış bir 'devlet' yoktu.

Kültürel Hellenleşme

Şu noktayı belirtmek gerekir ki, hanedanlar ya da dinastlıklar sonuna kadar soyları bakımından Makedon, kültürleri bakımından Yunan kalmışlardır. İskender'in ölümünden sonra Seleukos'un dışındaki tüm subayları İranlı karılarını boşamışlar, Makedonya'dan soylu kadınlar almışlardı. Çeşitli hanedanların kralları öteki hanedanlardan kadınlarla evlenmişlerdi. Ptolemaiosların çoğu ise kendi kızkardeşleriyle evlenirlerdi. Ptolemaioslar her ne kadar Mısır'ın yerli dinsel inanışlarına dokunmamış, yerli din adamlarından onların eskiden Firavunlara gösterdikleri saygıyı görmüşlerse de (ünlü Raşit* taşı üzerindeki yazı bunun kanıtıdır), aralarından Mısır dilinden ilk kez biraz bir şey öğrenenin, hanedanın son başkanı VII. Kleopatra (İ.Ö. 51-30) olduğu söylenir (Plutarkhos, *Antonius* 27). Saraylarındaki kişiler, belli başlı yöneticileri ve generalleri de büyük çoğunlukla gerek soyları gerek kültürleri bakımından Makedon ya da Yunanlıydılar. Böyle asker-yöneticilerin dinastlıkları birbirini izleyen kuşaklar boyu aynı kral ailesine hizmet verirlerdi, fakat iç savaşlarda yenilip de kendi sitesinden kovulan Yunanlılar arasındaki sivrilmiş kişilerin de gelip krallardan iş istediği olurdu. Önde gelen aydınlar ve sanatçılardan da kral saraylarında eli açık efendilerin çekimine kapılanlar vardı. Bu kimseler kral çocuklarına paranın sağlayabildiği en iyi eğitimi verirlerdi. Örneğin, üçüncü yüzyılda, İskenderiye'de ozan Kallimakhos ile çok yönlü bilgin Erasthotes (en çok Yerkürenin çevresini hesaplamasıyla bilinir) Ptolemaiosların çocuklarına lalalık etmişlerdir (Fraser 1972: 1, 308-33).

Kral saraylarının toplumsal düzeyinden çok daha aşağılarda bir yerde olan Yunan göçmenleri ve onların altsoyu, etnik ve kültürel kimliklerine sıkı sıkıya bağlıydılar. Bunun tanıklığı en iyi Mısır ile ilgili belgelerde görülür, çünkü saklanabilmiş papirüs arşivlerinde, güçsüz halkın yaşamı konusunda Hellen dünyasının başka hiçbir yerinde bulunamayacak kadar zengin kanıtlar saklıdır. Ptolemaios ve Apollonnios adlı iki kardeşle ilgili belgeler buna iyi bir örnektir. Bunlardan Glaukias adlı bir Makedon askerinin oğulları olan bu kimselerin Memfis kentinin batısında Serapeion adlı bü-

* İng. Rosetta stone, Fr. pierre de Rosette. İ.Ö. üçüncü yüzyıldan kalma olup 1799'da İskenderiye yakınlarındaki Raşit mevkiinde bulunmuş, 114 x 72 santim boyutlarında, üzerinde hiyeroglif yazılar olan, bulunması hiyerogliflerin çözülmesi yolunu açan taş. (ç.n.)

yük Mısır tapınak külliyesinde oturmakta olduklarını öğreniriz. Yaşamlarını eski giysi ticaretiyle ve lapa satarak kazanmaktadırlar. O oldukça fakir Mısırlı çevrede iki Makedonyalı kardeş kimliklerini ilan etmekte (babaları Glaukias, *epigonē* mensubu -bu sözcüğün de ne anlama geldiği hiç belli değildir- bir Makedon'muş) ve Yunan yazınsal yapıtlarıyla ilişkilerini kesmemeye çalışmaktadırlar. Ellerinde Yunan oyunlarından ve şiirlerinden parçalar vardır. Apollonnios, kardeşinden ileri giderek Euripides'in bir oyunundan, kahramanı anayurttan çok uzaklarda, barbarlar arasında hüküm süren bir Yunan Kralı olan *Telephos* trajedisinden on altı dize kopya eder ve bunun altına 'Makedonyalı Apollonnios...Makedonyalı, diyorum' diye yazar (Lewis 1986: böl. 5; Thomson 1988: böl. 7). Papirüslerin üzerindeki Yunancanın sözcük dağarcığı da Yunanca konuşanların kendi kültürlerini Mısırlılarınkinden ayrı tuttuklarını göstermektedir. Bir papiroloji uzmanının yazdığına göre 'Mısır'da kullanılan Yunancanın içine, bin yıl boyunca, yer adları, ölçüler vb bir yana bırakılırsa, Mısır dilinden tek bir sözcük bile girmemiştir' (Lewis 1986: 154-5). Yabancı bir çevrenin içinde Yunanlılıkları üzerinde direnen bu Yunanlılar insana hemen Yahudi diasporasını anımsatıyor. Ancak bu, Mısır'ın hiç alışılmamış koşullarına bağlı olarak, oldukça sınırlı kalmış bir olay. Başka yörelerde *polis* denilen Yunan kenti geniş ölçüde yayılırken öyle bir bağlam yaratmıştır ki, o bağlam içinde Yunan yaşamı olanca boyutlarıyla sürdürülebilmiştir. Mısır'da bu olmamıştır, İskenderiye'den ve Yunan yerleşmecilerin yoğun olduğu Fayum gibi bölgelerden uzak yerlerde yerel topluluğun yaşamı, diliyle, dinsel gelenekleriyle, Yunanlıya tümünden yabancı kalmıştır. Yunanlılarda da 'barbarlar' ile özdeşleşmemek için güçlü bir direnme vardı.

Öte yandan, Makedon dinastların yerli uyrukları arasında herhalde Yunan davranışlarını benimseme ve dilini öğrenme hevesi (hiç değilse bunun gereğinin kavranması) yaygın olmalıydı. Geniş halk kütlelerinde Yunan yaşam biçimine yönelik büyük heves duyulduğunu gösterir bir kanıt yoksa da (tersine, elle tutulur bir düşmanlık vardı, bkz. Green 1990: böl.19), yükselme hırısı içinde olanların bir dereceye kadar Hellenleşmeyi amaçlamaları için gerçekçi nedenler bulunduğu açıktır. Hiçbir şey olmasa, yeni yöneticilerle başarılı bir biçimde görüşmeler yapmak, onlardan bazı iyilikler sağlamak için onlarla aracısız konuşabilmek ve onların gözünde uygarlıktan uzak, saldırgancasına barbar görünmemek bü-

yük üstünlük sağlardı. Yaşam biçimi kendilerinininkine benzemeyen uyruklarına yeni yöneticilerin ırk ve kültür bakımından önyargılar beslemesine ve bunu dile getirmesine örnek diye Roma imparatoru Caracalla'nın (İ.S. 211 - 17) şu sözleri hatırlatılabilir: 'Asıl Mısırlılar kolayca fark ediliyor...yabancı şiveleri, görünüşleri, giyimleriyle; ayrıca uygarların davranışlarına taban tabana zıt yaşam alışkanlıkları, adamların kaba saba birer Mısırlı olduğunu ortaya koyuyor' (Hunt ve Edgar 1932-4: 11, no 215). Başka bir etken de İskender'in birden ortaya çıkıp her şeyi gölgeleyen askerlik başarısının uyandırdığı saygı idi; bu, tıpkı on dokuzuncu yüzyılda Batılıların dünyanın Batılı olmayan kesimi üzerinde kazandığı utkulara benzer bir şeydi. Son olarak, her yerde etkinliğini gösteren moda'nın çekiciliğini, 'komşuda var, bende neden olmasın?' düşüncesini unutmamak gerekir. Buna benzer bir şeyi Birinci Makabiler Kitabı* yazarının İ.Ö. ikinci yüzyıl başlarında Hellenleşmeden yana Yahudilerin ağzından söylediği şu sözlerde (1, 11, TGB**) görüyoruz: 'Gidelim de çevremizdeki o gâvurlarla bir anlaşmaya varalım, çünkü onlardan ayrıldığımızdan beri üstümüzden bela eksik olmuyor.' Hellenleşme eğiliminin nedenlerini sayarken antik çağ Yunan sanatı, yazını ve felsefesinin hiç de göz ardı edilecek şeyler olmadığını unutmamak gerekir. Gerçi o topraklarda Makedon ya da Yunan fetihlerini yaşamamış olsa da, Hellenistik dünya içinde kendileri başarılı fetih hareketleri yürütmüş bir yerli soylu sınıfı yani Romalı soylu sınıf diye bir şey vardı ama, İ.Ö. ikinci ve birinci yüzyıllarda Yunan yaşamını tutkuyla benimsemiş onlarda da pek moda olmuştu. Horatius 'Tutsak Yunanistan, kendisini ele geçirmiş yabancıları tutsak aldı' der (Mektuplar 2, 1, 156).

Hellenleşme, halk üzerinde hem bireyler düzeyinde hem de topluluk üyeleri düzeyinde etkiliydi. Birey olarak heveslerini göstermekte attıkları en yalın ve en yaygın adım, Yunan adı almak ya da çocuklarına Yunan adı koymaktı. Bunlardan ikincisine iyi bir örnek diye, Ankyra (Ankara)'daki Augustus Tapınağına İ.S. birinci yüzyıl başlarında konulmuş olan ve Galatia federasyonunun bağlılıklarının listesini gösteren yazıt gösterilebilir: Gaizodiastes ya da Ateporix oğlu Albiorix gibi Kelt adları taşıyan adamlar, oğullarına Amyntas ya da Aristokles gibi Yunan adları vermişlerdir

* İ.Ö. ikinci ve birinci yüzyıllarda politika ve askerlik alanında etkili olmuş bir Yahudi ailesi. Tevrat'ın gözden geçirilip yeniden kaleme alınmış biçiminde bulunan ve bu aileyi anlatan iki kitaba verilen ad. (ç.n.)

** Tevrat'ın gözden geçirilmiş biçimi. (ç.n.)

(OGIS II, no 533, satır 24, 27, 64). Yeni Antlaşma yani İncil, bize Yahudilerin İbranca/Aramca, Yunanca ya da Latince adlar ya da bunların karışımı bir ad taşıdıkları bir dünyayı tanıtır. Örneğin (Tarsuslu Saul, adının Latin biçimi olan Paulus adını kullanmaktadır. Bazen de aynı ad İbranca (*Saoul*, örn. *İşler* 9, 5), fakat daha çok da genelgeçer Yunanca sonekle Hellenize edilmiş biçimiyle (*Saulos*, örn. *İşler* 9, 1) yazılmış olarak karşımıza çıkar. Simon Peter'in* şaşılabilecek kadar karma bir ad takımı vardır: Simon (Markos 3, 16) diye gösterilen ilk adı, İbranca Symeon'a Yunancadaki en yakın biçimdir. Buna bir de genellikle Yunancaya uygun söylenişle Petros (= 'kaya') eklenmiştir; o da herhalde Aramca Kephass'ın çevirisidir (Paulus ondan bu adla söz eder: *Galatyalılara Mektup* 1, 18). Mısır'da bulunmuş papirüslerde soyu karma bir evliliğe -genellikle yerli gelinle Yunan göçmeni damat- dayanan ailelerin iki takım, biri Yunanlı öteki Mısırlı, adı olduğu görülür. Kalıplaşmış Yunanca formül şuydu: *A hos kai B* yani A aynı zamanda B'dir (Lewis 1986: 4, 95, 102).

Yunan adlarını almadaki en acayip biçim, -bu sadece Yahudilikte görülen bir şeydir- Kudüs'teki büyük kahillerin (başrahip) ad değiştirmesidir. İ.Ö. 175'te kral IV. Antiokhos tarafından görevinden alınan III. Onias İbranca olan adının (?=Honi) çevriyazısını yaptırmıştı, fakat onun yerini alan ve Hellenleşme yolunda değişiklikler yapmakta olan büyük kahilin adı Yason'du, yani bir Yunan efsane kahramanının, Jason'un adını taşımaktaydı. Bunu, belki kendisinin ilk adı olan Yeşua'nın iki ünsüzü onda da var diye almış olabilir (Yeşua = Yoşua, Yunanca ve Latince de daha çok Yesus, Jesus diye yazılan ad; bkz. Josephus, *Yahudilerin Geçmişi* 12, 239); Yason'un yerine atanmasını Antiokhos'a borçlu olan Menelaos da öyle davranmıştı; onun yerine geçen ve kendine Alkimos (Yunanca: mert, güçlü) dedirten kimsenin daha önce Yoahim diye İbranca bir adı olduğunu öğreniriz (Josephus, *Yahudilerin Geçmişi* 12, 286). Daha sonraki iki büyük kahil, Hellenleşmeye direnen hareketin öncüsü Yahuda Makabi'nin kardeşleriydi ve onun gibi İbranca adlar taşıyorlardı. Biri Yonatan, öteki Simon'du. Fakat Simon'un büyük kahillikle krallığı bağdaştıran torunlarının İbranca adlara ek olarak Aristobulos ve Aleksander diye birer de Yunanca adları oldu. Yahuda Makabi'nin kardeş torunlarının Yunan adlarını benimsemeleri, Hellenleşmenin çekiciliğinin bir işaretidir.

* Oniki havariden biri, İncil'deki iki mektubun yazarı. (ç.n.)

Mısır'a göç eden Yahudilerin ve onların altsoyunun durumunu papirüslerde görebiliyoruz. Şimon, Yasef ve Samuel gibi adların kullanılması sürüp gidiyordu ama, Yunan adları da yayılmıştı, hele Aleksander (İskender) ya da Ptolemaios (Ptoleme) gibi kral adları çok tutuluyordu (krş. on dokuzuncu yüzyıl sonlarında İngiltere'de Albert* adı modası). Sami dillerinde içinde tanrı ya da tanrıça adı içeren kişi adları yaygındı ve bunlar çoğu zaman Yunancaya çevrilirdi. Örneğin, Apollondoros, Athenodoros, Isidoros (=Apolon'un, Athena'nın, Isis'in armağanı) böyle adlardır. Koyu Yahudiler, yabancı tanrılara duydukları tiksintiden ötürü, sadece tanrı anlamına gelen Yunanca kökü yani theos sözcüğünü yeğ tutarlardı, Theodoros, Dositheos gibi adlar koyarlardı. Fakat, yine papirüslerden öğrendiğimize göre, zamanla Yahudiler de çocuklarına İsidoros gibi adlar koymuşlardır (Tcherikover ve ark. 1957-64: 1, 27-8).

Hellenleşmede bundan sonraki ve en önemli adım, Yunan dilini konuşmayı ve olabilirse yazmayı öğrenmektir. Bunu sağlayacak kaynak eski Pers İmparatorluğu topraklarına paralı asker veya yerleşmeci olarak göç eden Yunanlılar, kendileri 'barbar'ların dilini öğrenmeyi hiç istemeyen, bunu itici bulan Yunanlılar olacaktır. Yalnızca Yunanca konuşan Yunanlıların nerelere kadar yayıldığını, bugünkü Afganistan'da bulunmuş iki yazıttan anlayabiliyoruz. Burası III Dara'nın paralı askerlerinin İskender tarafından yeni Yunan sitelerine zorla yerleştirildiği bir bölgeydi. Söz konusu yazıtlarda İ.Ö. üçüncü yüzyılda Hindistan yarımadasının büyük bölümünde egemen olan Maurya imparatoru Asoka'nın Budizm derslerinin Yunanca çevirileri okunmaktadır (bu belgelerin çevirileri için bkz. Burstein 1985: no 50).

Yunanca konusunda hiç bilgisi olmayan birinin dili nasıl öğrenebildiği pek açık değildir. Bir kez Hellenleşme iyice yerleştikten sonra, herhalde yaygın bir iki dillilik olacaktır, en azından büyük kentlerde böyle olması beklenirdi, ondan sonra yerel dille birlikte kullanılan Yunanca bilgisi oradan buradan kulak dolgunluğuyla edinilecekti. Karma evlilikler de sonunda hem Yunancayı hem yerel dili rahat konuşan bir topluluk üretecekti. Hellenleşme sürecinin ilk aşamalarında, kuşkusuz, gündelik gereksinimleri karşılayacak ve inceliklerden yoksun bir 'çarşı pazar Yunancası' deneyerek, yanlışlara düşerek öğrenilirdi; fakat ciddi bir dil öğrenimine nasıl başlandıği konusunda hiçbir bilgiye sahip değiliz. Yunanlıla-

* Kraliçe Victoria'nın kocası (1819-1861) (ç.n.)

rın kendileri yabancı dil öğrenmeye hiç ilgi duymazlardı, hattâ, bir iki özel durum dışında, Latince öğrenmek isteyen bile çıkmazdı. Bu nedenle, elimizde başlangıç aşamasındaki öğrencilere dilin nasıl öğretildiğini gösterir bir Yunan kaynağı yoktur. Elbette daha sonraları, Romalılar Yunancayı öğrenmişlerdir. Varlıklı aileler pratik bir yol bulmuşlar, çocuklarının yetiştirilmesini ana dili Yunanca olan kölelere vermişlerdir; çocuklar da bu yolla Yunanca öğrenmiştir (Marrou 1956: 262). Hattâ Quintilianus* (*Institutio oratorio* 1, 1, 12-18) çocuklar gereğinden önce ve gereğinden fazla Yunancanın üzerine düşerlerse sonunda Latinceyi yabancı gibi konuşacaklar diye uyarıda bulunmuştur. Kısıtlı olanakları olan aileler çocuklarına Yunanca dersini okulda verdirirlerdi. Aziz Augustinus'un** bu konuda mutsuz anıları vardır, şöyle yazar: 'Yabancı dil öğrenmenin zorluğu Yunan yazınının tadına acı bir şeyler katardı; çünkü sözcüklerin hiçbirini bilmezdim ve sürekli olarak acımasız tehditler ve cezalar altında öğrenmeye zorlanırdım' (*İtiraf*lar 1, 4). Yunanlılara Latince öğreten bazı ders kitapları bugüne kadar saklanabilmiştir; bunların büyük bölümü sözcük listeleri, her iki dilde gündelik yaşam için gerekli tümceler ve yine iki dilde birlikte verilmiş ikili kısa konuşmalar içerir. Papirüslerde birkaç da çeviri alıştırması kalmıştır (Marrou 1956: 263-4). Bunlardan anlaşıldığına göre, o dönemde dil öğretirken incelikten yoksun yöntemler kullanılırdı ve bunlar, antik çağ eğitiminde âdet olduğu üzere, kaba, sert biçimde uygulanırdı. Yine de o dönem insanlarının eski terbiye elden gitti, diye yakındıklarını görüyoruz: 'Günümüzde okulda (erkek) çocuklar oynamaktan başka bir şey yapmıyor (Petronius, Sat. 4, 1). Yeni Hellenleşmiş Doğuda da öğretim yöntemleri herhalde daha ince, daha özenli değildi.

Yunan dilinin Yunan soyundan gelmeyenler arasında yayılması-
nın iyi bir örneğini Paulus'un dünyasında önemli yer tutmuş bir
yapıtta buluruz: Tevrat'ın Septuaginta adı verilen Yunanca bir çevirisi yapılmış ve bu, Yahudi diasporasında yaygın olarak kullanılmıştır. Yetmiş sayısından gelen bu başlık, kendini II. Ptolemaios'un (Aristeas) sarayından bir Yunanlı diye tanıtan bir Yahudi yazarın uydurduğu bir söylenceden gelir. Yazar, yetmiş iki tane Yahudi din büyüğünün kral tarafından nasıl İskenderiye'ye çağrıldığını ve bunların nasıl yetmiş iki günde Musa'nın beş kitabının çevirisi-

* (35-96) Romalı söz sanatı ustası. (ç.n.)

** (354-430) Antik çağ Hristiyanlığının en önemli düşünürlerinden kabul edilen Cezayir doğumlu din adamı. (ç.n.)

ni yaptıklarını anlatır. Her ne kadar ayrıntılar açıkça uydurmayrsa da, Pentateukhos'un yani Tevrat'ın ilk beş kitabının çevirisinin İ.Ö. üçüncü yüzyılın ortalarında ve İskenderiye'de yapılmış olması akla yakın bir şeydir (Fraser 1972: 11, 960-1; Bickerman 1980: 11, 355 - 8; Schürer 1973-87: 111 (1), 474 vd). Tüm Yahudilerin sadece Pentateukhos'a ya da öteki adıyla Musa'nın kitaplarına güvendiğinin herkesçe kabul edilmesine karşın, birkaç başka yapıt daha ('Peygamberlerin Yaşamı' ve 'Ketuvim*') onunla ilişkili olarak ele alınmıştır ve bunlara da, her ne kadar ikinci derecedeyse de, kesinlikle uyulması gereken ve kutsallık taşıyan yapıtlar olarak bakılır. Josephus'tan (*Apion'a karşı* 1, 8, 38-41) önce, zaten kanonik yani uyulması gereken dinsel yasa ya da buyruk niteliğinde yirmi iki tane kitap belirlenmişti. Büyük olasılıkla bugün kanonik sayılan kitaplar bunlardır. Birinci yüzyılın sonunda bunların konumu belli olmuş, her şey yerli yerine oturmuştu (Schürer 1973-87: 11,316-21). Pentateukhos'un Yunanca çevirisinin varlığı, İ.Ö. üçüncü ve ikinci yüzyıllarda başkalarına da Tevrat'ın kitaplarının ve aynı zamanda başka İbranca yapıtların çevrilmesi yolunda esin vermiş olmalı. Kesin bir tarih de verilebilir: *Vâiz'in*** Yunancasının giriş yazısında, çevirinin Mısır'da İ.Ö. 117 yılından sonra yazar Yesus Bin-Sira'nın torunu Yesus Bin-Elyezer tarafından yapıldığı bildirilir (Eissfeldt 1965: 597; Schürer 1973-87: 111 (1), 477). (İbranca olan aslı kaybolmuş, ancak günümüzden yüz yıl önce Kahire'de aşağı yukarı üçte ikisini karşılayacak miktarda parçaları bulunmuştur; Yahudi kanonik eserleri içinde yer almaz).

Her ne kadar Septuaginta'nın çevirisine sonradan yalnızca Yahudi diasporası değil, fakat aynı zamanda Hristiyan kilisesi için de standart (ve uyulması gerekir nitelikte), herkesin kullanacağı Yunanca metin diye bakılmışsa da, çevirmenlerin başlangıçta nasıl bir amaç güttüğü konusunda elimizde bilgi yoktur. Ortaya çıkardıkları metnin törensel bir kullanımı mı olacaktı? Örneğin, sinagogda okunmak için miydi? -Ne var ki, sinagog ayinlerinde Tevrat'tan parçaların düzenli okunması âdeti, Pentateukhos'un çevirisinin yapıldığı kabul edilen tarihten daha sonra yerleşmiştir (Bickerman 1988: 102).- İbranca metinden kopya edilip de üzerinde çalışılacak bir metin miydi? Yalnızca eğitim amacıyla mı kullanılacaktı? Bu soruların yanıtı bilinmeyince, çevirmenlerin amaçlarında ne oranda başarılı oldukları konusunda da bir yargıya va-

* İng. Writings, Yun. Hagiographia. Tevrat'ın bir bölümü. (ç.n.)

** Tevrat'ın bölümlerinden. Ecclesiastes. (ç.n.)

ırlamaz. Tevrat'ın kitaplarının çevirisinin ayrı ayrı ellerden çıktığı
 açıkça bellidir. Çevirilerin yapılış biçiminde de elde edilen nitelik-
 te de tutarlık yoktur. Kutsal bir metnin ele alınışında âdet olduğu
 üzere, çevirmenler işin yazınsal yönü üzerine eğilmekte aşırıya
 kaçmışlar, bu, bazen Yunancanın anlaşılmasız bir biçim almasına
 yol açmıştır. Bazı Yunanca sözcükler anlamlarından öylesine uzak-
 laştırılmıştır ki, bunlara birtakım İbranca sözcüklerin 'etiketi' diye
 bakmamız gerekir. Örneğin, Yunanca *doxa* (= sanı, ün, utku) söz-
 cüğünü ele alırsak, bunun dışarıya görkem ya da algılanabilir bir
 parıltı saçan Tanrının varlığını dile getirir çeşitli İbranca anlatım
 kalıplarını çevirmekte kullanıldığını görürüz. Bunlar, Yahudi ol-
 mayan ve ana dili Yunanca olan herhangi bir kimsenin hiç de an-
 layamayacağı şeylerdir (örn. *Çıkış** 16, 10; ayrıca bkz. *İşler* 22, 11).
 İbranca deyimler bazen sözcüğü sözcüğüne Yunancaya çevrilmiş-
 tir, öyle olunca da pek bir anlam taşımazlar. Bunun en iyi örnek-
 lerinden biri *Sayılar*** (9, 10) içinde bulunur: İbrancada 'herhan-
 gi bir kimse' anlamına gelen '*iş iş*' (= 'adam adam') deymi Yunan-
 caya olduğu gibi '*anthropos anthropos*' diye çevrilmiştir. Bu da,
 karşılığı İngilizcede ya da herhangi bir dilde nasıl garipse, Yunan-
 cada da öyle garip bir karşılıktır. Daha sık rastlanan bir şey, İbran-
 ca bir ünlem olan *hinne* sözcüğünün Yunancaya hep buyruk ki-
 pinde *idou* diye çevrilmesidir. Tümceler çoğu zaman Yunanca *kai*
egeneto ('ve oldu') diye başlar, bu, İbrancada aşağı yukarı bağlaç
 gibi bir şeyin çevirisidir. Septuaginta içinde İbrancayı olduğu gibi
 çevirme tasası ile günlük konuşma Yunancasının etkileri arasında-
 ki sınır pek belli olmasa da İbran diline özgü olup o metnin Yun-
 ancasını etkilemiş yukarıdaki ve benzeri örnekler, yalnızca öteki
 Yahudi yazarları değil, aynı zamanda İncil yazarlarını ve daha son-
 ra Hristiyan yapıtlarını kaleme alırken yazılarına bir kutsallık ha-
 vası, bir dinsel buyruk görünümü verme hevesi taşıyan kimseleri
 de etkilemiştir. Benzer bir etki dinsel konular üzerindeki İngiliz-
 ce metinlerde de görülebilir. Örneğin, Tevrat'ın İzinli Çevirisi***
 içinde aynı deyimler, sözcüğü sözcüğüne karşılıkları alınarak kul-
 lanılmış, böyle yapmakla dindarlık, ağır başlılık, dinsel onur gibi
 kavramların yolu yordamınca dile getirildiği düşünülmüştür.

* Tevrat'ın ikinci kitabı. Exodus. (ç.n.)

** Tevrat'ın dördüncü kitabı. (ç.n.)

*** 1611 yılında İngiltere Kralı I. James'in zamanında yapılan çeviri. Authorized Version of the Bible. (ç.n.)

Hellenleşme ve Yunanlılarla Yunan olmayan topluluklar arasındaki etkileşim bakımından daha ilginç olan bir şey de, çevirmenlerin kendi metinlerini yeni Hellenleşmekte olan çevreye uydurabilmek çabasıyla, İbranca sözcüklerin çok açık olan anlamlarından uzaklaşmalarıdır. Bazı durumlarda bu, sadece politik çıkarıcılık (ya da sakınım) nedeniyle başvurulmuş bir davranış olmuştur. Örneğin, İbranca *melik* (= kral) genellikle Yunancaya *basileus* diye çevrilir; bu sözcük Mısır'ın egemen yöneticisi olarak Ptolemaioslara verilen sandır. Ancak, Tevrat'ta, kral kavramına karşı, çok eleştirel (örn. *Tesniye** 17, 15: '...; kardeşlerin arasından birini üzerine kral koyacaksınız; kardeşlerinden olmayan yabancı bir adamı kendi üzerine koyamazsın.') ya da Yahudilerin Mısır'daki yönetilme biçimi konusunda hiç de olumlu yorumlanamayacak (örn. *Tesniye* 28, 36-7: 'Rab seni, ve kendi üzerine koyacağın kralını senin ve atalarının bilmediği bir millete sürecek; ve orada ağaç ve taş, başka ilahlara kulluk edeceksin. Ve Rabbin seni süreceği bütün kavimler arasında şaşılacak bir şey, mesel ve eğlence olacaktır.') olan bölümler vardır. Çevirmenler bu durumlarda sakınımlı davranıp da *melik* sözcüğünün karşılığında nötr bir sözcük olan *arkhon* (= buyurgan) sözcüğünü kullanırlardı. (Hattâ ikinci durumda, buyurganlar diye çoğul kullanmak gibi sakınımda bir adım daha ileri giderlerdi). Bu ürkek özene bir başka örnek *Levililer* 11,5 ve *Tesniye* 14, 7 içinde bulunur. Bu metinlerde tavşan murdar hayvanlar arasında sayılmaktadır. Alışıla gelmiş Yunanca sözcüğün *lagôs* olmasına karşın bu kullanılamamıştır, çünkü *Lagos* Ptolemaioslardan ilk Kralın adıdır. Çevirmenler onun yerine şiir dilinden bir sözcük olan *dasypous* (tam karşılığı 'kıllı ayak') sözcüğünü kullanmışlardır. Olduğu gibi Yunancaya geçirildiğinde iyi anlaşılabilen ya da gülünç gelen bazı tümce parçaları, çevrilmeyip yorumlanmıştır. Örneğin *Tesniye*'deki (10, 16) 'bu nedenle yüreğinizin ön derisini sünnet ediniz' tümcesi 'acımasızlığınızı sünnet ediniz' tümcesine dönüşmüştür. Bazı çevirmenler Tanrıyı insan biçiminde göz önüne getirecek anlatımlardan kaçınmaya çalışmışlardır. Örneğin, 'Rabbin eli' (*Yeşu*** 4, 24) 'Rabbin gücü' olmuştur. İsteyerek yapıldığı tahmin edilen bu değişikliklerden başka, Yunanca yasal ve yönetsel terimlerin kullanılışı da çeviriyi iyice Hellenistik dünyanın içine oturtmaktadır. (Schürer 1973-87: 111 (1), 478 9; Bickerman 1988: 106-16; Bickerman 1976: 1, 167-200; Orlinsky 1989: 548-51).

* Deutoronome (ç.n.)

** Tevrat'ın altıncı kitabı. (ç.n.)

Aramca konuşulan yöreler dışındaki diaspora topluluklarının Septuaginta'ya bağımlı oluşu, birinci yüzyılda, Kudüs bir yana bırakılırsa, Roma İmparatorluğu içindeki Yahudilerin büyük çoğunluğunun yalnızca Yunanca konuşan yani tek-dilli kişiler olduğunu gösterir. Çok bilgili ve dindar Yahudiler bile İbranca olan asıl metni okuyamazlardı. İlginç bir şeydir ki, bugünün araştırmacıları Yunanca kaleme alınmış birçok Tevrat yorumu yapmış olan İskenderiyeli Philo'nun (öl. İ.S. 41) İbrancayı gerçekten bilip bilmediğinde bir görüş birliğine varamamaktadırlar (Schürer 1973-87: ıı(1), 479; ıı(2), 873-4).

Şunu unutmamak gerekir ki, Hellenizmi benimsemeyi kendi Yahudiliklerini bozacak kadar ileri götüren Yahudiler vardı ama, bunun ille de böyle olması gerekmiyordu, nitekim pek çok Yahudi de Yunanca konuşup Yunan çevresinde yaşıyor, fakat tümüyle Yahudi kalabiliyorlardı. Tarsuslu Paulus bu çeşit kimselere iyi bir örnektir. Bir Yunan sitesinin, gerçek bir Yunan kültür merkezi olan Tarsus'un vatandaşıydı. Yunan dünyasında güvenle bir yerden bir yere gidebiliyordu. Gerek *İşler* içinde gerek mektuplarında yadırgadığı, kendini 'yabancı' hissettiği tek bir yer adı geçmez. Yunanca yazmakla kalmaz, o dili akıcı, güçlü, başarılı bir biçimle kaleme alır. İlle bir değişik yönü aranacaksa, o da şudur: Kudüs'te ahaliye seslenirken herhalde Aramca (*İşler* 21, 40*) konuşur ve onlara ısrarla hem yetiştirilme biçiminden ('... bu kentte Camaliyel'in dizi dibinde atalarımızın yasasına sımsıkı bağlılıkla eğitildim': *İşler* 22, 3) hem soy geçmişinden ('Ben Ferisiyim, bir Ferisi oğluyum': *İşler* 23, 6) söz eder. Paulus'un İbrancayı iyi okuyamaması için bir neden yoksa da, Tevrat'tan örnek verdiği zaman bunu hep Septuaginta çevirisinden yapar. Kendilerinden ilk kez *İşler* (6, 1) içinde söz edilen ve Yahudilerden ayrılan Hellenistler de herhalde aynı çeşit kimselerdi. Onların Yahudiliklerinin tartışma konusu yapıldığını belli eder herhangi bir işaret görmeyiz. Bunlar 'İbrani'lerden birinci dillerinin İbranca değil de Yunanca olmasıyla ayrılırlar ve onların Tevrat'ı Septuaginta'dır. Hristiyanlığı önce Filistin içinde (Stefanos, *İşler* 6, 8-10; Philippos, *İşler* 8, 4-13) ve daha sonra da, Filistin'de gördükleri zulümden ötürü yayımlarını izleyen dönemde (*İşler* 11, 19) Hellenistik dünyaya yayına yolunu açanlar kuşkusuz Hellenistler olmuştur. Bir ayakları Filistin'de, bir ayakları Hellenist âlemde olan bu kimseler Hristiyanlığın bir Yahudi mezhebiyken bir dünya dinine dönüşmesinde birincil rol oynamışlardır.

* '... sessizlik çökünce İbrani diliyle şunları söyledi:' (ç.n.)

Gündelik Yunancayı Yunanca konuşan bir topluluğun, örneğin İskenderiye gibi bir kentin yaşamıyla uyum sağlayabilmek için konuşmak, okuyup yazmak ya da devletin resmi görevlileriyle, tacirlerle iletişim kurmak amacıyla öğrenmek başka, 'klasik' Yunanca dediğimiz dili incelikleriyle doğru yazıp doğru konuşmak başka şeydir. Hellenistik dünya içinde bir *lingua franca* görevi yürüten gündelik Yunanca ile Septuaginta'nın dili ve Yeni Antlaşma'nın yani İncil'in Yunancası bir yanda, yüksek öğrenim görmüşlerin ciddi yazılarının ve söylevlerinin Yunancası öte yanda olmak üzere, bunlar arasında gerek sözcük dağarcığı gerek tümce yapısı bakımından büyük ayırım vardı.

İ.Ö. dördüncü yüzyıla varmadan Attika Yunancası yani Atina'nın ve onun arka bölgesinin lehçesi, biraz da Atinalı yazarların saygınlığı nedeniyle, Yunan dilinin bir çeşit uluslararası lehçesi olmaya başlamıştı. Örneğin, Dor lehçesinin konuşulduğu Argos'ta bir yazıt üzerinde Thebaililerin 362 yılında Mantinea savaşını kazandıktan sonra kurdukları bir birliğin kararını görürüz. Bu, Attika lehçesinde yazılı bir metindir, halbuki söz konusu birlikte Atinalılar hiç de önlerde gelen bir konumda değillerdi, tersine Mantinea savaşını yitiren onlar olmuştu (IG 4.556; Cartledge ve Spawforth 1989: 8). Yerel lehçelerin ölmemiş olmalarına karşın, Attika Yunancası kısa sürede standart edebiyat dili konumuna geçmiştir. Ancak bunun dışında kalan birtakım durumlar vardır. Örneğin Dor Yunancası her zaman kırları, açık doğayı konu alan şiirlerde kullanılmıştır. Matematikçi Arkhimedes'in de kitaplarını bu lehçede yazdığı bilinmektedir.

Hellenleşme geleneksel dilin Yunanca olmadığı yerlerde yayılırken konuşmada ve öğrenimde Attika Yunancasının kullanılması kaçınılmazdı. Ancak, Hellenistik dünyanın Yunancası o şekilde geliştirdi ki, klasik Attika lehçesinden epeyce uzaklaşıldı. Bu dile genellikle Yunan *koinē*'si denildi; bu, 'ortak dil' anlamındaki *koinē dialektos*'tan türemiş modern bir terimdir. Yunan *koinē*'si kendisinin Attikalı temeline birkaç Yunan lehçesinden, hattâ Yunan olmayan lehçelerden de etkiler kattı. Attika'ya özgü biçimler yitirildi. Genel bir sadeleştirme süreci yaşandı. Atematik fiiller* ('-mi' alanlar), yerlerini tematik ('-ö' lu) fiillere bırakır oldu. Vurgusuz geniş zaman ekleri vurguların yerine geçmeye başladı. Kural dışı biçimler kaybolurken düzenli biçimlerin oranı yükseldi. Küçültme sözcükleri daha çok kullanılmaya başlandı. Klasik Yunancanın

* Ek ya da takının doğrudan köke bağlandığı fiiller. (ç.n.)

belirgin niteliklerinden olan istek kipi gittikçe bırakıldı. Bu kip, Yeni Antlaşma'nın kitapları arasında yalnızca *Luka'nın İncil*inde ve *Havarilerin İşleri* içinde sık denebilecek bir ölçüde kullanılmıştır (Yirmi sekiz kullanımdan on bir tanesi *eiē* '-imek/olmak' fiilinin dilek kipi şimdiki zamandadır). Paulus otuz bir kez kullanır ama, bunların on dört tanesi 'keşke olmasa' anlamında ki *mē genoito* kalıp tümcesidir ve biri dışında hepsi üçüncü kişide kullanılmıştır; tek ayrıcalık, birinci kişi olan *onaimēn* sözcüğüdür ve özenle kaleme alınmış bir yazı olan *Filimon'a Mektup* içinde geçer (*Filimon* 20).

Koinē içinden bugün elimizde kalan belgeler, Eski Antlaşma ya da Tevrat'ın çevirisi olan Septuaginta, Yeni Antlaşma ya da İncil ve yine Hristiyanlığın ilk dönemlerine ait başka yazılar, az sayıda yazınsal metin (örn. Epiktetos'un* yapıtları) ile Mısır'dan kalma papirüs üzerinde bol miktarda mektup vb yazıdır. Dilin çok geniş bir alanda kullanıldığı göz önüne alınırsa, kalanlar dikkati çekecek gibi tutarlıdır ama, elbette birtakım değişiklikler vardır. Örneğin, Septuaginta'nın dili, kaynak metnin dili olan İbranecinin birtakım konuşma kalıplarının büyük etkisi altında kalmıştır. O da Yeni Antlaşma'nın ve öteki Hristiyan metinlerinin Yunancasını etkilemiştir. Söz konusu Hristiyan metinlerinin de ilk Hristiyanların konuştuğunu sandığımız Aramcadan etkilenmiş olması düşünülebilir. Okuması yazması kıt bir Mısırlının ailesine bir pusula yazarken elbette Epiktetos gibi bir filozofun kullandığı kadar resmi dil kullanması, onun kadar dilbilgisi kurallarına uyması beklenemez. Yeni Antlaşma'nın kendisinde de belirgin değişiklikler vardır: *Luka'nın İncili ve Havarilerin İşleri* sözcük dağarcığı zengin, özenli bir Yunancayla yazılmıştır. *Paulus'un mektupları*'ı sağlam yapıda, epeyce de zarif bir dille kaleme alınmıştır. *Vahiy* öylesine acayip bir dille yazılmıştır ki, zaman zaman yazarının Yunanca bilgisinin pek eksik olduğu yolunda tahminler yürütülmüştür. *Sinoptik İnciller* denilen ilk üç kitapta** imeli hastanın iyileşmesi öyküsünde adamın damdaki delikten aşağıya indirilmesini anlatan bölümde şu ayrımlar görülür: Markos (2, 4) adamın yatağı için *krabbatos* sözcüğünü kullanır. Bu, Yunan *koinē*'sinin Latince *grabbatus*'tan aldığı bir sözcüktür. Aynı yatak Luka'da (5, 19) *klinidion* olur. Bu, Hellenist bir sözcüktür ve 'döşecik' gibi bir küçültme biçimidir. Matta ise (9, 2) aynı

* (~55–135) Stoiklere yakın, yazıları ilk Hristiyanları etkilemiş bir filozof. (ç.n.)

** Matta'nın, Markos'un, Luka'nın kitapları (İncilleri). (ç.n.)

öyküyü anlatırken klasik dilde kullanılan *klinē* sözcüğünü seçer. Bu deşikelerin bir bölümü kişisel beğeniyle ya da kişisel bilginin sınırlarına bağılı olarak seçilmiş olabilir. Fakat şurası da açıktır ki, *koinē*'nin yazarları, ne kadar seçkin olmak istiyorlarsa o ölçüde, fakat klasik ölçütlere yaklaşan ya da onlardan uzaklaşan dilsel sınırlar arasında hareket edebilmişlerdir. Örneğin, ikinci yüzyılda öğretmeni Epiktetos'un derslerini kaleme alan Arrianus bunları Paulus'un kullandığı dile yakın derli toplu bir *koinē*'ye oturtur; fakat yapıtın önsözünde, öteki yapıtlarında olduğu gibi, Attika lehçesine çok yakın bir dil kullanır. Aynı biçimde, *İşler* içinde de Paulus Agrippa karşısında savunmasını yaparken *İşler*'in başka hiçbir yerinde rastlamadığımız Attika lehçesine özgü biçimlere (örn. isasi 26, 4; *akribestatēn* 26, 5) baş vurarak resmi bir dil kullanmak zorunda kalır. (Yunan *koinē*'si konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Browning 1969:27-58 ve Blass ve Debrunner 1961: 1-6).

İncilin yazıldığı sıralarda yeni bir yazınsal akım güçlenmekteydi. Bu, İ.Ö. beşinci ve dördüncü yüzyılda oluşmuş ve pek az yazarda rastlanan Attika Yunancasını İ.Ö. ikinci yüzyılda canlandırmış, onu yazında kullanılacak tek saygıdeğer dil durumuna getirmiş olan harekete benzetilebilir. Bundan sonra yazınsal *koinē* artık son buldu ve ilk Hristiyanların yazılarına hor görüyle, yarı okumuş yazmışların yazıları diye bakılmaya başlandı. Bu durumun getirdiği sonuçlar Hristiyan kültürünün gelecekteki gelişmesi bakımından çok etkili olmuştur. Ayrıca bir de şu vardı: Hristiyan yazıları öğrencilerin öykünmesine uygun olmadığı düşünülen bir Yunanca ile yazıldığından pagan yazın, kısmen ders kitaplarına ayrılmıştı. İşte *koinē*'nin son bulması ve ilk Hristiyanların yazılarının beğenilmemesi bu pagan yazının ayakta kalabilmesinde de önemli rol oynamıştır. Ancak, bunlar kitabımızın ereklerini aşan şeylerdir. Burada, yazıldıkları dönemde, Yeni Antlaşma'yı oluşturan kitapların, İbrani Tevratının açık etkisine karşın, ana dil akımı içinde olduklarını vurgulamamız yeter.

Dümdüz, yalın *koinē*'den yazınsal ve daha özenli yapıtlar oluşturmak için gerekli olan Attika biçemi gibi bir dile geçişin zorlukları, Yunanca olarak büyük yapıtlar üretmiş olan başka bir Yahudinin, Flavius Josephus'un (doğ. İ.S. 37/8 - öl.100'den önce) yorumlarında karşımıza çıkar. Josephus birinci yüzyılın ortalarında Kudüs'te önde gelen ve içinde din adamlarının bulunduğu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş ve o çevrede yetiştirilmişti, yani Yunanca konuşulan bir çevreden değildi. Ne var ki, çok yüksek dü-

zeyine bakılırsa, delikanlılığında köklü bir Yunanca eğitimi aldığı tahmin edilebilir (bkz. Rajak 1983: böl.2). İlk yapıtına Kudüs'ün İ.S. 70 yılında Romalıların eline geçmesinden sonra ve Yunanca olarak başlamıştır; *Yahudi Savaşı* adlı bu yapıt, Yahudi olmayan, eğitilmiş bir okur kitlesine sesleniyordu. Josephus 'bu metin için Yunan diliyle ilgili olarak iş arkadaşlarının yardımına baş vurmak zorunda' kaldığını yazar. Söz konusu kimselerin klasik olmayan ya da yabancı kaçan tümce yapılarını ayıklamış olduklarını düşünebiliriz (1, 50; Rajak 1983: Ek 2). Günümüzden bir örnek vermek gerekirse, bu, yakın bir geçmişte Avrupalı bilim adamlarının İngilizce yazdıkları kitapların önsözlerindeki teşekkür tümcelerini andırıyor. *Yahudilerin Geçmişi* adlı yapıtı yazdığı tarihteyse konuyu 'yabancı ve acayip bir dilde' (*Yah. Geç.* 1, 7) ele almakta ikircikli kaldığını, oyalandığını söyler, Yunan düz yazını ve şiiri konusunda bilgilenme (*Yah. Geç.* 20, 283) ve pürüzlerinden arındırılmış bir biçimde yazmak için gerekli temeli edinme çabasını vurgular, fakat artık 'iş arkadaşları'ndan söz etmez.

60

Josephus ve Philo, Yahudi kutsal yazılarını çevirmenin ötesinde, başlangıcı İ.Ö. üçüncü yüzyıla dayanan bir geleneği sürdürüyor, yalnızca temiz bir Yunanca kullanmakla kalmıyor, aynı zamanda geleneksel Yahudi anlatılarını, birtakım yazınsal biçimlere oturtturarak yeniden düzenliyorlardı. Bunlar, Yunan klasiklerini iyice bilen okurların alışık olduğu kalıplardı ve zaten o çeşit okur sadece o biçimleri okumayı kabullenirdi. Örneğin Philo, Yunan uygarlığının Musa'nın yaşadığı kabul edilen tarihten epeyce sonra doğduğunu elbette bilirdi ama, Musa'nın yaşamını anlatan ve bugün bizim 'romanlaştırılmış yaşam öyküsü' diyebileceğimiz yapıtında Musa'yı yalnız Hellenistik bir filozof ve yasa koyucu diye tanıtmakla kalmaz, aynı zamanda eğitimini büyük ölçüde Yunanlılara borçlu olduğunu söyler (örn. *Musa'nın Yaşamı* 1, 21: 'ötekiler [öğretmenler] büyük ödüller söz verilerek Yunanistan'dan çağırılırdı'). Bazı Yahudiler işi Yunanca şiir yazacak kadar ileri götürmüşlerdir. Bunlardan günümüze Homeros geleneğinde altılı dizelerle yazılmış iki tane destansı öykü kalmıştır. Biri (başka bir Philo tarafından) Yahudi din büyüklerini konu alır. Şehem'in* tarihini anlatan ikincisi, günümüzdeki bazı yazarların Samiriyeli olduğunu kabul ettikleri (Schürer 1973 - 87: 111(1), 559 - 62) Theodotos adında biri tarafından yazılmıştır. Ezekiel'in *Euripides*'i biçeminde kaleme aldı-

* Neapolis, bugünkü Nablus. (ç.n.)

ğı ve Musa'nın yaşamından olaylar anlatan bir trajedi olan *Exagōgē*'den bugüne epeyce parça kalmıştır (Jacobson 1983). Musa, bunlardan başka, bir de Yahudi yazar Artapanos tarafından yazılmış ve 'tarihsel romans' (Schürer 1973-87: 111 (2), 521) diye nitelenen *Yahudiler Hakkında* başlıklı düzyazı bir yapıta da baş konu olmuştur. Bunda Musa, Mousaios adlı Yunanlı bir efsane kişisiyle özdeşleştirilmiş ve Mısır din kuruluşlarının temelini atan adam olarak gösterilmiştir. Bu gibi yapıtların, yazarları tarafından öncelikle Yahudiler (ya da Samiriyeliler) okusun diye meydana getirildiklerinden emin olabilsek bundan şu sonucu çıkarırız: Klasik Yunan yazını öylesine çekiciydi ki, 'klasik olmayan' Yahudi dinsel yazıları, Yunancaya çevrilmiş durumda bile, diasporanın eğitilmiş Yahudilerine itici görünüyordu, o zaman da, bu kimseleri atalarının geleneklerine bağlı tutmak için o gelenekleri Yunan yazınsal türleri içinde sunmak gerekti. Belki Tevrat içinde sözü edilen Yahudi tarihini Josephus'un *Yahudilerin Geçmişi* yapıtında Yunan tarihçilerinkine yakın bir biçimde yeniden anlatmasında ya da Philo'nun İbrahim, Yusuf ve Musa'nın yaşamlarını konu alan ve Hellen biçimi yazdığı öyküleriyle Tevrat hakkında eskiden felsefe metinleri üzerinde yapılan yorumlara benzer yollu kaleme aldığı yazılarda da aynı şeyi görmekteyiz.

61

Yunan kültürünün Roma'nın içine nasıl işlediğine yalnızca Latin yazınının Yunan yazınından güçlü biçimde etkilenmesiyle kalmayıp, aynı zamanda birçok eğitilmiş Romalının da kendi dili yerine, Yunanca yazmayı yeğlediğine bakarak Doğuda kendisi Yunan olmayan, fakat Yunan kültürüyle çok daha yakından temas eden birçok kimsenin Yunan yazınsal biçimlerinde yetkinleştiği düşünülebilir. Ne yazık ki, bu konuda somut kanıt bulmak pek kolay değildir ve Yunan olmayan bölgelerden yazında sivrilmiş pek çok kişi çıkmış olmasına karşın, genellikle bunların Hellenleşmiş yerliler mi yoksa oraya gelip yerleşmiş Yunanlıların torunları mı olduğunu saptayamayız. Örneğin, Dekapolis* içindeki Gadara kentinin gelişmiş bir Yunan kültürüne sahip olduğu anlaşılıyor. İ.Ö. üçüncü yüzyılda kinik filozoflardan Menippus ilk satir yazarlarından biri niteliğiyle çok etkili olmuştu; Meleagrus (İ.Ö. ikinci-birinci yüzyıllar) ünlü bir epigram yazarıydı, Epigramlarından 130 kadarı *Yunan Seçkisi* içinde yer almıştır; Philedomus (İ.Ö. birinci

* Bugünkü Şam ve Amman'ın bulunduğu yerleri de içeren ve on siteden oluşan bir siteler birliği. (ç.n.)

yüzyıl), Napoli körfezinde otururdu; birçok Romalı ozanı etkilemiş epikürosçu bir ozan ve yazın eleştirmeniydi; Rēnomaus (İ.S. ikinci yüzyıl) bir kinik filozoftu, pek çok yapıt bırakmıştır, ancak bunlar bütün olarak değil, parçalar durumunda bugüne kalabilmiştir. Ne var ki, bütün bu kişiler arasında elimizde yalnızca Meleagrus'un Gadara'nın arka ülkesiyle, yerel Sami kültürüyle ilişkisi bulunduğunu gösterir bir işaret vardır:

Benim sütannem Tyre kentidir ama, doğduğum toprak Suriyelilerin arasında Attika Gadara'sıdır... Ben bir Suriyeliyim, bunda şaşılacak ne var? Aynı dünyada yaşıyoruz ve bu bizim doğduğumuz toprak, yabancı. Tüm ölümlüleri aynı Kaos dışarı fırlatmış.

(Yunan Seçkisi* 7, 417)

Yavaş geç, yabancı. Çünkü yaşlı bir adam, Eukrates'inoğlu Meleagrus, dürüstler arasında yatmış, hepimizin uyuyacağı uykuyu uyuyor... Sur'un oğlu, tanrıların çocuğuydu, kutsal Gadara'dandı. Yaşlılığında onu sevgili Meropialı Kos kabul etti. Suriyeli *isen Selâm!* Fenikeli *isen Naidios!* Yunanlı *isen Haire!*

(Yunan Seçkisi 7, 419)

62

Yine de Meleagrus'un yer adlarıyla oynarken biraz egzotizm rengi verme amacı güdüp gütmemediğini açıkça kestiremeyiz. İ.S. ikinci yüzyılda yaşamış Samosatalı Lukianos ve *Babyloniaca* adlı eksik bir uzun öykü bırakmış olan Yamblikhus (kaynakça ve tartışma için bkz. Swain 1996: 3298-308) için de belki aynı şey söylenebilir. Bu yazarların ikisi de, verdikleri yaşam öyküsü ayrıntıları açıkça kurmaca olduğuna göre, Yunan olmayan birer kaynaktan geldiklerini ilan etmektedirler. Romancı Heliodorus'un 'Emesa kentinden bir Fenikeli' olduğu yolundaki sözlerini yorumlamak da kolay değildir. Felsefe alanına gelince, stoik akımın kurucusu Zenon'un Fenikeli olduğu çoğu zaman söylenir. Fakat, babasının adının genellikle Fenikelilerin kullandığı bir ad olan Mneseas olmasından ve Kıbrıs'ta epeyce Fenikelinin oturduğu Kition kentinde doğmuş olmasından, bir de hiçbir kanıt olmadan stoik akımda 'Sami etkiler' aramasından başka bunu kanıtlayacak bir şey yoktur. Her ne olursa olsun, Kıbrıs'ta Yunanlıların uzun bir süre kalmış olmaları göz

* 3700 dolaylarında Yunanca epigram, şarkı, mezar yazıtı ve retorik çalışması içeren seçki. Derlenmesine İ.Ö. birinci yüzyılda başlanmıştır. (ç.n.)

önüne alınırsa, Zenon'un kültürü bakımından Yunan olmadığını varsaymamız için herhangi bir neden bulunamaz. Durumu biraz daha şaşırtıcı olan, Kleitomakhos'tur (İ.Ö. ikinci yüzyıl). Bu kişi, Platon'un kurduğu okulun yani Atina'daki Akademia'nın başına Karneades'ten sonra geçen kimsedir ve Diogenes Laertius'a göre (*Filozofların Yaşamları* 4, 66), asıl adı Hasdrubal olan bir Kartacalıdır ve Atina'daki etkinliklerine ek olarak gerek kendi yerli dilinde gerek Yunanca olarak felsefe yapıtları vermiştir. Kartaca'nın hiçbir zaman Yunan egemenliği altına girmediğini açıkça bildiğimize göre bu, eğer söylenen doğruysa, o dönemde Yunan kültürünün güçlü çekiciliğinin nerelere kadar uzandığını çarpıcı biçimde gösterir. Ancak, şu nokta hep bir gerçek olarak kalmaktadır ki, Hellenistik dönemde ve daha sonra yapıt vermiş birçok Yunan yazarı özgeçmişleriyle Yunan kültüründen gelmemiş olsa da, bu durum kesin biçimde doğrulanamaz.

Hellenistik kültürün bu yanı, o kültürün kendini yazınsal biçimde dışa vurması, elbette, herhalde geniş ölçüde kitaplar aracılığıyla ulaşılabilecek bir şeydir. Durum böyle olunca, kendiliğinden şu soru ortaya çıkıyor: Halkın içinde okuma yazma bilenlerin oranı ne kadardı, bilenlerin içinde kitap elde edip kitaptan yararlanabilecekler kaç kişiydi?

Okur yazarlık sınırları iyi çizilmiş bir kavram değildir. Harfleri tanıyabilmek, bir sözcüğü heceleyebilmek oldukça kolaydır, geniş toplulukların onda birden fazlasının bunu yapabilmiş olması akla uygundur. Fakat kitap okuyabilmek, yazı yoluyla iletişim kurabilmek buna benzemez. Bu beceriler, yalnız eğitim değil, ondan daha önemli olarak, sürekli uygulama da ister. Eğitilmiş yüksek tabakadan kimselerin kitapları, birkaçının ise hatırı sayılır bir kitaplığı olmuş olabilir ama, bunlar nüfusun içinde ufak bir oran tutardı. Geniş çoğunluk yazılı bir belgeyle yaşamı boyunca pek seyrek karşılaşır. Bundan ötürü de tam yazınsal bir kültüre katılmak için gerekli olan akıcılığı geliştiremezlerdi. Genel okur yazarlık düzeyini saptamakta karşılaşılan sorunlardan biri, eldeki kanıtların kaynaklarına göre eşit dağılım göstermemesi, çoğunun Mısır kökenli olmasıdır. Hellenistik dünya içinde bürokrasinin en geliştiği kesimin Mısır, papirüsün de orada oldukça ucuz olduğu anlaşıyor. Saptamada bir zorluk da şundan çıkmaktadır: Yunanca okuyup yazma bilmeyen bir kişi kendi Mısırlı dilinde pekâlâ okuyup yazıyor olabilirdi. Ayrıca, papirüs üzerinde yazılı belgeler ikinci bir kez -örneğin mumya sargısı olarak- kullanıldıkları için, bun-

ları bulduğumuz yerle yazı işinde kullanıldıkları yerin aynı olup olmadığı saptanamaz. Öyle ki, köylerde ve ufak kasabalarda üzerinde yazınsal metin olan papirüs bulunması ille de o köyde, o kasabada yüksek düzeyde metinlerin okunduğunu göstermez. Şu noktaya dikkat etmek gerekir ki, halk yazını olan ya da olabilecek olan -yani daha az eğitilmiş bir okur kütlesini hedef alan, fazla çaba istemeyen- hiçbir şey bulunmamıştır. Bugüne kalanların hemen tümü genellikle kabul görür bir düzeyde yazınsal metinlerdir (Harris 1989: 126). Öte yandan, geniş bir alanda, mesleği kopya etmek, yazı yazmak ve okumak yani okuma yazma bilmeyenlere hizmet vermek olan kimselerin bulunduğunu gösterir kanıtlar vardır. Bu, yazı yazmayı bilmeyenlerin varlığını gösterir ama, aynı veriden hem Hellenistik yazın kültürünün yaygınlığı ve anlamı hem de ikisi de kitaplı birer din olan Yahudilik ve Hristiyanlığın gelişmesi hakkında da sonuçlar çıkarılabilir.

Ne var ki, bunlara gerek kalmadan Paulus'un kendisini okumak da durumun görüldüğünden daha karmaşık olduğu konusunda bizi uyarabilir. *Mektuplar*'ı normal olarak kendisinin kaleme almadığı (*Galatyalılara* 6, 11; *2.Thessalonikalılara* 3, 17; *Filimon'a* 19*), yazıcı kullandığı (bunlardan Tertius adlı biri *Romalılara* 16, 22**'de kendini belli eder) açıktır. Kendi elyazısı konusunda yaptığı yorum ('Elimle size yazdığım şu iri harflere bakın' *Galatyalılar* 6, 11), yazı yazmakta sıkıntı çektiğine bir kanıt diye kabul edilmemelidir. Quintilianus (*Inst. Orat.* 1, 28-9) eğitilmiş sınıf insanlarının okunaksız el yazılarından yakını. Bu, Mısır'da bulunan ve profesyonel belki -köle- yazıcıların düzgün bir yazıyla kaleme aldıkları belgelerin üzerinde efendilerinin zor okunur kargacık burgacık harflerle oturttukları bir iki satırlık eklerle de doğrulanmaktadır (Harris 1989: 249). Yazısını başkasına yazdıranlar yalnız okuma yazma bilmeyenler değildi. Okuma işi için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Birçok durumda bir belge tek bir kimse tarafından ve yalnız başına okunmazdı***. İlginin kendisi okuma bilse bile belge ona başkası tarafından yüksek sesle okunurdu. Buna koşut olarak, birçok yazınsal yapıt da okunmaktan çok dinlenilmek için yaratılırdı. Hiç okuma yazma bilmeyenler bile tiyatrodan ya da hal-

* 'Elimle size yazdığım şu iri harflere bakın...bu selamı size elimle yazıyorum...Ben, Paulus elimle yazıyorum' (ç.n.)

** 'Bu mektubu kaleme alan, ben Tertius,...' (ç.n.)

*** Krş. Eski asker *mektupları*: 'Okuyan efendiye, dinleyen cemaate selam ederim.' (ç.n.)

ka açık başka gösterilerde gezgin söz sanatı ustalarının oyun biçiminde sundukları becerilerinden tat alabilirlerdi. Okuma yazma bilmeyiş ya da yazılı sözcüğü rahat çözemeyiş, yazınsal kültüre, hiç değilse bir dereceye kadar, katılmaya engel değildi. Okuma yazma bilmediği açıkça belli Mısırlıların yazı çizi işini akraba ya da dostlarına veya bu işi parayla yapan kimselere gördürdükleri anlaşılmaktadır (Harris 1989: 34-5). Paulus rahatça okuyup yazabiliyordu ama, bilmeseydi bile etkinlikleri bundan pek zarar görmezdi. Çünkü mektuplarını alan kiliselerde okuma yazma bilen tek bir üyenin varlığı, mektupları tüm cemaate iletmeye yeterdi.

Durum böyleyken, yine de antik çağ yazarlarının sıradan yapıtlarını okuyabilmeye, o yapıtlara alışkın olmaya seçkin sınıfın belirleyici niteliği diye bakıldığı hemen hemen kesindir. Bundan ötürü, en yüksek toplumsal katmandan kişilerin okur yazar olmalarına kesin gözüyle bakılırdı. Sorun, okur yazarlığın toplumun hangi katmanlarına kadar inebildiğinin saptanmasıdır. Bu noktada okullar hakkındaki bilgimiz büyük önem taşır. Kuşkusuz, asıl zenginler çocuklarını özel öğretmenler aracılığıyla eğitmek için önelemlerini alıyorlardı. Fakat nüfusun geri kalanı az çok okul sistemine bağlıydı. Yani okul bulunmayan kırsal kesimde çoğunluğun okur yazarlığı seçmesi gibi bir olanağı yoktu. Eldeki bazı kanıtlar, Hellenistik dönemde kamudan eğitime yapılan katkının arttığını gösterir. Bu, iki yoldan, hem özel bağışlardan hem de site yönetimi girişimlerinden beslenirdi (Harris 1989: 130 7). Örneğin İ.Ö. ikinci yüzyıl başlarında Miletos yurttaşlarından Eudemos adlı biri, sitesine dört öğretmen sağlanması için para vermiştir. Başka yerlerde de bu çeşit bağışların kanıtlarına rastlarız. Üçüncü yüzyılın sonlarında, Teos'ta bir Polythrous çıkmış, pek cömert bir bağışla sitenin yalnız tüm özgür erkek çocukları için değil, kız çocukları için de eğitim olanağı (üç öğretmen) sağlamıştır. Şimdiye kadar anlattıklarımız, okur yazarlığın öncelikle erkeklere özgü bir durum olduğunu gösterir; herhalde konuya böyle bakmak da, okur yazar erkeklerin sayısı aynı durumdaki kadınlarınkinden çok daha fazla olduğuna göre, gerçekçi bir tutumdur (Harris 1989: 279-80). Ancak, Yunan dünyasının başka yerlerinde ve daha sonra Roma İmparatorluğu içinde resmen kızların eğitimi için atılmış adımlar, ayrılmış paralar olduğu kanıtlanmaktadır (Harris 1989: 239-40). Soylular katmanında kadının okur yazarlığı, elbette, hemen hemen kesindir, belki yüksek eğitim de aldıkları da olabiliyordu (Harris 1989: 252- 3). Nitekim Plutarkhos, Pompeius'un ka-

rısı Cornelia'nın 'yazından hoşlanır, rübab çalar, geometriden anlar' bir kadın olduğunu, 'felsefe yazılarını dinleyip onlardan yararlandığını' yazar (*Pompeius'un Yaşamı* 55, 1).

Roma yönetiminde okur yazarlık düzeyinin gerçekten düşmüş olabileceği üzerinde, söz konusu dönemde okula (erkek ve kız çocuklar için) yapılmış tek bir bağış kaydının bulunması gerekçe gösterilerek (Harris 1989: 244-6), tartışılır. Söz konusu kaydı, Lykia'da Ksanthos'ta bulunmuş ve Opramoas adında pek varlıklı bir adamın bağışından söz eden ikinci yüzyılın ortalarından kalma bir yazıtta görürüz. Bu bağışın tek olması gerçek olsun ya da olmasın, Romalılar döneminde okur yazarlığın azalmasına inanamamız için herhangi bir neden yoktur.

Okuma yazma bilenlerin kitaplara erişebilme olanağı, bugünün ölçülerine göre, pek sınırlıydı. Her ne kadar kitap ticareti diye bir şey varsa da, bu, çok dar alanda kalırdı (Starr 1987: 219-20; Easterling 1985: 19 21) ve bir kitap ille de bizim bildiğimiz anlamda çoğaltılma ve dağıtımı için profesyonellere verilip de yayınlanmayabilirdi; (ancak, bunun olabildiği, örneğin, Plinius tarafından gösterilmiştir: *Mektuplar* 1, 2, 5 ve 6). Normal olarak, bir kitap önce yazarın dostlarının önünde özel bir oturumda okunurdu. Yazar sonradan bu dostlara birer kopya gönderirdi. Bu kopyalardan başka kopyalar, onlardan da başka kopyalar alınırdı ve kitap böylece yayınlanmış ya da yayılmış olurdu. Halka açık kitaplık sayısı çok azdı. Bu kitaplıklara yazarlar, isterlerse, yapıtlarından kopyalar verebilirlerdi. O verdiklerinden de kopyalar çıkarılabilirdi. Ders kitapları genellikle öğretmenin metni öğrencilere yazdırmasıyla oluşurdu (Starr 1987: 213-16; 220). Şu halde, Paulus'un *Mektuplar*'ı gibi yapıtların dağılıp okurlara ulaşması, yazınsal yapıtların 'yayınlanması' işindeki olağan yöntemem sandığımızdan daha yakın bir biçimde gerçekleşirdi. Herhalde, başlangıçta mektuplar hangi cemaate* sesleniyorsa oraya gönderiliyor ve orada okunuyordu. Kopya isteyenler kopya alıyorlardı, daha fazla sayıda kopyalar da istek üzerine ya da armağan olarak Hristiyanlara dostları tarafından gönderiliyordu. Yazınsal yapıtların çoğu için bu kalıp hemen hemen hep aynı biçimde uygulanmıştır. Tahmin edebiliriz ki, öteki Hristiyan yazıları (İncil'i oluşturan kitaplar gibi) genellikle bu yolla elden ele geçmiştir. Kitap ticareti ancak lüks nüshalar meydana getirme söz konusu olduğu sırada doğmuştur (Easterling 1985: 21-2).

* Romalılara, Korinthoslulara, Galatyalılara vb. (ç.n.)

Yahudilerin ve Hıristiyanların halkın genelinden daha etkin biçimde okur yazar olduğu kanısını taşımamız için hiçbir neden yoktur. Ancak, üzerinde notlar alınması ve yorumlanması gereken kutsal metinlerin varlığı, yeni okur yazar uzman sınıfları yaratmıştır. Bunlar arasında müstensih ya da kopist denen kişileri, Tevrat yorumcularını, papazları, metin okuyucuları sayabiliriz. Her iki cemaatte de çoğunluğun gözünde metin, okunmaktan çok dinlenecek bir şeydi.

Hellenistik dönemde dikkate değer -ya da en azından göze görünür- bir değişiklik kadınların daha fazla ortaya çıkar duruma gelmeleridir (Pomeroy 1975: 120-1). Elbette bu gerçek bir değişiklik olmayabilir ve belki sadece elimizde daha çok görüntülü kanıt olduğu için bu yargıya varmaktayız. Kanıtların klasik dönemle ilgili olanlarının büyük bölümü Atina'dandır. Bunlardan öğrendiğimize göre Atina'da baskın ideoloji, kendi isteğiyle ya da koşulların zoruyla ticaret, alışveriş gibi dış etkinliklere katılan kadınların -örneğin ara sıra sözü edilen pazarcı kadınlar- yaptığı işi küçümserdi, çünkü geleneksel kamuoyu, o etkinlikleri saygıya değer değil de orta malı bir şey diye görürdü. Bütün bunlar kadının konumunun çok düşük kalmış kalmasına neden olmuş olabilir. Ayrıca, Hellenistik dönemdeki egemen yöneticilerin dinast politikaları krallık ailelerinden birçok sivrilmiş ve güçlü kadın tipi (en tanınmış örnek VII. Kleopatra'dır) ortaya çıkarmıştır. Bunlar hakkında epey şey biliriz ama, elbette bu kadınlara bakarak bir genelleme yapılamaz. Yine de Hellenistik dönemden bir çok kadını onurlandıran epeyce sayıda yazıt kalmıştır, bunlarda adı geçenlerin başkasına bağımlı olmayan kadınlar olduğunu anlıyoruz. Çoğunun rahibelikle ya da başka dinsel görevlerle ilgisi vardır. Zaten dinsel görevlerde kadının geleneksel bir rolü hep olmuştu. Ayrıca, kadın şairleri ödüllendiren ya da kadın başışçıları yücelten yazıtlar da görmekteyiz. Bu yazıtlardan bir bölümünde kadına yurttaşlık hakkı (*politeia*) verildiği de olurdu. Bir iki durumda ise kadın yasa yürütücü (magistrata) diye bir şeyin varlığını öğreniriz (daha fazla bilgi için bkz Pomeroy 1975: 125-6). Bu her ne kadar kadının konumunda hissedilir bir iyileşme gösteriyorsa da, aynı zamanda siteyle ilgili görevlerin gittikçe onursallaştırılması yolundaki eğilimi de belli eder. Hepsi birlikte ele alınırsa, belki seçkin sınıf ailelerinde tüm bireylerin halkın geneline oranla daha iyi bir konuma yükseldikleri anlamı da çıkarılabilir. Fakat kadınların mali kararlar almadaki daha etkin olduklarını gösteren somut kanıtlar vardır (Pome-

roy 1975: 130). Örneğin, İ.Ö. 150 yılında Delphi'de dikilmiş yazıtlarda okuduğumuz köle azat eden kişiler listesinde adı bulunanların yaklaşık dörtte biri kadındır. Şu halde, yukarıda sözünü ettiğimiz resmi eğitimin sınırlarının kızları da kapsar biçimde genişlemesi kadının konumunun, en azından bazı toplumsal sınıflarda, az fakat gerçek bir iyileşme göstermesinde rolü olmuş olabilir. Genellikle Paulus'un dünyasında kadının yokluğu dikkati çeker. Yine de kocasına ya da bir erkek yakınına bağlı olmaksızın kendi kendine sivrilmiş birkaç kadının adı geçer. Örneğin Philippi'de purpura* satıcısı Lydia (İşler 16, 14) ya da 'yakınları' Korinthos kilisesindeki kavgaları Paulus'a duyurmuş olan gizemli Kloï bunlardan. Belki böyle kadınlar daha önce de vardı ama, ilk ortaya çıkışları, ortalıkta ilk görünüşleri Hellenistik dünyada olmuştur.

Hellenizmin Kurumları

68

Bireylerden kurumlara geçerek, gelişmiş Yunan site-devletinden (*polis*) hemen sonra gelen kurum, tüm Yunanların Hellenist yaşam biçiminin en önemli simgesi diye baktıkları gimnazyumdu. Gimnazyumda yeniyetme erkek çocuklar spor yoluyla söz konusu yaşam biçimine alıştırılırdı. İleride göreceğimiz gibi, koşu, boks ve güreş yarışmaları, yüksek katmandan Yunanlıların kendi toplulukları içinde onur kazanmak için amaçladıkları belli başlı yollardan biriydi. Yakın Doğudaki Yunan göçmenleri oğullarının geleneksel spor eğitimini almasına çok dikkat ederlerdi. Ptolemaiosların - Ptolemais kenti bir yana bırakılırsa- Yunan türü *polis* kurulmasına izin vermedikleri Mısır'ın içlerinde sayıları gittikçe artan göçmenlerce kurulmuş gimnazyumlar ve oralarda eğitim görenler, resmi niteliği bulunmayan bir seçkinler katmanı oluşturmuştur. Bunlara Roma yönetimi İ.Ö. 30 yılından sonra belirli bir statü tanımıştır. Yunan olmayan fakat Hellenize olmak, uygar görünmek isteyen bir topluluğun -ya da hiç değilse o toplumdaki varlıklı ve seçkin bir kesimin- kurduğu gimnazyum konusunda da en ayrıntılı, en canlı bilgiyi yine bir Yahudi yazardan (Makabiler Kitapları) alırız. Verdiği bilgi diasporaya değil, Kudüs'teki din adamlarına dayanır ve yeni girilmiş Hellenleşme sürecini onu onaylamayan, ona karşı çıkanların gözünden sergiler. Birinci Makabiler Kitabında söyle-

* Karından bacaklı bir yumuşakça çeşidi ve bundan elde edilen mor-kırmızı boya ya da o renkte kumaş. (ç.n.)

nen pek kısadır: 'İşte, Kudüs'te kâfirlerin geleneğine uyarak bir gimnazyum kurdular ve sünnetin işaretlerini ortadan kaldırdılar...' (1, 14 15). İkinci Makabiler Kitabı (Kireneli Yason epitomecisi [özetçisi]), konuyu dikkati çekecek kadar daha canlı anlatır:

Çünkü büyük hevesle hisarın hemen altında bir gimnazyum kurdu ve delikanlıların en soylusunu Yunan başlığı giymeye zorladı. Tanrıtanımaz davranan ve büyük kahil olmayan Yason'un dayanılmaz kötülüğü yüzünden öylesine bir aşırı Hellenleşme ve yeni yolların benimsenmesi vardı ki din adamları artık altarda yönettikleri ayine dikkat etmez olmuşlardı. Tapınağı hor görüp kurban törenlerini savsatıp disk atmanın çağrısına uyarak güreş alanında yasalara ters düşen uygulamalara katılıyorlar, babalarının gözünde değer taşımış onurları hiçe sayıyorlar, Yunanın saygınlık biçimlerine en yüksek değeri veriyorlardı.

(İkinci Makabiler Kitabı 4, 12 15)

Yason ve arkadaşlarının Kral Antiokhos'tan Kudüs'ü tam bir Yunan *polisine* dönüştürmek için izin sağlayıp sağlamadıkları kesin değildir. İkinci Makabiler kitabına göre, Yason kraldan bir gimnazyum ve onun içinde bir efeblük (spor ve asker eğitimi veren bir delikanlı ocağı) açmak ve '*tous en Hierosolymois Antiocheis anagrapsaî*', (2. Makabiler 4, 9) için izin belgesi alma peşindeydi. Tervat'ın yeniden gözden geçirilmiş standart çevirisi (RSV) 'Kudüslü erkekleri Antiokheia yurttaşı olarak kaydetmek' derken okuru şaşırtmış olmaktadır. Hangi Antiokheia? 'Kudüsteki Antiokheialıların bir listesini çıkarmak' dense daha belki uygun bir çeviri olurdu. Akla uygun bir yorum diye şu düşünülebilir: Kralın adından Antiokheia (Antakya) denilen Yunan tipi yeni bir *polis* kurulacaktı ve bunu zaten var olan aynı adlı birçok kentten ayırmak için buna 'Kudüs Antiokheiası'* denilecekti. Orada oturanların hepsinin yurttaşlık hakkı olmayacak, sadece Yason'un ve arkadaşlarının yeni 'uygar' devletlerine ait olmaya layık buldukları kimselere bu hak verilecekti.

Kentte oturma hakkına sahip öteki kişiler ve Yahudiye'nin kırsal kesim nüfusu, Antiokhos tarafından atanmış kahillerin yetkesi altında, bir *ethnos* (ulus, boy) olarak yaşamlarını sürdürmüş olsalar gerek. 160'lı yılların olaylarını anlatan yazılarda krallık görevlileriyle ilişkide olanlar büyük kahillerdir. Bir *polis*in kurumlarından söz edil-

* Krş. Konya Ereğlisi, Karadeniz Ereğlisi. (ç.n.)

mez. Örneğin *arkhon**, *boulē* ve *ekklēsia* gibi sözcükler geçmez. Antiokheialılar 'ilerici Hellenistlerden başkasının giremeyeceği bir seçkinler kulübü' olacaktı sözlerini 'Yahudi din-erki içinde Yunan biçeminde bir *politeuma*' diye de yorumlanması bundan ötürüdür (Green 1990: 509-10). Herhalde Antiokhos'un din alanındaki acımasız baskısına karşı Yahudi silahlı gücünün kazandığı son utku, her kimseler, o 'Kudüs Antiokheialıları' denen topluluğa son vermiştir.

Küçük Asya'dan İran'a kadar tüm batı Asya'da daha İ.Ö. birinci yüzyıla varmadan pek çok Aleksandreia'lar, Antiokheia'lar, Seleukeia'lar, Laodikeia'lar, Stratonikeia'lar, Apameia'lar kurulmuştu, hattâ birer de Ptolemais ve Berenike bile vardı. Kralların ya da ailelerinden birinin adını taşıma onuru verilmiş bu sitelerin çoğu herhalde bir Yunan *polis*inin kurumlarıyla donatılmıştı. Ancak, bunlardan kaçının Yunanistan'dan gelen yerleşmeciler için kurulmuş katıksız Yunan kurumu, kaçının yerli kentlerin krallık izniyle benimsediği kurumlar olduğu kesinlikle bilinmemektedir.

'Yerleşmecilerin' *polis*leri söz konusu olduğunda Yunan tekeliğinin Yunan olmayanların yurttaş niteliği kazanmasını zorlaştırdığı akla geliyor. Ne var ki, Green'e bakılırsa (Green 1990: 319) oturma iznine sahip yabancı niteliğiyle bu kişiler, -efeb ocağından, gimnazyumdan değil ama- sitenin sağladığı birtakım rahatlıklardan yararlanabilirlerdi. Yine de Paulus'un dili şunu kanıtlar ki, birinci yüzyılda diaspora Yahudileri Yunan atletleriyle tanışık-tılar (bkz. s. 103-4; krş. Harris 1976). Fakat bir Yahudi'nin hiçbir yolla yurttaşlığı elde edemeyeceği Kirene gibi yerlerde (Appelbaum 1979: 175 - 86) bazı Yahudilerin efebliğe girebilmek için ödünler vermeye hazır oldukları anlaşılıyor. İ.S. birinci yüzyılda dikilmiş bir taştaki efebler listesinde, o dikilitaşın pagan tanrılar Hermes ve Herakles'e adanmış olmasına karşın, Yahudi olduğu besbelli birçok ad vardır (Appelbaum 1979: 177). Ayrıca İ.Ö. birinci yüzyılda Ptolemais'teki gimnazyumda da Yahudi öğrenciler bulunduğu kanıtlanmıştır (Appelbaum 1979: 178).

*Polis*lerde geniş halk kütlesine seslenen büyük gösteri, tiyatro oyunuydu. Ezekiel diaspora Yahudilerinin tiyatro yapıtlarıyla bir yazınsal biçim olarak ilgilendiklerini anlatır. Miletos tiyatrosunda Roma döneminde '[bizim gibi] Tanrıdan korkan (*topos Eioudō on tōnkai Theosebeiōn*) Yahudiler' için ayrı bir yer vardı (ikircikli noktalar ve 'Tanrıdan korkanlar' ile yalnızca Yahudi olmayan

* Yunan cumhuriyetlerini yöneten yüksek görevlilere verilen ad. (ç.n.)

Tanrıdan korkanların kastedilmesi konusunda bkz. Schürer 1973: 87: 111 (1), 167-8). Yunan olmayan egemen yöneticiler arasında Yunan oyunlarını tiyatrodan görüp hoşlananlar olmuştu. Part Kralı Orodos'un sarayında geçmiş şöyle bir şey anlatılır: Part ordusu tarafından yenilen Romalı general Crassus'un kesik başı, sarayda Euripides'in *Bakhalar* adlı yapıtı oynanırken tam zamanında yetiştirilir ve gerçekçi bir sahne eşyası diye kullanılır (Plutarkhos, *Crassus* 33). Bundan daha güvenilebilir başka bir kanıt, Atina'da bulunmuş uzun bir yazıttır. Bunda Kappadokia Kralı V. Ariararthes'e (İÖ163-130) profesyonel tiyatro oyuncularını birliği saygılarını sunmaktadır (OGIS 1, no 352).

Ege çevresinde, kendi anayurdundaki Hellenizm ile Asya'nın batısındaki Hellenizm arasındaki önemli bir ayrım, ikincisinde bunun hemen tümüyle kentsel bir olay olmasıdır. De Sainte Croix (1981. 9-19, 427-30) *polis* (kent-kasaba) ile *chōra* (kırsal kesim) arasındaki ayrımın çok büyük önem taşıdığını ileri sürer; Asia eyaletinde *polisler* yerli dilleri kullanmayı sürdürenlerin denizinde Yunanca konuşan adacıklardı. İsa görevini büyük ölçüde *chōra* sınırları içinde yürütmüştür. Paulus ise bir *polisten* ötekine gidip gelmiştir; İkonion'dan Lystra ve Derbe'ye kaçıştan sonra kırsal kesimde bir yere gittiğini gösteren yalnızca 've çevre bölgeye' sözcüklerini okuruz (*İşler* 14, 6). Belirtmemiz gerekir ki Mısır'ın durumu, daha birçok noktada olduğu gibi, bunda da değişiktir. Bir bakıma İskenderiye bir *polis*, tüm Delta ve Nil vadisi de onun *chōra*sıdır. Fakat Yunanlı göçmenler baştan başa iç kısma yerleşmişlerdi. Birinci yüzyılda Suriye ve Filistin'de kuzeyden güneye iki *poleis* zinciri uzanırdı. Bunlardan biri kıyı boyunca Beritos, Sidon, Tyre (Tyros), Ptolemaios (Akkâ), Kaisareia (kıyıda, Herodes'in kurduğu) vb.. uzanırdı. İkincisi rift vadilerinin* bu bölgeye düşen kesimini izlerdi ve bu dizide Helyopolis, Kalkis, Bekaa'daki Cyrhus ve On *Poleis* topluluğu (ya da Dekapolis, Onkent) vardı.

Kıyıda ova ile Ürdün ırmağı vadisi arasındaki dağlık kesim, Galile, Samiriye, Yahudiye ve Idumaea (Edom), *polis* topraklarına bölünmemişti. Ancak, Sebaste'yi bu tanımın dışında bırakmak gerekir. Samiriye kentinin yerinde Herodes tarafından kurulmuş olan buraya, Kaisareia gibi Augustus'un adını (Yun. *Sebastos*) taşıma onuru verilmiş, fakat doğrudan doğruya krallık görevlilerin-

* Rift vadileri tektonik vadiler olup Büyük Rift Vadisi denilen sistem Doğu Afrika'yı ve Yakın Doğu'yu (metinde sözü edilen bölge de içinde olmak üzere) bir baştan bir başa geçer. (ç.n.)

ce, daha sonra da Romalı valinin memurlarınca yönetilmiştir. Kudüs'ün kendisi de kural dışı bir durum gösterirdi. Bir kurulu ve yürütme erki olan büyük bir kentti, fakat yürütme erki, yılda bir seçimle gelen ve değişen bir arkhonlar kurulunda değil, kral ya da Romalı valinin sınırlanmamış bir süre için atadığı büyük kahilin elindeydi. Dinsel bir mahkeme işlevi yürüten ve adına *sanhedrin* denen kurul da, anlaşıldığına göre, Yunan *boulē*'sine hiç benzermezdi. Şu halde, yüzölçümü tüm Yahudiye topraklarına yayılan Kudüs, gerçekte *polis* sınıfına girecek bir yer değildi. İ.S. 66-70 yıllarındaki ayaklanmaya kadar Yunanlıların ve Romalıların gözünde Yahudiye Yahudileri bir *ethnos* olarak kalmışlardır. Kentin asıl var olma nedeni, Tapınağı ve onun gelişmiş dinini ayakta tutmaktı. Politik ve sosyal yaşamına belli bir tapınakta yüceltilen belli bir kültürün egemen olduğu bu çeşit siteler yani tapınak-devletler Suriye'de ve Küçük Asya'da pek yabancı sayılacak şeyler değildi. Örneğin, üçüncü yüzyılda Asi Irmağı vadisindeki Emesa (Hums) kentinde yaşayan tanınmış bir aileden gelen Elagabalus (218-22) imparator olmuştu. Tarihçi Herodianus (5, 3, 3-6), bu kimsenin kara bir taşa somutlaştırılıp tapınılan yerel tanrı Elagabal kültüründen bir rahip olduğunu ve kendi inancını Roma'ya sokmaya çalıştığını yazar (bu kültür değişik, alışılmamış tapınma yollarını Roma kaynaklarından öğreniriz). Herodianus'un verdiği bilgilerin yorumu pek kolay değildir (Millar 1993: 300- 9), fakat şurası açıktır ki, orası da yöneten sınıfı yerel tanrının kültüyle ilişkili olan bir sitedir. Aynı biçimde, Helyopolis'te (Lübnan'da Baalbek, bkz. Millar 1993: 281-4; Hajjar 1990: 2458-508) Jüpiter ve Suriye'de Hierapolis'te (Mimbec) Atargatis kültleri yerel topluluğun merkezi olmuş ve onun kimliğini belirlemiştir.

72

Hellenistik dönemin 'site'lerinin bazıları klasik dönem Yunanistanındaki en büyük *polisten* daha büyük boyutlara varmıştır. Bunlar Ptolemaiosların ve Seleukosların krallık başkentleri olan İskenderiye, Antiokheia ve Dicle üzerindeki Seleukeia'dır (Bağdat'a 35 km uzaklıkta). Bunların sonuncusu İ.Ö. ikinci yüzyılın ortalarında Part İmparatorluğu sınırları içinde kalmıştır. Antiokheia ve İskenderiye ise, Roma yönetimi altında birer Hellenistik merkez olarak gelişmelerini sürdürmüşlerdir. Her ikisi de, hele İskenderiye, aralarında Yahudiler de bulunan pek çok sayıda göçmen çekmiştir. Batı dünyasında onları nüfus bakımından geride bırakan tek kent olan Roma da bol göçmen alırdı. Bu göçmenlerin içinde

doğu Akdeniz'den gelenlerin oranı yüksekti. Bir bölümü topraklar fethetmiş bir devletin başkentinde para edinmenin çekiciliğine kapılıp isteye isteye göç ederdi. Fakat çoğunluk öyle değildi. İ.Ö. ikinci ve birinci yüzyıllarda birçok savaş esiri köle olarak satılır ve gemilerle İtalya'ya gönderilirdi. Böyle köleler, şayet Romalı sahiplerince resmen azat edilirlse Roma vatandaşı olurlardı; daha İ.Ö. 131 yılında düşmanca davranan bir kalabalığa Genç Scipio Africanus 'İtalya'nın üvey çocukları' diye saldırmıştı (Velleius Paterculus 2, 4, 4; Valerius Maximus 4, 2, 3; Plutarkhos, *Moralia* 201F; Pseudo-Victor *de Vir. Ill.* 58, 8). Bu 'üvey çocuklar'ın çoğu ana dili Yunanca olan kimselerdi ve kendileri de çocukları da torunları da öyle kaldılar. Bu nedenle Paulus'un Roma'daki ilk Hıristiyanlar topluluğuna yazdığı mektup Yunanca kaleme alınmıştı ve Roma'daki ilk kilise birçok kuşak boyu öncelikle Yunanlı kalmıştır. Roma'da oturan ve Romalılara seslenen polemik bir yapıt (*Havarilerin Geleneği*) vermiş bir yazar, Hippolitus, üçüncü yüzyılın başlarında hâlâ Yunanca yazmaktaydı. Latinlerden yapıtları bugüne kalmış en eski Hıristiyan yazar, ikinci yüzyılın sonlarında yazmaya başlamış olan Afrikalı Tertullianus'tur. *Octavius* başlıklı Latince yapıtını üçüncü yüzyılın ortalarında yazdığı sanılan Minucius Felix belki bir Romalıdır, fakat Tertullianus'un Kuzey Afrikalı bir taklitçisi olması da akla yakındır. Roma'da yazılmış Hıristiyan Latin örnekleri olduğundan kuşku duyulmayan en eski metinler yine üçüncü yüzyıl ortalarında yazmış olan katı dindar Novatianus'un kalemindendir (Barnes 1971: 5-10, 192-4). Bu söylediklerimiz, daha batıdaki ilk kiliseler için de geçer. Örneğin Galia'daki Lugdunum (Lyon kenti) kilisesi papazı Irenaeus ikinci yüzyılın sonunda hâlâ Yunanca yazmaktaydı. Eusobius'un orada 177 yılında din baskıları altında öldürülen Hıristiyanlar hakkında verdiği bilgilerden ölenlerin adları arasında pek çok Yunanlı adı da bulunduğunu öğreniriz. Ayrıca, yine aynı kaynakta, yazar bunlar arasında bir tanesinin, Sanctus adında birinin sorgulayıcılarla Latince konuştuğunu söylediğine göre, ötekilerin yazarın kullandığı dilin aynını yani Yunancayı konuştuğu sonucunu çıkarabiliriz (Eusobius, *Kilise Tarihi* 5, 1, 20).

Hellenleşmeye Tepkiler

İskender'in ardıllarınca yönetilen bölgelerde Hellenleşmeye ne ölçüde öfkelenilmiştir, etkin direnme ne kadar olmuştur? Bu soruyu yanıtlamak için yabancı egemenlerin -konumuzda bunlar Yunan/Makedondur- yönetimiyle Yunan yaşam biçiminin benimsenmesi arasında bir ayırım yapmak gerekir. Yabancı'nın yönetmesine duyulan öfke, kızgınlık büyüktü ve elden geldiğince etkin bir direnme gösteriliyordu. İ.Ö. üçüncü yüzyıl sonlarında Yukarı Mısır'da çıkan ayaklanmalar bunlara bir örnektir. Mısırlılar yabancı Perslere onların yerini alan ve yine yabancı olan Makedonlardan/Yunanlılardan daha az kızmıyorlardı ama ayaklanma ikincilerinin gününde çıkmıştır. Papirüslerden kanıtlandığına göre, Mısır'da öfkenin 'yeraltı' etkinliği biçimini aldığı da olmuştur. Elde papirüs üzerine yazılmış ve Mısır dilinden Yunancaya çevrilmiş olduğu sanılan üç metin vardır. Günümüzün bilginleri buna *Potter Kehaneti* (The Oracle of Potter, çev. Burstein 1985: No. 106) derler. Gizli bir dille yazılmıştır ve çok uzak geçmişte bir firavuna gelecekte gizli bir haber verdiği, kehanet gibi bir şey bildirdiği ileri sürülür. Mısır'ın yerli halkının çok kötü yaşam koşullarını anlatır, fakat 'kuşak dokuyucuların' (yani Yunanlıların) gelecekte çökeceklerini, İskenderiye'den kaçıp gideceklerini, yerli bir firavunun yönetimi altında yeni bir bolluk dönemi başlayacağını da müjdelere. Yabancı yönetimine boyun eğip yaşamaya karşı avuntunun bir başka biçimi de yerli kralların geçmişte kalmış eylemlerini yüceltmeyle kendini gösterirdi. Herodotos, İ.Ö. beşinci yüzyılın ortalarında Mısır'a gittiğinde ona Sesostris adında (Sennosret adını taşıyan üç firavun gelmiştir) Mısırlı bir fatihten söz edildiğini yazar. Bu kişinin imparatorluğunun topraklarının hem Perslerin yönetimi altındaki topraklar hem de bir Pers saldırısını yenmiş olan İskitlerinkini kapladığını, İ.Ö. 300 yılı dolaylarında Sesostris'in fetihlerinin İskender'in o tarihte yakın bir geçmiş olan fetihleri kadar yaygın olduğunu öğreniriz. I. Ptolemaios'un saltanatı sırasında Abderalı Hekataios tarafından kotarılmış Mısır raporunu kullandığı sanılan Diodorus Siculus'un da aynı konuda düştüğü kayıtlara bakılırsa Sesostris'in fetihleri Hindistan'a kadar uzanmıştır (I, 53-5). Babillilerin de Yunanlı ziyaretçilere kendi geçmişlerini anlatırken buna benzer yayılma masalları anlattıkları bilinmektedir (bkz. Eddy 1961).

Fakat Yunan yaşam biçimini benimsemeye direnç gösterildiği konusunda -tek bir kayda değer örnek bir yana bırakılırsa- pek kanıt yoktur. Yunanlı gibi yaşamayı benimseme, krallara vergi ödemeye benzemezdi; bu, tümüyle isteğe bağlı bir şeydi. Zaten Hellenist krallar yerli halk arasında Hellenizmin yayılması için somut hiçbir şey yapmamışlardır. Hattâ daha ileri gidilerek şu söylenebilir ki, Hellenleşmenin başını çekenler, genellikle, aslında herhangi bir ciddi direnme hareketinin öncüsü olması gereken yerel yüksek sınıftan kimselerdir. Bunların en bilinenleri Bithynia'nın, Pontos'un, Kappadokia'nın ve Kommagene'nin Makedon yöneticilerden politik bağımsızlık koparmayı becerebilmiş ve Yunan olmayan hanedanlarıdır. Hellenleşmenin görünümüne halkın düşmanca davranmasına tek bir örnek vardır: İ.Ö. 170'li yıllarda Kudüs'te dinsel soylular sınıfının bir bölümü gimnazyum yapılmasına ve Yunanlı sporcuların uygulamalarına karşı çıkmıştır. Ne var ki, Birinci ve İkinci Makabiler Kitaplarının her ikisinde de anlatılanlar, ancak daha sonra çıkan ve Yahudilerin silahlı ayaklanmasına yol açan, Hellenleşenleri Tapınağa saygısızlık göstermiş bir Seleukos Kralıyla özdeşleştiren olaylar bittikten sonra yazılmıştır. Hellenleşmeden yana çıkanlar geriye dönük olarak acımasızca kınanmıştır ('Kâfirlere katıldılar ve kendilerini şeytana sattılar': *Birinci Makabiler Kitabı* 1, 15; 'o aşağılık arenada... babalarının yücelttiği onurları hor görüyor, günah sayılan işlemlere katılmaya can atıyorlardı': *İkinci Makabiler Kitabı* 4, 14-15), fakat her iki anlatıda da o tarihte gerçekten düşmanlığın dışı vurulduğunu gösterir bir şey yoktur. Tapınağın hazinesinden Kralın ve görevlilerinin mali taleplerde bulunması âdet olmuştu. İlk ayaklanma gösterilerine neden olan da budur (*İkinci Mak. Kit. 4, 39-42*). Makabilerden Yahuda'nın yönettiği geniş çaptaki silahlı ayaklanmaya neden olan şey, *IV. Antiokhos'un İ.Ö. 167 yılında Kudüs Tapınağı içinde Olympos Tanrısı Zeus'u yüceltecek bir kült yeri kurması* (*2.Mak. Kit. 6, 1-5*, krş. *1. Mak. Kit. 1, 54*), *Yahudiye halkının pagan kurban verme uygulamalarına katılması yolundaki buyruğu ve sünnet gibi Yahudi dini uygulamalarını yasaklamasıydı* (*1. Mak. Kit. 1, 44-61; 2. Mak. Kit. 6, 10*). Bu Yunan tarihinde benzerine rastlanmamış bir dinsel zorlama reformuydu. Antiokhos'un bu girişimdeki gerekçesi Hellenizm tarihinin çözülmemiş bir bilmececi olarak kalmıştır. Birinci Makabiler Kitabında bunun Kral'ın İmparatorluğu'nu bütünleştirme politikasının bir parçası olduğu ileri sürülür ve bütün öteki bölümlerde de bu böyle kabul edilir (1,

41-3), fakat ne yazıtlarda ne de Yunan kaynaklarında bunu destekleyecek bir kanıt görmüyoruz. Bazı klasik dönem yazarlarına dayanarak Antiokhos'un büyüklük deliliğine kapılmış biri olduğu, kendisini söz konusu kültün tanrısıyla yani Zeus ile özdeşleştirdiği ileri sürülmüşse de, bu iddialara güvenilemez. E. J. Bickerman (Bickerman 1979) Kudüs'ü Hellenistik dünyanın başka yerlerine benzemez yapan şeyin Yahudi dininin benzersizliği olduğunu, Hellenleşme yanlılarının getirdikleri yenilikler yüzünden dindar Yahudilerin derin düşmanlığını çektiklerini, Antiokhos'un ardıllarının yönetiminde bu gelenekçilerin geri gelip öç alacaklarından korktuklarını ve bundan ötürü Antiokhos'un aklını çelip Yahudilerin geleneksel dinini yasaklamasını sağladıklarını yazar. Bu parlak ve akıllı varsayım bir noktada açık verir; o da bunu doğrulayacak hiçbir birinci elden kanıt bulunmamasıdır. Antiokhos'un gerekçeleri üzerindeki yakıştırmalar sürüp gidebilir, ancak sürpriz bir kanıt ortaya çıkmadıkça bunlar bizi bir sonuca vardırılmaz. Davranışındaki etken hangi gerekçe olursa olsun, Antiokhos dinsel reformunda son derecede iş bitirici, pratik bir tutum göstermişti. Yahuda'nın silahlı kuvvetlerinin krallık birlikleri karşısındaki ilk başarılarından sonra, İ.Ö. 165 yılında kendi geleneksel dinlerini sürdürmek isteyen Yahudilere izin vermiş ve başkaldıranları bağışlamıştı. Ne var ki, Tapınak'taki geleneksel tapınma uygulamaları tekrar yerine konmadığı için savaş sürmüştür. Yahuda'nın İ.Ö. 164 yılında bir utku daha kazanmasından sonra, istekleri Seleukosların generali tarafından Krala iletilmiş, fakat Kral yanıtını veremeden ölmüştü (Kasım/Aralık. İ.Ö. 164 yılı). Aralık ayında Yahuda Kudüs'e giriyor ve Tapınağa kutsal temizliğini geri veriyordu. Bir yıl sonra, 163'te Seleukoslu general, çocuk Kral V. Antiokhos adına, bu değişikliği kabul etti ve Alkimos'u Menelaos'un yerine büyük kahil olarak atadı; Menelaos ise idam edildi. Yahuda 160 yılında çarpışmada ölünceye kadar savaşını sürdürdü, fakat artık dinsel özgürlükten çok ulusal bağımsızlık için savaşıyordu. Seleukos Krallığı'ndaki iç savaşlar, Yahuda'nın kardeşleri Yonathan ve Simon'un büyük kahil olarak Krallıkça tanınmalarını, sonunda da Yahudiye'nin *de Facto* bağımsız bir devlet olmasını sağlamıştır.

Mısır'da görüldüğü gibi, Hellenleşmeye karşı Yahudi direnmesi anlatımını *vahiy* denen şeyle, Tanrının kendini açıklamasıyla ilgili yazılarda ve sözde-tarihte bulmuştur. Danyal'ın Kitabı* (son bi-

* Tevrat'ın içinde bir bölüm. (ç.n.)

çiminin İ.Ö. 167-164 yılları arasında verildiği sanılır), Babil sürgünü* sırasında hem Yunan Krallar egemenliğinde çileler çekileceğini hem de onurlu bir utku kazanılacağını söyler (Schürer 1973-87: III (1), 245-9; Ginsberg 1989: 504-23). Her ne kadar Yahudi yazarları, düş gücü geniş Mısırlılarca uydurulmuş dünya fetihlerine benzer şeyleri inanılır biçimde iddia edemiyorlarsa da, Danyal da Ester** de (Delcor 1989: 364-8) Yahudileri, hiç tarihsel olmayan bir biçimde, dünya tarihi içinde güya önemli birtakım olayların merkezinde gösterirler.

Bu konu üzerinde okunabilecek birkaç kitap

(Bu yapıtların tüm ayrıntıları Kaynakçada verilmektedir.)

Hellenistik dünya hakkında ötekilerin hepsini çok geride bırakan ve önemle öğütlenebilecek: ***From Alexander to Actium***. (yazan: P. Green).

Yahudilerle Yunan kültürünün karşılaşması konusunda öğütlediğimiz: ***The Jews in the Greek Age*** (yazan: E. J. Bickerman).

Konunun çeşitli cephelerini canlı ve zengin belgeli biçimde tartışan: ***Ancient Literacy*** (yazan: W. V. Harris).

* Babil sürgünü. Yahudi Krallığı'nın Babil Krallığı tarafından yenilmesi (İ.Ö. altıncı yüzyıl) sonucu Yahudilerin başta Kralları olmak üzere topluca Babil'e sürülmeleri ve Pers komutanı Kiros Babil'i yeninceye kadar orada geçirdikleri süre. (ç.n.)

** Ester'in Kitabı. Tevrat'ın içinde bir bölüm. (ç.n.)

YAKIN DOĞUDA ROMA YÖNETİMİ

İ.Ö. 200 yılında durum şöyledi: İskender'in imparatorluğunun büyük kısmı, hâlâ onun generallerinin altsoyu arasında bölüşülmüş durumdaydı. Makedonya Kralı V. Philippos Yunanistan'da ve Ege'de, yirmi yıl boyunca (İ.Ö. 221-179), saldırgan bir yayılma politikası izlemişti. Asya'da III. Antiokhos (İ.Ö. 223-187), İ.Ö. 217 yılında Suriye ve Filistin'i V. Ptolemaios'un elinden alma girişiminde başarısızlığa uğrayınca doğu İran'da yetkesini sağlama bağlamak için uzun soluklu bir doğu seferine çıkmıştı ve çocuk Kral V. Ptolemaios'un (İ.Ö. 204-180) güçlerini ezmek ve Filistin'in ele geçirilmesi işlemini tamamlamak üzereydi. On yıl sonra, Philippos'un da, Antiokhos'un da gücü, batıdan yani Adriya Denizinin doğusundaki topraklardan gelen yeni bir imparatorluğun, Roma'nın, gelişile bastırılmıştı. Bir otuz yıl daha geçtikten sonra ise, Philippos'un ve Antiokhos'un oğulları, Roma'nın tüm isteklerine boyun eğmek zorunda kalmışlardı. Ptolemaioslar hanedanının sönmemesi de ancak Roma'nın koruması altında olabildi. İ.Ö. 202 yılında Roma batı Akdeniz'in öteki büyük gücü olan Kartaca ile yaptığı ve tam iki yıl süren savaştan kesin bir utku kazanmış olarak çıktı. Bu savaş Roma için kötü başlamıştı, çünkü Kartacalı general Hanibal İtalya'ya asker çıkarıp Roma ordularını üç kez bozguna uğratmıştı, (218-16). Hanibal'i İtalya'da bastırıp sonra Kuzey Afrika'ya akın etmek ve Kartacalıyı kendi toprakları üzerinde bozguna uğratmak Roma'ya insan gücü ve kaynaklar bakımından çok şeye mal olmuştu. Yine de Romalılar bir soluk alıp Po vadisinde ve İspanya'da -Kartaca güçleri buradan dışarı püskürtülmüşlerdir- karşılaştıkları sorunları çözmeye çalışacaklarına, 200 yılında, Adriya Denizi üzerinden doğuya bir ordu gönderdiler. Elbette, V. Philippos'a hınçları vardı. Çünkü Philippos, Hanibal ile bir anlaşma yapmıştı ve kendileri de ona karşı İ.Ö. 205 yılına kadar pek etkin olmasa da bir savaş vermişlerdi. Yine de bu nedenler, Roma'nın emperyalist yayılmasının gerekçelerinin ne olduğunu açıklamaya yetmez. Son otuz kırk yıldır, tarihçiler, bu yayılmanın birinci nedeninin Roma'nın yönetici sınıfının olası düşmanlar karşısında duyduğu paranoya çeşidinden bir korku mu, yoksa başarılı bir savaştan elde edileceklerle göz dikme mi olduğunu tartışmaktalar.

Birinci olasılıkta, ileride Roma'nın başına bela çıkartabileceğini hesapladıkları herhangi bir güce karşı 'baskın basanındır' ilkesini benimsedikleri düşüncesi önde gelmektedir. İkincisinde ise, bir yandan general olarak da işlev yüklenen politikacıların her birinin kendi için ün ve ad, öte yandan ordu içindeki sıradan Romalıların savaştan gelecek kazancı bekledikleri tahmini öne çıkmaktadır.

Bunlardan ne biri ne öteki tek başına etken olmuş olamaz. Roma yüksek sınıfındaki ortak bilgelik, doğabilecek tehlikelerin neler olduğunu, onlara karşı herhangi bir zamanda ne gibi önlemler alınacağını saptayabilirdi. Söz konusu ortak bilgelik somut olarak Senatonun kararlarıyla dile getirilebilirdi. 'Saldıran' ülke Roma'nın isteklerine boyun eğmeyi reddederse, o zaman bazı politikacıların bireysel ünlenme heveslerini, tüm Romalıların da yağma isteklerini doyurmanın yolu açılırdı. Fakat olmadığı kesin bir şey varsa o da, dünya fethi için kotarılmış bir 'nazım plan' dır, o olmayınca, görünürde ya da gerçekte Roma'nın denetimi altına girmiş toprakları yönetmek ya da işletmek için saptanmış açık bir seçim, çizilmiş bir yöntemler dizgesi de yoktu.

Roma'nın doğu Akdeniz ülkeleri üzerindeki denetiminin artışı burada ayrıntılı biçimde anlatılamayacak kadar karmaşıktır. Ancak, şu ilginç noktaya işaret edilebilir ki, Roma, 'hegemonya'sını yani askeri ve diplomatik üstünlüğünü toprağın sürekli işgaline ve vergiye bağlanmasına- dönüştürmekte çok yavaş davranmıştır. V. Philippos'un İ.Ö. 197 yılındaki yenilgisinden sonra ondan asıl Makedonya dışında kalan tüm topraklarını boşaltması istenmişti. 196 yılında, Romalı general Flaminius pek gösterişli bir propaganda balonu patlatıp yalnız Philippos'un teslim ettiklerinin değil, tüm Yunan sitelerinin özgür ve özerk olacaklarını duyuruyordu. Roma garnizonu olmayacaktı. Haraç ödenmeyecekti (fakat aynı Yunan siteleri, Romalı 'kurtarıcı'ya gönül borcu ödemelerinin, saygı göstermelerinin beklendiğini ileride öğreneceklerdi). Seleukos Kralı III. Antiokhos Philippos'un topraklarından birkaçına sahip çıkmaya kalktığından beri baş gösteren 'soğuk savaş' İ.Ö. 192-189'da yerini bir 'sıcak savaş'a bıraktı. Roma askerlerinin Küçük Asya'ya çıkıp koşullara egemen olması Seleukos ordusunu kesin bozguna uğrattı. Antiokhos, çok büyük bir savaş ödencesine -bunu birkaç taksitte ödeyecekti- bağlandıktan başka, Toros dağlarının kuzeybatısında kalan topraklarının tümünü vermek zorunda kaldı. Fakat Roma ordusu Asya'dan çekildi ve kendi kendini yöneten siteler biçiminde örgütlenmemiş olan bu toprakların büyükçe bir bö-

lümünün yönetimi yerel bir hanedana bırakıldı. Bu, asıl yerleşme yeri Küçük Asya'nın kuzeybatısında, Pergamon'da bulunan ve İ.Ö. 280 yılından beri Seleukoslara karşı cılız bir bağımsızlığı koruyabilmiş olan Attalos hanedanıydı. Roma'ya hiç sektirmeden dalkavukluk eden Kral I. Attalos'un (241-197) davranışının ödülünü derleyen, oğlu II. Eumenes (197-160) oldu.

Philippos'un oğlu Perseus'un yani Makedonya'nın yeni Kralı'nın fazlasıyla başarılı, kendine fazlasıyla güvenir biri olduğunu gören Senato 171 yılında bu adama karşı savaş açmaya karar verdi. 168 yılında Pydna'da (Kitros) yapılan savaştan sonra Perseus ve ailesi tahttan uzaklaştırıldı ama, Roma hâlâ Makedonya topraklarını alarak kendi sınırları içine sokmakta somut bir adım atmıyordu. Onun yerine söz konusu ülke dört cumhuriyete bölündü. Bunlar kendi kendilerini yöneteceklerdi. (Yunancada bunlara Makedonya'nın *meridesi*, 'bölümleri' deniliyordu; *Havarilerin İşleri* 16, 12'de bunlardan birine gönderme vardır; bkz. Wallace ve Williams 1993: 76-7). Roma'nın dış ilişkilerini yürütenler, Yakın Doğuda hiçbir Kralın *Roma'nın gözünde* yersiz, gereksiz sayılacak ölçüde bir bağımsızlık yürütmesine izin vermeyeceklerini artık iyice ortaya koymuşlardı. Roma, Adriya Denizinin doğusunda sürekli asker gücü tutmaksızın hegemonyayı sürdürmek istiyorsa, böyle engelleyici bir politika gütmek zorundaydı. IV. Antiokhos, Mısır'ı tam anlamıyla eline geçirmişti ve 168 yılı yazında -kendi yeğeni olan- VI. Ptolemaios'u İskenderiye'de kuşatmaya almıştı. Romalı bir elçi, Makedonya'nın düştüğü haberinden de güç alarak, Antiokhos'a Mısır'dan çıkıp gitmesi için ultimatoma verdi ve kumda Kralın çevresinde bir çember çizip o çemberden çıkmadan yanıtlamasını istedi. Kral teslim olmuştu. Roma Seleukoslarla ikinci bir savaş yapmadı.

Elbette Yakın Doğuda Roma'nın hiç bağlaşığı yok değildi. Seleukoslarla ilişkiyi koparmış, onların tehdidi altında bulunan Pergamon gibi küçük devletler için Roma'nın yayılması bir fırsattı ve Roma ile bir bağlaşıklık ya da 'anlaşma' bölgenin politikasında değerli bir kozdu. Örneğin, Seleukoslara karşı Yahudi ayaklanması'nın başını çeken adam, Makabilerden Yahuda, Roma'nın desteğini elde etmenin değerli bir kazanç olacağını umarak birçok kez Romalılarla görüşmüştür. Bu umut ona Roma Cumhuriyetinin pek parlak bir tablosunu çizdirir:

Tam bu sırada Yahuda Romalıların ününü, çok güçlü olduklarını, kendilerinin yanında yer alan herkese olumlu davrandıklarını, kapılarına gelenlere dostluk sözü verdiklerini ve çok güçlü olduklarını duydu...Yardım etmek ve kral yapmak istediklerini kral yaparlarmış, istediklerini tahttan indirirlermiş. Çok coşkuluymuşlar. Yine de, bütün bunlara karşın içlerinden hiçbiri böbürlenip de başına bir taç oturtmak, sırtına kadife cüppeyi geçirmek istememiş; onun yerine kendilerine bir yaşlılar kurulu oluşturmuşlar, her gün bu kurulun üç yüz yirmi üyesi hiç ara vermeden halkla ilgili, halkın iyi yönetilmesiyle ilgili görüşmeler yaparmış. Her yıl kendilerini yönetsin, ülkelerini denetlesin diye bir adam seçerlermiş, aralarında imrenme, kıskançlık yokmuş.

(*Birinci Makabiler Kitabı* 8, 1-2, 13- 16)

Kuşku yok ki, uzaklardaki Roma onlara komşuları Seleukos devleti kadar büyük bir tehdit olarak görünmüyordu. Her ne olursa olsun, Roma ile ilk birkaç ilişkide Yahudi devleti onu bir tehlikedan fazla potansiyel bir ortak olarak kabul etmiştir.

Makedonya'nın Kral Hanedanı Antigonusların Roma'nın elinde mahpus olduğu, Ptolemaioslar'ın da yaşamlarını sürdürebilmelelerini Romalılara borçlu bulundukları düşünülürse, İskender'in imparatorluğunun ardılları olan devletlerin tümünün, İ.Ö. 168 yılından sonra, açıkça Roma hegemonyası altında olduğu, bir anlamda, 'Roma İmparatorluğu' içinde bulunduğu söylenebilir. Çünkü İ.Ö. birinci yüzyılın sonlarına kadar 'Roma İmparatorluğu', doğrudan doğruya Roma yüksek görevlilerince yönetilen, kesintisiz ve 'barbar' kabileler olsun, dinast yönetiminde doğulu devletler olsun, bağımsız komşularından belirgin sınırlarla ayrılan bir toprak bütünlüğü göstermemişti. Onun yerine, İtalya yarımadasının dışında Roma prokonsüllerince yönetilen 'eyaletler' arasında ve daha ötede kendi kendini yöneten siteler, boylar ve krallıklar vardı. Bunların Roma'nın gücüne bağlılığı, gücün merkezine olan uzaklıklarına göre, çeşit çeşitti. İ.Ö. 168 yılından sonra Ege'nin öte yanındaki Hellenistik Doğu, bugünkü tarihçilerin Romalı 'cliens* Krallar' dedikleri kimselerin ana bölgesi olmuştur. Bu Krallar, Roma'ya saygısızlık ederlerse, Makedonyalı Perseus gibi yok edileceklerinin farkındaydılar. Aralarından VI. Ptolemaios gibi bazıları ya-

* İng. 'client kings', Fr. 'rois clients'. Lat. 'güçlü bir koruyucuya bağlı Roma vatandaşı' anlamına gelen cliens. (ç.n.)

şamlarını sürdürebilmeyi, II. Eumenes gibi bazıları da topraklarının büyüklüğünü Roma'ya borçluydu. 168 yılından sonra II. Eumenes, bir zamanlar Roma'nın kayırdığı bir kralın bile, yeterince bağımlılık duymadığından kuşkulanırsa bu durumunu yitireceğini öğrenmişti. Senato o tarihte Eumenes'ten kuşkulandığını onun küçük kardeşi ve sonradan ardılı olacak olan II. Attalos'a (160-138) ve komşusu ve düşmanı Bithynia Kralı II. Prusias'a (182-149) açık bir yakınlık göstermekle belli etmişti. Bu nedenle, krallar tektikte bekleyen senatörlerin zihninde bir kuşku uyandırmamaya dikkat etmek zorundaydılar. Romalıları yatıştırmak için her türlü çabayı gösterdiği halde 146 yılında yerle bir edilen Kartaca'nın başına gelenler bu konuda korkunç bir ibret dersi olmalıydı. Kartaca, zenginleşmekten, gönence kavuşmaktan başka bir suç da işlememişti. Cliens Krallar, Roma birliklerinin yanına savaşacak asker toplamak, sonra da Roma tarafından yönetimlerine verilmiş topraklarda herhangi bir karışıklık çıktığında düzeni sağlamak zorundaydılar (Galatia Kralı Amintas İ.Ö. 25 yılında Pisidia ve Lykaonia bölgesinde ayaklanan dağlı boyları bastırmak için düzenlenmiş bir seferde hıyanete uğrayıp öldürülmüştür: Strabon 12, 569). Senatorenun gözüne girmeye çalışırlar, Roma yurttaşlığı gibi ödüller peşinde koşarlardı; Romalı düşünce biçimini kavrasınlar, ileride Roma'nın yöneticileri olacak genç soylularla yararlı ilişkiler kursunlar diye oğullarını okumak üzere Roma'ya gönderirlerdi. Roma başında tek bir imparatorluk ailesi bulunan bir yere dönuştükten sonra da bu âdet sürdürüldü. Örneğin Büyük Herodes'in oğulları ve torunları Augustus ile Agrippa'nın altsoyuyla birlikte büyümüşlerdir.

Roma'daki yüksek yetkililerden destek almak, krallara yalnız Makedonyalı Perseus'un acıklı sonundan kaçınmak için gerekli değil, aynı zamanda kendi toprakları üzerindeki olası tehlikeleri savuşturmak için de yararlıydı. Söz konusu tehlikeler, Roma'da etkinlik edinmek için dolambaçlı yollara baş vuran, komşusunun toprağını kendisinininkine katmanın yollarını arayan komşu krallardan da gelebilirdi (örneğin, bir sınır anlaşmazlığında Roma'nın hakemliği taraflardan birine bunu sağlayabilirdi). Sonra taht ile ilgili çekişme de vardı. Genellikle bu, iki kardeş ya da kardeş çocukları arasında olurdu. İ.Ö. ikinci yüzyıl sonları ve birinci yüzyıl başlarında Seleukos ve Ptolemaios hanedanlarında sık sık böyle şeylere rastlanırdı. Kralları dikkat çekici biçimde Roma'ya bağlanmaya, mallarının ve topraklarının mirasçısı olarak vasiyetlerinde Roma halkını göstermeye iten davranışın arkasında herhalde bu çeşit çe-

kişmelerin korkusu olsa gerek. Kirene'de bulunmuş bir yazıtta İ.Ö. 155 yılında VI. Ptolemaios'un küçük kardeşi tarafından düzenlenmiş böyle bir vasiyetname okunur. O tarihte Kirene'nin yöneticisi olan ve ağabeyi ile aralarında amansız düşmanlık bulunan bu kimse, metinde vasiyetnamenin bir örneğini Roma'ya gönderdiğini bildirir, canına ve krallığına kastedenleri herhalde ağabeyi VI. Ptolemaios'u cezalandırmaları için tanrılara yakarır, Romalılara da saldırıya uğrarsa kendisine yardımına koşmalarını rica eder. Vasiyetname adamın varisi -yani oğulları- olmaması durumunda yürürlüğe konacaktır. Sonunda Kral VIII Ptolemaios (145-116) olarak Mısır'ın başına geçtiğine ve mirasçılar dünyaya getirdiğine göre, yazıttaki vasiyet gerçekleşmemiştir. Ne var ki, daha sonra gelen üç kralın vasiyetleri uygulamaya konulmuş ve bu, üç tane yeni Roma eyaletinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

İ.Ö. birinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, krallar Roma'nın atadığı görevlilerden öteye bir şey değillerdi. Krallıklarını oğullarına bırakmaları güvence altında olmadığından bunların yaşam boyu hizmet gören eyalet valilerinden pek ayrımları yoktu. Tahtın kime kalacağına, yönetecekleri topraklarla daha önceden bir bağları bulunup bulunmadığına, uyrukları olacak halkın isteklerine pek bakılmaksızın seçilirlerdi. Pek önemli örneklerden biri Büyük Herodes'in durumudur. Bu, İncil'deki Matta (2, 1-19) ve Luka (1, 5) kitaplarında İsa'nın doğumunun anlatıldığı bölümlerde adı geçen kraldır. Roma ilk kez İ.Ö. 63 yılında Yahudiye'nin işlerine karıştığında Yahudiler dört kuşaktır Hasmonea hanedanınca yönetilmekteydiler. Bu, krallıkla büyük kahilliği bağdaştıran Yahuda Makabi'nin de mensup olduğu aileydi. Pompeius'un yönetiminde bir Roma ordusu, büyük kahil Yohannes Hirkanus II nin kuvvetleriyle kardeşi Yahuda Aristobulos'un kuvvetleri arasındaki bir iç savaşın arasına girdi. Tapınak Aristobulos'un yandaşlarınca saldırıya uğramış, onların eline geçmişti. Pompeius, IV. Antiokhos'un yaptığını yaparak yalnızca büyük kahilin, o da sadece günahların affı günü, girebileceği kutsallar kutsalı yere girdi. Romalı tarihçi Titus Livius'a göre Pompeius girdiği yerde bomboş bir oda bulmuş (Tacitus, *Historiae* 5, 9; krş. *schol. in Lucan.* 2, 593), fakat Yahudi olmayan ve Yahudiliğe düşman çevrelerde Antiokhos'un orada ne bulduğu konusunda pek çok söz dolaşıyormuş. Bunlardan birinin bir eşeğe tapınma, bir başkasının Yahudi olmayanlar arasından kaçırılıp da ileride kurban edilmek üzere orada besiyeye alınmış bir insan olduğu söyleniyormuş.

Pompeius, II. Hirkanus'u kral niteliğiyle değil, yalnızca büyük kahil niteliğiyle, Roma'nın Yahudiye'deki vasal yöneticisi olarak bırakmıştı. Durum böyle olunca da, Roma'nın görüş açısından, Yahudiye'nin nasıl yönetileceğine karar vermek Roma'nın hakkı oluyordu. Bütün bu olaylar sırasında Hirkanus, kukla gibi baş danışmanı Antipater tarafından yönetiliyordu. Bu adam Herodes'in babasıydı ve Idumaealıydı yani Yahudiye'nin güneyinde oturan, Yahudi olmayan, II Hirkanus'un dedesi birinci Yohannes Hirkanus (öl. İ.Ö. 104) tarafından zorla Yahudi yapılmış bir topluluktandı. Zaten Herodes için düşmanlarının 'yarı Yahudi' demeleri bundandır (Josephus, *Ant.* 14, 403). Antipater iyice anlamıştı ki, artık gücü elinde tutmanın tek yolu, Roma'da kim yönetimdeyse onun yanı başında olmaktan geçiyordu (İ.Ö. 49 yılında Romalılar arasında baş gösteren iç savaşta desteklediği yanı hemen değiştirivermişti). İ.Ö. 43 yılında öldürülünce oğulları öcünü almakla kalmayıp görevini de devraldılar ve beklenmedik bir şey çıkıp da Roma'nın gücüne kafa tutuncaya kadar bu durum sürüp gitti. Beklenmedik olay, bir Part ordusunun Yahudiye'yi eline geçirerek Aristobulos'un oğlu Antigonos'u kral ve büyük kahil (amcası Hirkanus'u büyük kahillik edemesin diye sakatlatmıştı) katına çıkarmasıydı. Herodes oradan uzaklaşarak ve İ.Ö. 40 yılı sonlarında İtalya'ya Roma'nın baş düşmanının vasalı olan Antigonos'a karşı destek aramaya gitti. Hasmonea ailesinden Hirkanus'u kukla gibi yönetecek tek bir erkek kalmıştı. O da Antipater'in torunu, sonradan Herodes'in kayınbiraderi olan Aristobulos'tu. Fakat Iulius Caesar'ın katillerini yenmiş ve o sırada Roma'yı birlikte yönetmekte olan Marcus Antonius ile geleceğin imparatoru Augustus, artık Yahudiye'yi kuklalarla yönetmenin zamanının geçtiğine karar verdiler. Ne veraset hakkını ne Yahudilerin Hasmonea ailesine duydukları sevgi ve bağlılığı dikkate aldılar, hele Herodes'in Idumaealı bir 'yarı Yahudi' olmasından ötürü Yahudilerin çoğunun gözünde kuşkulu bir durumu olduğu üzerinde hiç durmadılar ve Senatodan Herodes'in Yahudiye Kralı ilan edilmesi kararını çıkarttılar. Roma'nın açısından bu çok iyi bir seçimdi. Çünkü İ.Ö. 37 yılında Kudus'ü eline geçirmiş ve düzeni kurmuştu. Bu arada, konumunu sağlama bağlamak için çok acımasız davranmıştı. Örneğin, 36/35 yılında büyük kahil olarak atanan Aristobulos bir hamam sefasında 'kaza sonucu' boğulmuştu. Yaşlı Hirkanus ise 31/30'da sorgusuz sualsiz öldürülmüştü. 31 yılında Augustus'un Antonius'u bozguna uğratmasından sonra Herodes Augustus ile hoş geçinip iktidarda kaldı, hattâ yönetimi altına yeni topraklar verildi.

Augustus'un verdiğini Augustus geri alabilirdi. Herodes'e ölümünden sonra topraklarının ne olacağı konusunda bir vasiyetname yapması hakkı verildi. Bu, özel bir lütuftu. Daha önce böyle bir şey yapıldığını gösterir kanıt yoktur. (bkz. Braund 1984: 139-43). İ.Ö. 4 yılında öldüğünde ortada iki vasiyetname vardı. İlk kaleme alınanda başlıca varis olarak en küçük oğlu Antipas gösteriliyordu, sonrakinde ise Herodes'in kral olarak ardılı diye Antipas'ın ağabeyi Arkhelaus belirtilmiş (bu, Matta'nın İncilindeki Arkhelaus'tur, 2-22), ancak Herodes'in topraklarının bir bölümü Antipas ile ana ayrı bir kardeşe, Philippos'a, bırakılmıştı. Fakat bu ikisi, Arkhelaus'a bağlı birer tetrarkhes* olacaklardı. Josephus'un İ.Ö. 4 yılı olayları konusunda yazdıklarını bilmeyen biri, gümüş paralar öyküsünü Luka'nın yazdığı biçimiyle (Luka 19, 11- 15) okuyunca şaşırabilir: 'Soylu bir adam kendisine bir krallık sağlamak amacıyla uzak bir ülkeye gitmiş...Ne var ki, ülkesinin insanları onu hiç sevmemiş. Arkasından elçi gönderip "bu adamı başımıza kral diye istemiyoruz" demişler. Adam krallığı koparıp geri dönmüş...' Öykü Herodes'in ölümünden sonra olanları pek doğru biçimde anlatıyor. Arkhelaus sadece kendisini kral ilan etmekle kalmamış, hemen Roma'ya koşmuştur. Antipas ile ailenin öteki üyeleri de aynı şeyi yapmışlardır. Roma'nın Suriye valisi, bir Yahudi heyetinin de gitmesine izin vermiş, bu heyet, birçok kişinin bulunduğu bir kabulde Herodes'in yönetimini acı biçimde eleştirmiştir. Augustus, Herodes'in ikinci vasiyetnamesinin belli başlı hükümlerini doğrulamış fakat Arkhelaus'un yeteneğinden kuşku duyduğunu ona kral değil, sadece etnarkhes** sanı vererek ve kardeşlerine tetrarkhes sanlarıyla tam bağımsızlık tanıyarak belli etmiştir. (Kardeşlerden Antipas'a Ürdün ırmağının doğusunda Galilea ve Peraea, Philippos'a Galile Gölünün kuzeydoğusundaki bölgeler düşmüştü). Arkhelaus'un on yıllık yöneticiliğindeki uygulama, Augustus'un kuşkularını doğrulayacak yolda çıkınca, İ.S. 6 yılında Arkhelaus Roma'ya çağırıldı ve Galia'ya*** sürüldü. Denetimi altındaki topraklar yani Yahudiye ve Samiriye bir Roma eyaletine dönüştürüldü. Bu ayarlama bile kalıcı değilmiş ki, İ.S. 41 yılında Herodes'in torunlarından biri, I. Agrippa, yeni imparator Claudius tarafından dedesinin topraklarının büyük bölümü üzerinde kral ilan edildi. Claudius, Agrippa delikanlıyken onu Roma'da tanıdı.

Herod

* Dörde bölünmüş bir Roma eyaletinin bir parçasını yöneten vali. (ç.n.)

** Eyalet valisi. (ç.n.)

*** Aşağı yukarı bugünkü Fransa toprakları. (ç.n.)

Claudius'un yeğeni Gaius (37-41) yani daha çok bilinen adıyla Caligula, öldürülüp de Claudius'un *cohors praetoria** tarafından imparator ilan edilmesi de Agrippa'nın Roma'da bulunduğu bir sıraya rastlamış, Agrippa yeni imparatoru iyice desteklemişti. Ancak 44 yılında öldüğünde eyalette yine aynı olayların ortaya çıktığı görüldü ve sonunda Yahudilerin ana yurdunun kuzeyinde ve doğusunda kalan toprakların yönetimi oğlu delikanlı yaştaki II. Agrippa'ya verildi.

Yahudiye'nin Roma topraklarına katılması epeyce geç olmuştur. Roma hegemonyası içinde ve 'Roma halkının bağlaşığı ve dostu' kralların 'dolaylı yönetimi' altında sayılan toprakların Roma İmparatorluğu'nun 'doğrudan yönetimi' altında eyaletlere dönüştüğü sürecin aşamalarına rastlar. Bu sürecin neler içerdiğini anlamak için bir Roma 'eyalet'inin değişen niteliğinin çözümlemesini yapmak gerekir. Eyalet yani *provincia* sözcüğü başlangıçta Roma Cumhuriyetinin her yıl seçimle yenilenen yüksek memurlarına verilen bir görevi gösterirdi. Bu yüksek memurlar iki konsül ve praetorlardı. Bu sonuncuların sayısı yaklaşık İ.Ö. 242 yılından başlayarak ikiye, 227 den sonra dört, 197 den sonra altı, 80 den sonra sekiz olmuştur. Praetorların ikisinin işi Roma'da adaleti yürütmekti, biri yurttaşlar arasındaki ilişkilerden, öteki yurttaşlarla yabancılar arasındaki ilişkilerden sorumluydu. Konsüller, en kıdemli yıllık görevliler olup kendi görev yılları içindeki önemli askeri harekatta Roma lejyonlarına kumanda ederlerdi. Her konsülün *provinciası* yani iş ya da görevi, çoğu zaman, İspanya ya da Makedonya gibi bir coğrafi bölgeyle tanımlanırdı. Bazı durumlarda Senato belirli bir yerdeki askeri hareket bittikten sonra da o yerde Roma gücünün kalıcı olarak hazır bulunması gerektiğine karar verirdi. Bu, ilk kez İ.Ö. 264-241 yılları arasındaki savaşta Kartaca püskürtüldükten sonra Sicilya Adasında olmuştur. Daha sonra 238 yılında Kartaca'dan alınan Sardunya Adasında, onu da izleyerek 218-202'de yine Kartacalılardan zapt edilen ve, zamanın adlandırmasıyla, Yakın İspanya (doğu) ile Uzak İspanya'da (güney) böyle bir şey uygulanmıştır. Çok büyük bir askeri hareket yürütülmüyorsa (İ.Ö. ikinci yüzyılda İspanya'da genellikle büyük hareketler vardı), bu eyaletlerin her biri, sivil görevi Roma'daki gibi yargıçlık olan yıllık praetorlardan biri tarafından yönetilirdi. Yeni eyalet

* Roma imparatorlarının kişisel koruma birliği. İ.Ö. ikinci yüzyıldan önce kurulmuş, İ.S. dördüncü yüzyılda dağılmıştır. İng. Praetorian Guard, Fr. Garde prétorienne. (ç.n.)

topraklarında vergi toplanmasının denetimi bir quaestorun işi yani provinciası idi. Quaestor, her yıl seçilen, önem sıralamasında basamağı pek yüksek olmayan görevliler sınıfından biriydi.

Adriya Denizinin doğusunda örgütlenen ilk eyalet Makedonya olmuştur (İ.Ö. 148). Makedonlar o dört tane özerk cumhuriyetten hoşnut kalmamışlar, Kral Perseus'un oğlu olduğunu uydurup ortaya çıkmış bir adamı destelemek üzere ayaklanmışlardı. Roma güney Yunanistan'da Akhaya Birliğini yenip parçaladıktan sonra, birtakım Yunan siteleri Romalı valinin yetkesine bağlanmıştı. Makedonya'nın Roma devleti topraklarına katılması, kaçınılmaz bir sonuç gibi görülebilir. Başındaki kimse Roma'ya göre 'yetersiz' olan bir cliens krallığın 'tasfiyesi' için çoktan verilmiş bir kararın yirmi yıl ertelendikten sonra uygulanması diye kabul edilebilir. Aslında Ege'nin doğusunda kurulmuş tüm eyaletler cliens krallıklarının tasfiyesi sonucu meydana gelmiştir. Bu tasfiyelere, üç olayda, vasiyetnamesinde varis olarak Roma'yı göstermiş kralın yasal varis bırakmadan ölmesi sonucu başvurulmuştur: Kralı III. Attalos'un İ.Ö. 133 yılında genç yaşta ölümünden sonra Asia; kralı 96 yılında ölmüş fakat 74'e kadar ilişilmemiş olan Kirene (Roma'nın Girit Adasındaki korsanlara karşı düzenlediği seferlerden sonra Girit Kirene valisinin görev alanına bağlanmıştır); ve yine 74 yılında kurulan Bithynia. Bu yeni eyaleti sağlayabilmek için Roma Pontos Kralı VI Mithridates'e karşı ikinci bir büyük savaş vermek zorunda kalmış, bu savaş sonunda Mithridates'in egemenliği altındaki toprakların batı kesimi yeni eyalete eklenmişti. Suriye'nin kuzey kesiminin İ.Ö. 64 yılında topraklara katılması bir boşluğu dolduracaktı. Seleukosların sonuncuları, Mithridates'in damadı ve bağlaştığı Armenia (Ermenistan) Kralı Dikran tarafından yerlerinden çıkarılmışlardı. Fakat o da bir Roma saldırısıyla karşılaşınca Suriye'yi boşaltmak zorunda kalmıştı. Kıbrıs İ.Ö. 58'de topraklara katıldı ve daha sonra Kilikia eyaletine bağlandı. Bunun Romalı siyaset adamı Publius Clodius Pulcher'in bir gurur sorunu çıkarması üzerine yapıldığı söylenmiştir (Strabon 14, 6, 6). Söylentiye göre, XII. Ptolemaios'un küçük kardeşi korsanlar Clodius'u kaçırıp da fidye istediklerinde yeterince eli açık davranmamış, Clodius da daha sonra tribunus* olduğunda kralın tahttan indirilmesi ve adanın Roma devleti topraklarına katılması için elinden geleni ardına koymamış, bunda da başarılı olmuştur (Sherwin-White 1984: 268-70).

* Roma'da asker ya da sivil yüksek görevli. (ç.n.)

Bu sürecin ana çizgileri birinci imparatorun zamanında da sürüp gitmiştir. İ.Ö. 25 yılında Kral Amintas öldürülmüş, yönetimindeki topraklar Galatia eyaleti olarak Roma'nın topraklarına katılmıştı. Bu olay, Paulus'un yaşamında birincil bir rol oynamıştır. Yeni eyalet Kelt göçmenlerin geldiklerinde yerleştirildikleri bölgelerden daha geniş bir toprağı kaplıyordu. Özellikle Amintas'ın öldüğü yer olan Anadolu yaylasının kenarı boyunca uzanan dağlık bölge de buranın içinde sayılmıştı. Bu topraklar daha önce Kilikia eyaletinin bir bölümünü oluştururdu. Amintas meslek yaşamına Kelt Kral Deiotarus'un kâtibi olarak başlamış, kralın torununun ölümünden sonra kral olmuştu ve yönetimine ek toprak verilmişti. Bir süre önce Herodes'in atanması gibi bu atama da, o tarihlerde Romalıların bir kimseyi kral yaparken ne aile bağına ne de soy kökenine bakmadıklarını, yalnızca acımasız bir katılık ve beceri aradıklarını gösterir. Augustus, Amintas'ın oğullarının babalarının yaptığı işin üstesinden gelemeyecekleri, dağlardaki kabileleri ezmek için Roma birlikleri göndermek gerektiği yargısına varmıştı. İsteddiği gibi de yapıldı (öyle ki, elli yıl sonra Paulus o dağlarda kayda değer bir olay çıkmaksızın yolculuklar yapabilmıştır: *İşler* 13, 14; 14, 24) ve dağların kuzey sırtı boyunca dağlıklara göz kulak olsunlar diye Roma yurttaşlarının oturtulduğu bir dizi yerleşim yeri, yani koloni, kuruldu. Pisidia Antiokheia (Yalvaç), İkonion ve Lystra da bunlar arasındaydı. Yahudiye'nin topraklara katılması da yine Augustus'un çok etkin bir babanın beceriksiz oğullarını beğenmemesi sonucu olmuştur.

Paulus'un 40'lı ve 50'li yıllar İmparatorluğu içinde yolculuklarını yaptığı sırada Adriya Denizinin doğusunda şu eyaletler vardı: Makedonya; İ.Ö. 27 yılı dolaylarında Makedonya'dan kopmuş bir kesim olan Akhaya; Kirene ile birlikte Girit; Kıbrıs; Asia; Pontos ile birlikte Bithynia; Galatia; Pamphylia ile birlikte Lykia (İ.S. 43 yılında kurulmuştur); becerikli fakat çok yaşlı bir kralın bunaması üzerine İ.S. 17 yılında kurulan Kappadokia; en önemli kenti Tarsus olan doğu Kilikia ovasını içeren Suriye; Yahudiye ve Mısır. Doğuda, Karadeniz'den Basra Körfezine kadar olan şerit üzerinde bir miktar da cliens krallık kalmıştı. Şunları sayabiliriz: Karadeniz kıyısında Doğu Pontos; 54 yılından beri Büyük Herodes'in oğullarından biri olan Halkisli Herodes'in oğlu Aristobulos diye biri tarafından yönetilen Küçük Armenia; Kommagene (Kral IV. Antiokhos aynı zamanda güney Anadolu'da daha batıda Lykaonia'nın bir bölümünü de içine alan fakat Lystra ve Derbe'yi dışarıda bira-

kan toprakları da yönetirdi: Wallace ve Williams 1993: 66); Emesa; II. Agrippa'nın krallığı; Nabat Araplarının krallığı (Paulus, Şam'da kaldığı günleri anlatırken buranın İ.S. 40 yılında ölen kralı IV. Aretas'tan söz eder [Korintoslulara 2. Mektup 11, 32], bkz. Wallace ve Williams 1995: 50); bu *cliens* devletlerden doğrudan doğruya Roma yönetimi altına en son giren Nabat Krallığı olmuştur. Bu krallık 106 yılında Traianus zamanında Arabia eyaleti adı altında Roma topraklarına katılmıştır.

Roma'nın Yönetim Biçimi

Bugünün bürokrasisini bilen bir kimse resmen eyalet adı taşıyan yerlerde bile Roma'nın 'resmi' varlığını arasa bulamazdı. Yoksullar, hele kırsal kesimin yoksulları için Roma'daki merkezi yönetim pek uzak, gölge gibi bir hayalden başka bir şey değildi.

İçinde büyük bir garnizon olmayan, önemli çatışmalar çıkması olasılığı bulunmayan eyaletlerde (yani Suriye dışındaki eyaletlerin tümünde; hattâ Suriye'nin Partlarla olan sınırı bile İ.S. 58'e kadar barış içindeydi), valinin başlıca işi büyük hukuk ve ceza davalarında yargıcılık etmektir. Herhalde büyükçe eyaletlerde bu görevi yerine getirmek için valinin birkaç büyük siteyi dolaşması gerekirdi. Bunlar, son zamanlara kadar İngiltere'de ve Galler'de 'mahkeme kenti' denen ve duruşmaların takvimi gerektirdiği zaman gezgin yargıcın ziyaret ettiği kentlerin dengi sitelerdi. Çevrede mahkemelik işi olan kişiler kendi mahkeme kentlerine gidip vali önünde davalarını çözümlerlerdi. Latince *conventus* (=oturma) denilen bu mahkemelerin Yunancası *agora dikês* idi. *İşler* 19, 38'de geçen *agoraioi* [= hēmerai, mahkeme günleri] buradan gelir. Geniş ve kalabalık Asia eyaletinde bu sitelerden on üç tane olduğu bilinmektedir. Birkaç yerde kral sarayı Roma'nın mülkiyeti altına girmişti ve vali konağı olarak kullanılıyordu. Örneğin Kaisareia'da Herodes'e ait olan ve içinde Paulus'un Felix'in buyruğu üzerine mahpus tutulduğu *praetorium* böyle bir yapıydı (*İşler* 23, 35; daha fazla ayrıntı için bkz Wallace ve Williams 1993: 121) ve her yerinde Paulus'un zincirlerinin görüldüğü orası da belki onlardandı (*Philippililere Mektup* 1, 13; Wallace ve Williams 1993: 121). Başka yerlerde öyle İngiliz kolonilerinde görülen vali konağına benzer yerler bulunmazdı. Çünkü valinin sürekli oturduğu bir eyalet başkenti yoktu. Her sitenin yerel makamları eşraftan birinin

evine el koyup valiye uygun kalınacak bir yer sağlamak zorundaydılar. Antoninus Pius, henüz imparator olmadan, Asia valisi sıfatıyla Smyrna'ya geldiğinde o sırada kent dışına gitmiş bulunan söz ustası Polemon'un görkemli evinde konuk edilmiş, küstah davranışlarıyla ünlü ev sahibi de dönüp kendisini evinden atılmış bulunca öyle büyük patırtı çıkarmıştı ki, vali başka bir eve geçmek zorunda kalmıştı (Philostratus, *Sofistlerin Yaşamları* 533-5 [yay. Loeb, s.111-13]; Pius'un imparatorluğu sırasında Polemon Roma'ya gidince imparator şöyle demiş: 'Polemon'a bir ev verin, kimse de adamı oradan atmasın').

90

Eyalet valilerinin elinde geniş bir kadro da yoktu. Resmi düzeyde, bazı eyaletlerde senatör rütbesinde bir *legatus* (vekil ya da yardımcı) ve onunla birlikte Roma'dan gelmiş çok daha aşağı konumda ve belli kadrolardan alınmış yazıcılar olurdu. İçinde askeri birlikler bulunan eyaletlerdeyse, 'yardımcı sınıf' askerleri hem yazıcı hem de korucu ve ceza uygulayıcısı görevini yürütürlerdi (bkz. İsa'nın idama götürülüşünü anlatan kıssalar; krş. Augustus'un koruma birliğinden olup da Festus tarafından Paulus ve öteki tutukluları Roma'ya götürmekle görevlendirilmiş yüzbaşı Iulius: *İşler* 27, 1). Personel kadrosunun resmi olmayan yönüne gelince, en yüksek konumdaki Romalılar olarak valilerin kölelerden oluşan kalabalık ev halkı olurdu (Senatonun kıdemli üyelerinden Pedanius Fucus İ.S. 61 yılında kendi kölelerinden biri tarafından öldürüldüğünde, böyle durumlarda ilgilinin çatısı altındaki tüm kölelerin öldürülmesini gerektiren gelenek yürürlüğe konulunca dört yüz kölenin idam edildiği görülmüştü: Tacitus, *Yıllıklar* 14, 42-5). Valiler ayrıca arkadaşlarından birkaç kişiyi de yolculuklarında yanlarına alırlardı. *Comites* yani 'yoldaş' denilen bu kişilerin bir bölümü bazı konularda uzman oldukları için seçilirdi, bir bölümü belki birlikte eğlenilebilecek bir kimse diye yolculuğa alınır-
dı, çünkü bir valinin, gittiği yerde yerleşmiş, oranın yerlisi olmuş kimselerle ahabplik etmesi yakışık almazdı. İ.S. üçüncü yüzyılın başlarında imparator Septimius Severus, valileri eyalet halkının gereği aşan konukseverliğinden yararlanmamaları için uyarmış ve 'her zaman herkesten her şey alınmaz' diyen eski bir atasözünü anımsatmıştı (*Digest* 1, 16, 7, pr.).

Roma'nın memurlarından sayıları daha çok ve bir eyalette valilerle onların çevrelerindeki görevlilerden daha uzun süre kalan bir sınıf daha vardı. Bunlar Paulus'un *Philippililere Mektup* içinde (4, 22) 'Kayserin evinden olanlar' dediği kimselerdi. Augus-

tus'un ve ardıllarının tüm eyaletlerde iç savaşlar sırasında el konulma yoluyla elde edilmiş geniş mülkleri vardı. Ayrıca, eyaletlerin aşağı yukarı yarısından, İ.Ö. 27 yılında Augustus'un doğrudan denetimi altına girmiş olan, valisi onun tarafından atanan, şu 'dış eyaletler' denilen yerlerden vergi toplamak zorundaydılar. O eyaletlerde Augustus'un vekili (*legatus Augusti*) denilen valinin görev süresi, genellikle öteki 'kamusal'* eyaletleri yöneten prokonsüllerinki gibi bir yılla sınırlanmazdı. Makedonya, Akhaya, Kıbrıs ile Girit, Asia, Pontos ile Bithynia ve Kıbrıs eyaletlerinin valisine prokonsül sanı verilirdi; bu sözcüğün Yunanca karşılığı, *İşler* içinde Kıbrısla (13, 7), Akhaya ile (18, 12) ve Asia ile (19, 38) ilgili olarak kullanılan *anthypatos* sözcüğüdür. Adriya Denizinin doğusundaki tüm öteki eyaletler 'imparatorluk' eyaletiydi. Augustus, maliyesiyle uğraşma işini her eyalette bir temsilciye vermişti. Maliye, kamusal eyaletlerde yalnızca imparatorluk taşınmazlarının kiralarını içerirdi, fakat imparatorluk eyaletlerinde *tributum* denilen hükümdarlık-başı da bunun kapsamına girerdi. Temsilci, genellikle, aşama sıralamasında senatörlerden hemen sonra gelen ve çok eskilere uzanan birtakım karışık nedenlerden ötürü 'Roma atlıları' diye adlandırılan yüksek konumdaki kişilerden olurdu. Fakat yazıcıları, muhasebecileri vb. ile yardımcı kadrosu epeyce kalabalıktı. Roma'da ise imparatorun kendisinin daha çok sayıda böyle kişiye gereksinimi vardı. Gerek Roma'da gerek eyaletlerde bunlara 'Caesar'ın evinden olanlar' (Latince *domus Caesaris*, Paulus'un Yunancasıyla *Kaisaros oikia*) yani imparatorun ev halkı denilirdi.

Romalı bir ev halkı yalnızca orada oturan hısımları değil, aynı zamanda ev işi görenleri de içerirdi. Bu hizmetkârların hepsi köle ya da azat edilmiş kişilerdi yani ailenin başı tarafından özgür bırakılmış eski kölelerdi. Roma toplumunda alınıp satılır köleler yalnızca, tarih boyunca birçok büyük toplumda görüldüğü gibi, ev ve kişi hizmetinde çalışmakla kalmazlardı, sahipleri bu insanları kent dışındaki topraklarında da çalıştırır ya da onlardan kentli bir el sanatçısı veya satıcı olarak yararlanırlardı (bu durumun Paulus'un doğarken sahip olduğu Roma yurttaşlığıyla ilgisi kitapta açıklanmıştır). Sahibinin ve onun hısımlarının el kol emeğiyle çalışma çerçevesini aşan ufak iş yerleri, sahibin çatısı altında oturup kalan ve onun işyerinde çalışan bir köle tipinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Paulus'un Philippi'de din yoluna getirdiği 'purpura satı-

* Senato eyaleti de denilen eyalet çeşidi. Karşısı: İmparatorluk eyaleti. (ç.n.)

cısı' Lydia'nın ev halkı (*İşler* 16, 14-15) ve belki Korinthos'taki *archisynagōgos* Crispus'un ev halkı (*İşler* 18, 8) bu çeşitten olmalıydı. 'Tam gün çalışan' kişilerin çoğunun köle olduğu bir toplumda özgür doğmuş hele az çok eğitim almış ya da şöyle böyle bir konumu olan bir kişi için, başka bir özgür doğmuşun ücretli uşağı olmak aşağılayıcı bir durum sayılırdı. Bu 'ben bulaşıkçılık edecek adam mıyım?' (Crook 1967: 180) anlayışı zamanla devlet ya da yerel yönetim hizmetinde çalışmaya kadar uzanmıştı, örneğin doğu eyaletleri sitelerinde kent hapishanesi gardiyanları genellikle efendisi belediye olan kölelerdi. Philippi'de tüm yakınlarıyla birlikte vaftiz edilen gardiyan (*İşler* 16, 23, 33) büyük olasılıkla bir belediye kölesiydi. 'Yakınları' ve 'ev halkı' (*oikos*: 16, 31) pekâlâ köleleri de içerebilir, çünkü sorumlu görevdeki kölelerin mülk edinmelerine izin verilirdi, o mülk de köle ya da köleler içerebilirdi. Tiberius'un saltanatı sırasında imparatorun ev halkından bir köle öldüğünde kendisine Lyon'dan beri eşlik etmiş olan ve aralarında bir tabiple iki de aşçı bulunan en az on altı köle bir cenaze töreni düzenlemişti (ILS: 1514).

92 Bu nedenlerden ötürü, Roma soyluları köleler edinmek ve onlara yönetici, muhasebeci ve yazıcı eğitimi vermek zorundaydılar. Cumhuriyetin son dönemlerinin büyük generalleri böyle kimse-leri gerek politikada ve yönetimde gerek özel işlerde güvenilir adamlar olarak yetiştirmişlerdir. Augustus'un yaptığı bu uygulamanın alanını genişletmekten başka bir şey değildi. Augustus ailesinin daha sonraki üyelerinin, en çok da Claudius (41-54) ve Nero'nun (54-68) yönetimleri sırasında, o ev halkının hepsi de azat edilmiş eski köleler olan yaşlıları, imparatorların birinci bakanları ve danışmanları olarak ellerinde birçok senatörünkinden daha ileri bir gerçek güçle görev yapmışlardır. Bu insanların servetlerinin ve güçlerinin gösterişli biçimde sergilenmesine eskiden beri yönetici olan soylu sınıf çoğu zaman içerlerdi. Hattâ Marcus Antonius Pallas (Pallas adına bakılırsa Claudius bu köleyi annesinden miras olarak almış olmalıydı) savurganlık etmiyor ve adaletten ayrılmıyor diye bir Senato kararıyla resmen onurlandırılmıştı (Tacitus, *Yıllıklar* 12, 53; Plinius, *Mektuplar* 7, 29, 2; 8, 6, 1). Paulus'u huzuruna çıkardıkları Yahudiye valisi Felix de yine azat edilmiş bir köleydi ve bu Pallas'ın kardeşiydi; atanmasında her halde ağabeyinin etkisi olduğu düşünülebilir. Felix genellikle Romalı özgür doğmuş *equitese* özgü bir göreve erişmişti, hattâ *cliens* krallardan birinin kızıyla evlenmişti. Drusilla adındaki bu kadın, Moritanya

Kralı'nın kızıydı ve büyükannelerinden biri, VII. Kleopatra, öteki I. Agrippa Herodes'in kızı olan başka bir Drusilla idi. Fakat böyle 'tutarsız kişisel konumlar' en çok birinci yüzyıla özgü kalmıştır. Her ne kadar imparatorluk ev halkı aşağı düzeyde yöneticiler sağlamayı sürdürdüyse de, daha sonraki imparatorlar, Genç Plinius'un temsilci görevine sadece özgür doğmuş *atlılardan* kimseleri atamakla dile getirdiği öfkeye yol açmamak için gerekli dikkati göstermişlerdir.

Yahudiye (İ.S. 6'dan 41'e ve 44'ten 66'ya), Kappadokia (17'den 72'ye), Trakya (46'dan 100 dolaylarına) ve Mısır (İ.Ö. 30'dan İ.S. 291'e) valileri, öteki eyaletlerin doğrudan imparator tarafından atanan valilerinden üç noktada ayrılırdı: (1) aşamalar sırasında düzeyleri senatör değil, atlılardandılar (ya da Felix'in durumunda olduğu gibi, imparatorluk evi kölesiyken azat edilmiş kimselerdi); (2) taşıdıkları san *legatus* Augusti olmayıp *praefectus* (Mısır ve Yahudiye 6'dan 41'e) ya da *procurator* (Yahudiye 44'ten 66'ya) sanını taşırlardı; (3) işlevleri başka yerlerde *legatus* tarafından yürütülen adli ve askeri görevlerle başka yerlerde *procurator* tarafından yürütülen mali görevleri üzerlerinde birleştirmişlerdi. Mısır valiliğinden senatörlerin uzak tutulması kısmen politik bir sakınma önlemiydi. Roma için Mısır'dan tahıl sağlanmasının önemi ve hem coğrafi nedenlerden hem de merkezden yönetilme geleneğinden ötürü, Mısır'ın denetim ve savunmasının kolay oluşu bu eyaletin aç gözlü olabilecek maceracılar tarafından korunmasını zorunlu kılıyordu. Aynı nedenden ötürü, imparatorun açık izni olmadıkça senatörler eyaleti ziyaret bile edemezlerdi. Yine de, dört eyaletin hepsinde bazı ortak nitelikler vardı, mali yönetimlerinde uygulama öyleydi ki buralar valilerin isteyecekleri yerlerdi. Dördü de çok merkezleşmiş bir yönetime sahipti. Bürokrasiyi ileri götürmüş bu yönetim biçiminden büyük gelir vardı. Özerk yerel yönetim geleneği gösteren siteleri pek azdı (Jones 1940: 75-84). Doğrudan doğruya devlet memurları kadrosunca yönetme sistemi bozulmamıştı; Kaisareia'da Paulus'un iki yıl boyunca (*İşler* 24, 27) ev hapsinde kaldığı 'Herodes'in *praetoriumunda*' (*İşler* 23, 35) imparatorun 'ev halkından' (*Philippililere* 4, 22) birçok yazıcının, muhasebecinin bulunmasının nedeni budur.

Bu eyaletlerin olağandışı nitelikleri görülünce, 'olağan' eyaletlerin valilerinin nasıl olup da dar bir kadroyla işlerini yapabildikleri daha iyi anlaşılabilir. Romalılar 'dolaylı' yönetimi yeğ tutarlardı. O çeşit yönetimde 'hamallık işi' nin tümü kendi kendini yö-

neten toplulukların -Doğuda bu, Yunan tipi *polis* demekti- yerel önderlerinin omuzlarına yüklenirdi. Bu eğilimiyle tutarlı olarak Roma, yerel kentleri Yunan *polis*'ine çevirmeye, Makedon krallar gelmeden önce hiçbir kent bulunmayan yerlere de yeni *polis*ler kurmaya bakardı. Bu *polis*ler içinde de Romalılar yerel yönetimin, tıpkı Roma'da Cumhuriyet döneminde olduğu gibi, büyük toprak sahiplerinin altsoyundan gelen seçkin sınıfın elinde olmasını yeğ tutardı. Bazı durumlarda Augustus'un tek başına sivrilmiş 'ağa'lar ve onların ailelerine güvendiği olmuştur ama, genellikle Roma'nın seçimi tüm yerel önemli ailelerin ortak önderliğinden yarıydı. Roma bu yerel önderleri yerli küteller arasındaki çözülme, ayrılma eğilimleri karşısında desteklerdi. O önderler de, karşılık olarak, birtakım işlerde Roma'ya yardımcı olmak zorundaydılar. Örneğin, İmparatorluk hazinesine vergi toplarlardı, orduya asker sağarlardı, imparatorluk habercilerinin, resmi görevle bir yerden bir yere gidenlerin ulaşım koşullarını gerektiğinde düzenlerlerdi. Bunların hepsinden önemlisi, kendi toplulukları üzerinde barış ve dinginliği sağlamak, özellikle kentteki ayaktakımının hareketlerini gözden kaçırmamak zorundaydılar; çünkü Roma yönetimi iç kesimlerdeki eyaletlerin kolluk gücüne insan olarak da para olarak da kaynak ayırmazdı. Kargaşa çıkan siteler, hakları, ayrıcalıkları kısıtlanma yoluyla cezalandırılırdı. Yani Ephesos'taki kuyumcular ayaklanmasında kent görevlisi şöyle demektedir: "Bugün geçen olaylar yüzünden ayaklanma suçunun bizlere yüklenmesi tehlikesi içindeyiz" (*İşler* 19, 40).

Roma ve Yunan Kültürleri

Yüksek sınıftan Romalılar İtalya yarımadasından Yunan etkisi altındaki Doğuya sadece eyalet yönetimlerinde resmi görevli olarak yolculuk etmezlerdi. İ.Ö. üçüncü yüzyıl sonlarında seçkin sınıftan Romalılar başarılı savaşlar sonucu büyük servetler edinip Yunan dünyasının yüksek kültürüyle daha yakın ilişkiye geçtiklerinden beri o kültür uğruna gittikçe daha fazla par harcar olmuşlardı. Ülkeye Yunan resimleri, heykelleri getirtiliyor, bu, çoğu zaman yenilmiş düşmanın malına el konularak yapılıyordu. Roma eşrafı evlerini süsletmek için Yunanlı sanatçılar tutup bu sanat eserlerinin kopyalarını yaptırıyorlardı. Boş zamanlarını zevkli geçirmeleri için, şair ve filozof, bazı aydınlar da getirtirlerdi. Bunların bir kıs-

mı savaş esiriydi, köle olarak satılırlardı. Daha birinci yüzyıldan önce bile kültürlü bir Romalının yalnız akıcı bir Yunanca konuşmakla kalmayıp klasik dönemin edebiyatını yani İ.Ö. 300 yılı do-
laylarına varmadan oluşmuş edebiyatı içine sindirmiş olmasna şa-
şılmazdı. Turizm, işte böylesi bir eğitimin olağan sonucuydu. Atina'da ya da Rodos'ta bir konut demek, bir üniversite dersiyle bir toplum davranışları okulu arasında bir şey demekti. Daha İ.Ö. ikinci yüzyılda Atina'ya filozofları dinlemek üzere giden Romalılar vardı. Cicero (*De Oratore* 3, 68) İ.Ö. 109 yılında konsül olan Metellus Numidicus'un delikanlılığında Atina'da filozof Karneades'in derslerine katıldığını yazar. Yine aynı yazardan öğrendiğimize göre, aynı yıllarda başka bir Romalı, T. Albucius, Atina'daki öğrenciliği sırasında Yunan dilini ve davranışlarını benimsediği için halkın derin nefretini çekmiştir (Cicero, *De Finibus* 1, 9). Daha sonra, İ.Ö. 79 yılında Cicero'nun kendisi orada altı ay geçirmiştir ve mektuplarından öğrendiğimize göre aynı şeyi yapan arkadaşlarının da sayısı pek az değilmiş. Şair Horatius'un İ.Ö. 42 yılında Atina'ya gittiğini öğreniyoruz. Paulus'un Korinthos'ta karşılaştığı (*İşler* 18, 12) prokonsül Gallio'nun yeğeni olan şair Lucanius'un da bir süre orada kaldığı anlaşılıyor (Suetonius, *Vita Lucani*). Bu ve bunun gibi kanıtlar, Atina'da ya da Yunan etkisindeki Doğuda herhangi bir felsefe merkezinde bir süre kalmanın yüksek sınıftan Romalı bir delikanlı için eğitimin bir bölümü olduğunu düşündürüyor.

95

Bu ziyaretçilerin en parlak, en göze çarpan olanı, İ.Ö. 67 yılında Yunanistan'a giden imparator Nero olmuştur. 'Yunanlılara özgürlük' verme işini görüyor, Korinthos kıstağı üzerinde bir kanal açılmasını tasarlıyordu. Antik çağın dört tane 'panhellenik' yarışmasının dördü de o yıl, Nero katılabilsin ve elbette birincilik ödülleri toplayabilsin diye, olağan takvimin dışına çıkılarak yapılmıştır. İmparator Roma'ya döndüğünde 'eiselastic oyunlar'da alacağı bir başarının haklarından yararlanabilmek ve onlar aracılığıyla bir utkuya varabilmek için eski surlarda bir yer yıktırıştır.

Doğuda Roma Kolonileri ve Roma Kültürü

Roma'dan gelenlerin bir başka türü de yeni bir topluluk yani Roma yurttaşlarından oluşan bir *colonia* içine imparatorluk yönetimi tarafından kalıcı biçimde yerleştirilen göçmenlerdi. Paulus'un yeni dini benimsettiği yerlerin beş tanesi bu tür koloniler-

de bulunuyordu: Pisidia Antiokheia, Ikonion, Lystra, Philippi ve Korinthos: İ.Ö. dördüncü ve üçüncü yüzyıllarda Romalıların İtalya yarımadasını fetihleri boyunca yenilen düşmanlarının elinden aldıkları toprağın bir bölümünü çiftçi olarak işlesinler diye fakir Romalılara vermeleri yaygın bir âdetti. Bu Romalılara *colonus* yani çiftçi göçmen denilirdi. Bu yeni göçmenler, berkitilmiş kent merkezleri, Roma'nın kendisinden örnek alarak oluşturulmuş yönetim kurumları bulunan örgütlü topluluklar içine yerleştirilirdi. Buralara *colonus* sözcüğünden *colonia* denilmiştir. Koloniler genellikle askeri hareketler bakımından önemli noktalarda kurulmuştu. Böyle bir yere yerleştirilmiş adamlar, Roma'ya duydukları bağlılıkla 'imparatorluğun korkuluk duvarı' (*propugnacula imperii*) olarak bekçilik görevlerini yerine getirir, yenilmiş yerli halkın ayaklanmalarını bastırırlardı. İkinci yüzyılın başlarından sonra bu yerleşmecileri çekmek için onlara tam Roma yurttaşlığı vermek zorunda kalındı. İ.Ö. ikinci yüzyıl sonlarında ve birinci yüzyıl başlarında İtalya yarımadası dışındaki eyaletlerde de koloniler kurulmasına ve uzun ordu hizmetini tamamlayıp askerden dönenlerin bunlardan bir ödül gibi yararlandırılmasına başlandı. Bu yerleşmecilerin ilk kuşağı, aynı zamanda Roma kolonilerinin stratejik işlevini de yürütmeye uygundu. Augustus güney Anadolu'da ana görevi kendi güneylerine düşen dağ kabilelerine karşı bekçilik etmek olan dokuz koloni kurdurmuştu. Pisidia Antiokheia, Ikonion ve Lystra'daki koloniler de bunların arasındadır. Bunlardan birincisi Kral Amintas'ın ölümünden ve İ.Ö. 25 yılında Galatia eyaletinin oluşmasından az sonra kurulmuştu. Lystra, Augustus'un generallerinden Sulpicius Quirinus'un (daha sonra İ.S. 6 yılında Suriye valisi olacaktır; krş. *Luka'nın İncili* 1, 2) Amintas'ı öldüren Homonadlara karşı kazandığı utkudan sonra İ.Ö. 6 yılı dolaylarında kurulan beş koloniden biriydi. Ikonion da o sıralarda kurulmuş olabilir. Bu kolonilerin birincil işlevinin askeri olduğu yolundaki düşünce son zamanlarda sarsılmış (Isaac 1992: 311-32), bunların güç kaynağı oluşturamadıkları, ciddi tehlikelerde kendilerinin korunmaya gereksinim duydukları ileri sürülmüştür; ancak yine de en azından dost birer üs olarak iş gördükleri, yerel kolluk gücü sağladıkları ve Roma'nın bölgedeki varlığına genel bir pekiştirme getirdikleri yadsınamaz. Korinthos'taki koloni Iulius Caesar tarafından İ.Ö. 46 yılında kurulurken stratejik bir amaç güdülmemişti. Roma'nın yoksul kentlilerinin göç edip biraz ferahlayabilecekleri bir yer diye düşünülmüştü. Kara ve deniz yollarının üzerinde

bir nokta olduğu için ticaret merkezi yapılmaya çok uygundu ve oradaki eski Yunan *polisi* İ.Ö. 146 yılında Romalılar tarafından yıkıldığından bu yana yeri boş duruyordu. Philippi'ye gelince o da eski bir yerleşim yeri üzerinde, Makedonya Kralı II. Philippos tarafından yapılmış ve onun adını taşıyan bir *polis* üzerine kurulmuştur. Iulius Caesar'ın katilleri olan Cassius ve Brutus'un orduları, oraya yakın bir yerde, Antonius ile ilerde imparator olacak olan Augustus'un komutasındaki imparatorluk güçlerince yenilmişti.

Bu çeşit toplulukların Paulus'un zamanına kadar 'Romalı' kalıp kalmadığı ve niteliklerinin herhangi bir kültürel açıdan yanı başlarındaki Yunan *polis*lerinininkinden değişik olup olmadığı kolay kestirilemez. Seçimle gelen resmi görevlilerin en önemlilerinin sanı Latinceydi. En başta gelenlerine *duoviri iure dicundo* yani 'adalet dağıtan iki adam' denilirdi. Bunlar, yanlarında adli güçlerinin simgesi olan sopa demetlerini taşıyan *lictor*'lar bulunduğu halde halk içine çıkarlardı. (*İşler* 16, 19-20'de Philippi'de *duoviri* sanı karşılığı olarak Yunanca 'generaller' sözcüğünün kullanıldığını görürüz, fakat *lictorlar* için yerinde bir karşılıkla 'demet taşıyıcılar' *rhabdochoi* denilir). Yine de açıkça belli ki, *gündelik* yaşamın dili Yunancaydı ama herkesin içinde yapılacak konuşmalarda Latince kullanılması gerekmekteydi (Levick 1967: 130-62). Yerleşmeciler toplu eğlenceleri arasında gladyatör güreşleri ve yabanıl hayvan avları (sıradan boğa ve ayıdan başlayıp tüm dünyadan getirilen uzak ülke hayvanlarına kadar hepsiyle dövüş edilip bunların öldürüldüğü *venationes*) düzenlerlerdi. Bunlar aslında açıkça Roma kökenli gösterilerdi. Yunanlıların spor eğlencelerinden değildi. Fakat kısa sürede bu zevk yerli Yunanlılarca da paylaşılmaya başlamıştır.

Doğu eyaletlerinin Romalı olmayan halkının bu çeşit oyunlara uygar diye bakmadığı ya da Yunandan saymadığı ve bu oyunların onlar tarafından kabul görmediği yolundaki yaygın düşünce, biraz böyle düşünenlerin isteklerinin o yönde olduğuna, biraz da Yunanlı filozofların ve söz ustalarının yazılarından toplanmış katı ahlakçı kalıplara dayanmaktadır. Halbuki bu filozofların ve söz ustalarının söz konusu gösterilere tepeden bakmaları, genellikle aydın züppeliğinden öteye bir şey değildi; zaten aynı insanlar çoğu zaman tamamen Yunanlı olan atletizm, boks ve güreş kurumlarına da öyle bakarlardı (Epiktetos 2, 18, 22). Aslında bu gösteriler Doğuda çok tutulmuştur. Başlangıçta bunları Doğuya tanıtan oraya giden Romalı turistler olmuştu. Örneğin İ.Ö. birinci yüzyılda kazandığı utkuları Ephesos'ta bir gladyatör gösterisi ile kutlayan Lucullus bun-

lardan biridir (Plutarkhos, *Lucullus* 23). Roma âdetlerine öykünen Seleukos Kralı Antiokhos IV. Epiphanes bir gladyatör gösterisi düzenlemişti (Titus Livius 41, 20). Herodes de, Augustus onuruna Kudüs'te içinde gladyatörler ve yabanıl hayvanlar bulunan bir gösteri sunmuştu (Josephus, *Yâh. Geç.* 15, 268-75). Çeşitli yerlerde, örneğin Pisidia Antiokheia, Berytus ve Kaisareia'da Roma oyunları ile en yakından ilişkili yapı olan amfitiyatrolar yapılmıştır. Çoğu zaman Yunanlıların en özgün yapısı sanılan tiyatrolar insan ya da hayvan dövüşlerine uyacak biçimde değiştirilmeye başlanmıştır.

Örneğin Philippi'de, Tasos'ta, Atina'da, Myra'da, Miletos'ta, Ephesos'ta ve daha birçok sitede böyle değişikliklere gidilmiştir. Oyunları gösteren kabartmalar Doğuda pek yaygındır (Robert 1971: 13-73, 239-66, 309-31). Bu yapıların tarihlerinin saptanması hiç de kolay değildir. Fakat oyunların daha İ.S. ikinci yüzyıldan önce halk arasında tutunduğu kesinlikle belgelenmiştir. Paulus'un zamanında da durumun öyle olduğunu düşünmek çok akla yakın olur. Gladyatör güreşlerinin ve yabanıl hayvan avlarının yayılması, Roma kültürünün Yunan yaşam biçimi üzerinde önemli etki bıraktığı birkaç şeyden biridir. Örneğin, Ankara'da bir tapınak duvarında 'otuz çift gladyatör sağladıkları ve bir boğa ve bir yabanıl hayvan avı düzenledikleri' ya da 'iki kez boğa güreşi ve bir kez hayvan avı sundukları' kaydıyla yukarıda adlarından söz ettiğimiz Hellenize olmuş Keltlere rastlarız (OGIS 11, No. 533, II. 5-8, 18-19). Doğunun pek çok sitesinde bulunmuş buna benzer yazıtlar vardır (bkz. Robert 1971: 75-237).

Korinthoslulara Birinci Mektup (15, 31) içinde Paulus'un 'Ephesos'ta canavarlarla boğuştum' demesi, bu oyunlara bir gönderme olabilir. Bu tümce çoğu zaman Romalıların mahkûmları, oyunun numaralarından biri olarak, amfitiyatroya çıkarıp yabanıl hayvanlara öldürterek cezalandırma âdetlerine bir gönderme olarak anlaşılmıştır. [Ne var ki, bu âdetin birinci yüzyılda Doğuya yayılıp yayılmadığını açıkça bilmiyoruz. Buna karşı, ikinci yüzyılda bu âdetin gelmiş olduğu kesin, çünkü Smyrna amfitiyatrosunda ayaktakımı papaz Polycarpus'un üzerine aslan salınmasını istediğinde Asarkhos* Philippos'un 'oyun bitmiştir' diyerek bu isteği geri çevirdiğini biliyoruz. (*Polycarpus'un Din Yolunda Öldürülmesi* 12, 2-3).] Herhalde Paulus'un sözüne getirilen o yorum pek gerçekçi değildir, çünkü zaten yabanıl hayvanla dövüşe çıkarılan bir kimse sağ kalmazdı. Daha akla uygunu, Paulus'un arenada *bestiarius***

* Asia eyaletinin baş rahibi. (ç.n.)

** Lat. İşi yabanıl hayvanla güreşmek olan kimse. (ç.n.)

diye çalışması büsbütün abes olduğuna göre, bir eğretilme yoluyla, kendisini hayvanları avlayıp öldürerek eğlendiren profesyonellere benzetmiş olmasıdır. Roma kültürünün Yunan etkisindeki Doğu tarafından coşku ile benimsenmiş başka bir görünümü, Roma hamamlarıdır. Bunlar genellikle Yunan gimnazyumlarına ya da *palaistra* denilen güreş yerlerine bağlanmıştı (Ward-Perkins 1981: 292-6; Farrington 1987: 50-9). Çoğu zaman çok büyük olan bu hamamlardan, kural olarak, her sitede bulunurdu. Aslında, birden fazla hamamı olan pek çok site vardı. Hamamlar yalnızca temizlenme ve rahatlama amaçlı bir işlev yüklenmiş değildi, aynı zamanda toplumsal ve kültürel sohbet yeri olarak bir görevleri vardı. Zamanla kentin yaşamındaki önemleri büyüdü, yapımları ve süslenmeleri, yerel üst sınıfın zenginliklerini ve iyilikseverliklerini gözler önüne serdikleri belli başlı sahnelerden biri oldu.

Ancak, gladyatörler, hayvan avı ve hamamlar bir yana bırakılırsa, imparatorluğun doğu ve batı kesimleri üzerinde Roma yönetiminin gösterdiği etkilerin birbirinden çok ayrı olduğu, arada pek çarpıcı bir zıtlık bulunduğu görülür. Batıda ilk üç yüzyıl boyunca bir Romalılaşma süreci yaşanmıştır ve bunun en kalıcı halkası, Avrupa kıtasının Ren ırmağı batısında kalan topraklarında Latince den türemiş dillerin yani Roman dillerinin egemenliğidir. Anlaşıldığına göre, Latince belli başlı yerel dil olan Keltçenin yerini almıştır. Fakat aynı şey Britanya Adasında olmamıştı. Galler ve Cornwall bölgeleri dillerinin Roman dili olmayıp birer Kelt dili olması bunu gösteriyor. Doğuda Yunan dili ve Yunan kültürü baskın durumda kalmış, Hellenleşme süreci kesilmemiştir, hattâ Roma bunu yüreklendirmiştir bile. İki bölge arasında böyle bir ayrım olmasında bir yandan Yunanlıların kültürdeki o çok ileri götürdükleri milliyetçiliklerinin öte yandan yüksek sınıf Romalının Yunan kültürüne olan hayranlığının etkisi büyüktür. O hayranlığı, Romalılar Avrupa'nın 'barbar' kültürleri için göstermemişlerdir. Olsa, olsa Tacitus gibi bazı kimseler çağdaşları Romalıların geleneklerini aşağılamak için Cermenler ya da Kaledonlarda* bulunduğunu var saydıkları ilkel erdemleri, kimsenin sorgulamadan herkesin baş tacı ettiği o Latin âdetlerini vuracak silah diye kullanmak istemiş olabilirler. Roma'nın gezgin memurlarının hemen tümü Yunanca konuşabildiğine ya da konuşma hevesi gösterdiğine göre Roma kolonileri dışında Latincenin kullanımı pek sınırlı kalmıştır. Latince ara sıra Roma'nın yetkesini göstermek için kullanılırdı.

* Kaledonia. Romalıların bugün İskoçya denilen yere verdikleri ad. (ç.n.)

Örneğin, İ.Ö. 168 yılında Pydna savaşından sonra utkuyu kazanan general Aemilius Paullus Amphipolis'e Yunan sitelerinden temsilciler getirtmiş, bu adamların karşısında ille Latince konuşmak istemiş, bir çevirmen kullanmıştır (Titus Livius 45, 29, 3). Plutarkhos'un yazdığına göre (*Cato* 12, 4), Yunan diye ne varsa karşıt olduğu herkesçe bilinen Romalı devlet adamı Yaşlı Cato da Atinalılardan oluşan bir dinleyici topluluğu karşısında Yunanca konuşmak istememiş, söylevini Latince vermiş. Yazıtlarda resmi demeçlerin Latince kaydedilmiş olması da aynı nedenden ötürüdür. Özetle, her ne kadar Yunanlılar yapı sanatındaki bazı uygulamaları Romalılardan aldılarsa da, kültürel düzeyde onlardan hiç etkilenmemişlerdir. Roma devleti hizmetinde yükselip de Latinceyi kendi çıkarları için öğrenip kullansalar bile, daha birinci yüzyıldan önce o dilde yaratılmış, ileri derecede ince -ve ne gülünesi şeydir ki, Yunan örneklerinden esinlenmiş- edebiyatı görmezden gelmişlerdir. Latin edebiyatından Yunancaya çeviri yapılması bile pek seyrek rastlanan bir şeydi. Hattâ Paulus'un zamanına kadar tek bir örnek biliyoruz. Bu, Claudius'un azatlı kölesi Polybius'un Vergilius'tan* Yunancaya düzyazı ile çevirdiği bir parçadır. (Antik çağ Latin metinlerinin Yunancaya çevirilerinin tümüyle ilgili olarak bkz. Swain 1991).

100

Fakat, sınırlı bir alan vardı ki, orada Latince kullanılması zorunluydu, o da Roma lejyonlarıdır. Ancak, Paulus -kendisiyle birlikte Yahudiye'den gemiye binenler bir yana bırakılırsa- Yahudiye dışında bir yerde Roma 'asker'ine rastlamamıştır; bu olgu, o tarihteki durumu iyice yansıtır. Birinci yüzyılın ortasında Tuna vadisinin doğusunda sadece İskenderiye'de, bir de Suriye'nin birkaç kentinde Roma lejyonu vardı. Asia, Galatia, Makedonya, Akhaya ve Kıbrıs'ta sürekli kalan garnizon yoktu. Yahudiye garnizonu *auxilia*'dan yani Romalı olmayan fakat Roma hizmetinde savaşmak üzere silah altına çağırılmış kimselerden oluşurdu. Bundan ötürü, *İncilin* kitaplarında ve *Havarilerin İşleri*'nde sözü edilen 'Roma askerleri' aslında Roma yurttaşı değildi. Herhalde yüzbaşı Cornelius'un bağlı olduğu İtalya *cohors'u*** (*İşler* 10, 1) kuraldışı bir şeydi. Yazıtlardan öğrendiğimize göre bu çeşit iki tane birlik vardı. Bunlar, alışılmamış bir uygulama olarak, Roma yurttaşlarından kuruluydu (Wallace ve Williams 1993: 53). Ancak, *İşler* 21'de Pa-

* Publius Vergilius Maro (İ.Ö. 70 - İÖ 14). Latin şairi. Virgil. (ç.n.)

** Bir Lejyonun onda biri büyüklüğünde birlik. (ç.n.)

ulus'un karşılaştığını öğrendiğimiz birliğin Roma yurttaşı olmayan kimselerden meydana geldiği kesindir; birliğin komutanı Claudius Lysias (*İşler* 21, 31; 22, 28; 23, 26) bile Roma yurttaşı olarak doğmuş biri değildi (Wallace ve Williams 1993: 113-14).

Bu konu üzerinde okunabilecek birkaç kitap

(Bu yapıtların tüm ayrıntıları Kaynakçada verilmektedir.)

Roma'nın Doğuya girip yerleşmesinin genel çizgileri için P. Green'in ***From Alexander to Actium*** adlı kitabı öğütlenebilir.

A. N. Sherwin-White'in ***Roman Foreign Policy in the East*** adlı yapıtı Roma'nın İ.Ö. 133-70 yılları arasındaki politikasını yorumlar.

W. Williams'ın ***Pliny the Younger: Correspondence with Trajan from Bithynia*** adlı yapıtı Roma'nın doğrudan yönetim yöntemlerini öğrenmek isteyenlere öğütlenebilir.

Roma ile Yunanlı uyrukları arasındaki ilişkiler S. Swain'in ***Hellenism and Empire*** adlı kitabında tartışılmaktadır.

Yurttaşlık ve kölelik konusunda şunlara başvurulabilir:

J. F. Gardner: ***Being a Roman Citizen***.

J. A. Crook: ***Law and Life of Rome***.

K. Hopkins: ***Conquerors and Slaves***.

BÖLÜM

3

SİTE, DEVLET VE BİREY

POLİS İÇİNDE YAŞAM

POLİS NEDİR?

Paulus'un -Romalıları, Filimon'a yazdıklarıyla Pastoralleri* bir yana bırakılırsa- *Mektuplar*'ı Yunan polisleri ya da baştan başa Hellenize oldukları sanılan Latin kolonileri içindeki Hristiyan cemaatlarına seslenmekteydi. Dini yayma amacıyla yaptığı yolculukların *Havarilerin İşleri* içinde (13-20) yer alan öyküsü Paulus'u polisler arasında, birinden ötekine gidip gelirken anlatır. O halde Bir polis nasıl bir şeydi? diye sormamız gerekiyor. Kendi kendini yöneten ve adına Yunancada *politai* denilen yurttaşlardan oluşan bir bütün, bir politik birimdi. Bugün Atina ya da Thebai dediğimiz polislerin o zamanki resmi adı *Atinalılar*, *Thebaililerdi*. Her polisin açıkça belirtilmiş sınırları, çoğu durumda da belli başlı bir kentsel merkezi ya da kenti vardı. Yönetim kurumları ve tiyatro ya da gimnazyum gibi yaşamı hoş geçirten araçları bu kentte bulunurdu. Polis, anayurdunda yani Yunanistan'da 'klasik' dönemde (İ.Ö. 300 yılından önce) sadece bir kent değildi, çünkü çevredeki kırsal alanda sürekli oturan kişiler de merkezdeki kentte oturanlarla tümünden aynı öneme sahipti (bkz. Osborne 1987). Fakat söz konusu anayurdun dışında gerek Hellenistik dönemde gerek Roma döneminde yasa gereği yeni Hellenize olmuş polislere ait bulunan toprakları oraların yerli dilini konuşan ve polisin ortak yaşamında bir rol oynamayan köylüler ekip biçerlerdi. Böylece polis (kent) ile *chōra* (kırsal kesim) arasında büyük bir ayrılık meydana geldi. (bkz. de Sainte Croix 1975: 1-8; 1981: 9-19, 427-30; Meeks 1983: 9-16). Kent ile kent dışı arasındaki bu ayrılma süreci daha Roma döneminden önce bile Yunan toprakları üzerindeki polisleri etkilemeye başlamıştı (bkz. Osborne 1987: 193-4). Paulus'un kendine çizdiği görev, polislerle sınırlıdır.

Klasik dönemin polislerinde yurttaşlık, büyük ölçüde, doğarken belirlenen bir konumdu. Hakkında en eksiksiz bilgiye sahip oldu-

* Timoteos'a ve Titos'a yazdığı üç mektuba verilen toplu ad. (ç.n.)

ğumuz *polis* olan Atina'da tam yurttaşlık çoğu kez yurttaşlar arasındaki evliliklerden doğanlara tanınan bir haktı, sonradan yurttaşlık kazanma olayına seyrek rastlanırdı. Atina yasalar karşısında birtakım hakları olan fakat politik haklardan yoksun bulunan pek çok yabancıyı çeken bir yerdi. Bu yabancılara *metoikoi* denilirdi. Roma döneminin sitelerinde de bu genel kalıp önde gelen bir biçim olarak sürüp gitmiştir. Ancak, özel durumlar konusunda bilgimiz azdır. Örneğin, Küçük Asya ve Suriye'deki kırsal kesimin yurttaşlık hakkına sahip bulunmaması olasıdır (Jones 1940: 160-2, 172-3). Paulus'un çevresi, *İşler* içinde anlatıldığı biçimiyle, ticaret adamlarının ve nitelikli el sanatçılarının *polisten polise* göç edip durdukları bir çevredir. Bu göçmenlerin torunları kuşaklar boyu bir *polis* içinde 'oturma hakkı olan yabancı' niteliği ile yaşamış olabilir. Romalı hukukçular bir kişinin konutunun bulunduğu yer (*domicilium*) ile ata kökeni olan yer (*origo*, yani o kişi orada doğmasa da, atalarının geldiği yer) konusunda tartışılırdı. Bu gelişimin ilginç bir değişkesine Tarsus'ta rastlanır; orada 'ketenciler' denilen bir tür kentli vardı ki, 'kurumun dışından' gelmelerine karşın bunlara kentte oturma izni verilirdi (Dio 34, 21).

Polis ve Yurttaşları

Klasik dönemde *polis* içinde yaşayanlar arasında yoğun bir bağlılık oluşurken *polisler* arasında da çoğunlukla savaşa kadar giden çekişmeler artmıştı. Kralların ya da Roma'nın önderliği altında ise artık siteler arası savaşlar yapılamıyordu, fakat site içi bağlılık ve kendi sitesiyle övünme gelişti, gelişti ve komşu *polisler*le yarışmaya 'başka yöntemlerle sürdürülen bir savaş'a dönüştü. Yönetici seçkin sınıfın ötekilerinkine oranla yüksek olan eğitimi hemen yalnızca yazın ve söz ustalığı alanındaydı. Okulda okudukları yazınsal yapıtlar en çok 'klasik dönem' yani İ.Ö. 300 yılından öncenin yapıtlarıydı. Bunun sonucu olarak da, Roma İmparatorluğu'nun eğitilmiş Yunanlıları için 'ideal dünya' İ.Ö. beşinci ve dördüncü yüzyılların bağımsız Yunan dünyasıydı. İleride konsül ve Roma'nın Kappadokia valisi olacak olan Flavius Arianus, İskender hakkında kendi yazdığından önce yazılmış tarihlerdeki yazınsal yanlışlardan yakınırken bunları, örneğin Hanibal ya da İulius Caesar tarihleriyle değil de, Ksenophon'un *Anabasis*'iyle ve Sicilya'nın beşinci yüzyıldaki tiranlarına* adanmış övgüsel şiir türü ile karşılaş-

* Antik çağda Sicilya'nın saltuk egemenine verilen san. (ç.n.)

tırır (Arrianus, *Anabasis* 1, 12, 2-3). Konuşmacı olarak yetiştirilmekte olan delikanlıların 'deneme dersi' gibi bir söylev vermeleri gerekirdi. 'Epideiktik' söylev denen bu konuşmada delikanlı, tarihsel bir kişiyi meslek yaşamının zor bir anındaki durumuyla canlandırır ve onun ağzından bir söylev verirdi (örn. 'Demosthenes kendisine yöneltilmiş olan korkaklık suçundan ötürü Kral Philippos'un önünde savunmasını yapıyor'). Böyle deneme dersleriyle ilgili olarak bilinen konuların hiçbiri Demosthenes'in İ.Ö. 322 yılındaki intiharından sonraya ait değildir (Bowie 1974: 170-3). Bir anlamda İ.Ö. 322'den sonra Yunanlıların hiçbir önemli olayla karşılaşmamış oldukları söylenebilir.

Tarihte şanlı bir rol oynamış olan siteler, hele çoğunlukla görüldüğü gibi zenginlik ve parlaklıklarını da yitirmişlerse ısrarla âdetlerini yenilemişler, değiştirmişlerdi. En kalabalık grubu oluşturanlar önceden 'barbarlar' arasında yer alanlarla Yunanistan'ın klasik döneminde henüz kurulmamış olanlardır. Bunlar saygınlık edinme, Yunanlıların efsane, destan ve tarih dünyasına girebilme peşinde koşarlardı. Atina ile Ephesos ve -her ne kadar Yunan Korinthos'u ile Roma Korinthos'u arasında tarihsel bir bağ olmasa da- Korinthos bir yana bırakılırsa, Paulus'un herhangi bir anlamlı ilişkisinin bulunduğu sitelerin hepsi yukarıdakiler arasına girer. Eski barbar siteler Yunan dünyasına süzölmek için, birtakım kuruluş öyküleri uydurmaya, yerel inanç uygulamalarıyla Olympos'taki tanrılar arasında bağlantılar bulup çıkarmaya çalışırlardı. Örneğin, iyice oturmuş eski bir Yunan yerleşim yeri olan Ephesos'un bile şöyle bir uydurma kuruluş öyküsü vardır: Bir grup yerleşmeci, Delphoi bilicisinin öğüdü üzerine, başlarında Androkles olduğu halde, Atina'dan yola çıkıp Ege Denizini geçerek Ionia'ya gelmişlerdir (Rogers 1991: 144). Aynı öykü, ayrıca, Artemis ile ikizi Apollon'un o yörede doğmuş oldukları efsanesini büyük Artemis tapınağıyla bağlantılı gösterir; halbuki yerel kulte ait olan heykelin fiziksel nitelikleri Yunan mitolojisindeki Artemis'inkilere hiç de benzemez (bkz. Wallace ve Williams 1993: 103-4).

Birçok Yunan *polis*i yabancı topraklarda kurulmuş yeni yerleşme yerleriydi ve bunlar kuruluşlarına, yerleşmecilerin geldikleri sitenin ('ana-kent') kimliğine, göçe başkanlık eden kişiye yani bir kahraman niteliğiyle saygı gören yarı tanrısal kurucuya (*oikistēs*) ait kayıtlarını saklamışlardır. *Polisin* başlangıç dönemlerine ait başka bir özgün kişilik de, 'yasa koyucu' (*nomothetēs*) tipidir. So-

nunda bir *polis*in tüm kurumları bu adama yakıştırılır olmuştur. Bazı yerlerde bu kişinin gerçekten tarihte yaşamış biri olduğunu görüyoruz. Örneğin, Atina'nın Solon'u, Sparta'nın Lukurgos'u böyle kişilerdir. Yunanlılar 'barbar' topluluklarla karşı karşıya geldiklerinde bu adamların kökenini öğrenmek istediler ve aldıkları yanıtları kendi anlayışlarına göre yorumladılar. Örneğin, Kudüs'ü *polis* gibi bir yer, Musa'yı da onun hem kurucusu hem yasa koyucusu diye gördüler. Elbette kısaca Tevrat denilen Eski Antlaşma kitabında Musa Mısır'dan çıkan bir göçün önderi olarak gösterilir, zaten içinde Yasanın (=Tevrat, dar anlamıyla Tevrat) somutlaştığı -Tekvinden Tesniyeye kadar- ilk beş kitaba da Musa'nın Kitapları denilir. Fakat Yahudiye hakkındaki Yunan yazıları Musa'nın rolünü değiştirmiş, onu Yunan modeline uydurmuş, en çok da ona 'kurucu'luk niteliğini yüklemiştir. Diodorus Siculus'un İ.Ö. birinci yüzyıl sonlarından bir kaynağa, Abderalı Hekataios'a dayanarak kaleme alınmış olan anlatısına (40, 3) göre, Musa kimsenin oturmadığı bir toprağı eline geçirmiş ve orada birtakım siteler kurmuştur, bunlardan biri de Kudüs'tür. Halbuki Tevrat'ta anlatılan biçimine bakılırsa, Musa'nın vaat edilmiş topraklara girmeye hakkı yoktu ve onun ardılları o toprakta var olan halkla çarpışmak zorunda kaldılar ve Kudüs ancak kuşaklar sonra Davut tarafından ele geçirildi. Diodorus'un metninde Musa, ayrıca, yasa koyucu kimliğiyle, klasik dönem Yahudilerinin bütün kurumlarını oluşturmuş kişi olarak gösterilir. Tapınağı Süleyman Peygamber değil, o yapmıştır; Yahudileri on iki kabileye ayıran odur (bu ayırımda İbranların Yakub'un soyundan geldikleri ve adlarını ondan aldıkları da belirlenmektedir); büyük kahile yüksek yönetim yetkesi vermiştir; yine aynı anlatıya göre Yahudilerin hiçbir zaman bir kitabı olmamıştır (bu ise Tevrat'ın içindeki tarih anlatan kitaplarla tam bir çelişki gösterir).

Her ne kadar Yahudi yazarlar doğallıkla kendilerini Tevrat'ın yazdıklarına uymaya zorunlu hissederlerse de, onlarda Yunan örneklerini izleme hevesi de görülür. Örneğin Philo'nun *Musa'nın Yaşamı* adlı yapıtında Musa bir yasa koyucudur (*nomothetēs*:2, 1, 3) ve öteki yasa koyucularla karşılaştırılır (1, 1, 2). Yaşam öyküsünün ayrıntıları Yunan yazınının kalıplarıyla doludur. Örneğin, şaşılacak kadar erken gelişmiş bir çocuk olduğunu (1, 5, 21), Yunan eğitimi aldığını (1, 5, 23), tam filozof yaradılışa sahip bulunduğunu (1, 6,25-9) ve yakışıklılığını (1, 5, 18) öğreniriz. Hem kral (1, 27, 148; 1, 60, 334; 2, 51, 292) hem filozoftur (2, 1,2; açıkça dile

getirmeksizin Platon'un 'filozof krallar'ıyla Musa arasında bir bağlantı kurulur). Anlatının her yerine herhangi bir Yunanca yapıtta hiç göze çarpmayacak basmakalıplıklar serpiştirilmiştir. Yapıtın tümünden öyle bir izlenim edinilir ki, Musa sadece Yunanlıların yasa koyucularından ya da kahramanlarından daha iyi görülmekle kalmaz, Yunanlıların kendi ölçütlerine göre de daha iyidir.

Yeni Hellenize olmuş sitelerin birçoğu, kendilerine Yunan önyargılarına uygun düşecek, klasik dönem Yunanistanının büyük merkezleriyle aralarında bir bağlantı olduğunu gösterecek birtakım kuruluş destanları uydurmaya can atarlardı. Buldukları çözümlerden biri, Yunanistan'dan gelmiş göçmenler tarafından kurulmuş olduklarını ileri sürmektir. Sparta'nın tek bir koloni, İtalya yarımadasındaki Taras yani bugünkü Taranto'yu çıkardığı tarihsel bir gerçektir. Ne var ki, bu tarihsel gerçek Küçük Asya'nın güneybatı kesiminden birtakım ufak yerlerin kendilerinin Sparta kökenli olduklarını ileri sürmelerini önleyememiştir (Jones 1940: 50). Bir noktada Kudüs'ün kent yöneticileri daha ileri gitmişler ve Sparta'nın Yahudiye'den gönderilmiş göçmenlerle kurulan bir koloni olduğunu ileri sürmüşlerdir (*Birinci Makabiler Kitabı* 12- 5-23; krş. Josephus, *Ant.* 12- 225-7; 13, 166-70). Yine o dolaylarda bir başka Sami halk olan Fenikeliler de Thebai kentinin Fenike'den göç etmiş Cadmus adında biri tarafından kurulduğu yolundaki yerli Yunan söylencesine sanki bu bir üstünlükmüş gibi sarılırlardı.

109

Yunanlıya öykünmenin başka bir yolu da destansı bir geçmişin Yunan kahramanlarına, en çok da Herakles ve Perseus gibi, hattâ tanrı Dionysus gibi çok geniş bir alanda yolculuklar yapmış olanlara dönme idi. Tarsus, bu yolla Argos ile arasında bir bağlantı olduğunu ileri sürmüştür. Coğrafyacı Strabon öyküyü şöyle anlatır: Tarsus, Io'yu* aramak için Triptoldemos ile yollara düşmüş Argosluların kurduğu bir yerdir (Strabon 14, 5, 12, 673c). Sitenin sikkelerinde ve yazıtlarında 'atalardan Argoslu Apollon'a gönderme vardır. Bu, kahraman Perseus'un Argos'tan Tarsus'a bir Apollon resmi getirdiği yolunda bir söylenceye dayanır (Robert 1977: 66 vd).

Aynı şey, Bithynia'da Nicaea'da (İznik) da olmuştur. Burası, İ.Ö. üçüncü yüzyıldan beri komşusu Nicomedia (İzmit) ile pek çekişmeli bir yarış içindeydi. Her ikisini de o yüzyılda krallar kurmuştu. Birincisini kuran ve İskender'in generallerinden biri olan Lusimakhos kente ilk karısının adını vermişti. Fakat Nicaealılar bir Makedon prensesin adını taşımaktan da kurucularının öyle 'yerli

* Argos'un ırmak tanrısının kızı. İonia Denizine adını veren mitolojik kişi. (ç.n.)

malı' bir kral olmasından da hoşnut değillerdi. Sitenin sikkelerinde Nicaea adında bir tanrıça görülür. Tanrıçanın efsanesine gelince o, tüm ayrıntılarıyla İ.S. beşinci yüzyılda Nonnus adında Mısır'dan gelmiş bir Yunanlı ozan tarafından uydurulmuştur. Tanrı Dionysus'un kaçamaklarını anlatan uzun şiirinde Nonnus, Nicaea'nın tanrıça Kibele'nin kızı olduğunu söyler. Bir ırmak perisi olan Nicaea'nın babası da ırmak tanrısı Sangarios'tur (Sakarya). Dionysus kızın dereden içtiği suyu şaraba çevirip onu baştan çıkarır. Kız, Telete'yi doğurur ve kendini asar. Dionysus da kızın onuruna bugün İznik olan siteyi kurar.

Küçük Asya'nın kuzeybatısında başka bir kuruluş öyküsü Aleksandria Troas'a (Paulus'un 'gözüne bir şeyler görünen' yer: *İşler* 16, 8-10) aittir. Burasının talihi, toprakları üzerinde İlyada destanında (1, 37-9) sözü edilen ve Smintheus sanıyla Tanrı Apollon'a adanmış bir tapınağın bulunmasıdır. Bir söylenceye göre, 'fare' anlamındaki bu *sminthos* sözcüğü, tarla farelerinin yarattığı veba gibi bir afetin tanrı Apollon tarafından uzaklaştırılmasından ötürü tapınağın adandığı tanrıya san olarak verilmiştir. Yontu ustası Skopas'ın yapıtı kült yontusu, Apollon'u bir fareyi ayağının altında ezerken gösterdiği gibi, sitenin bastığı sikkeler üzerinde de Apollon elinde bir fare tutar (Head 1911: 540).

110

Bazı yerlerde uydurma kült öykülerinin sitenin saygınlık basamağında yerini yükselttiği olmuştur. Karadeniz'in güney kıyısı üzerindeki Abonouteichos'ta (İnebolu) İ.Ö. ikinci yüzyıl ortalarında, Aleksander adında -satir yazarı Lukianos'un dediğine göre- şarlatanın biri, kendini kocaman bir yılan vücuduyla insan ya da köpek başlı, uzun lüleli saçları omuzlarına dökülen yeni bilici Glykon'un temsilcisi olarak tanıtmıştır. Sitenin sikkelerinde bu figürün bulunması, Atina ve Tomis (bugün Romanya'nın Köstence kenti; bu kentin müzesinde söz konusu 'tanrı'nın görkemli bir heykeli vardır) kadar uzak yerlerde bile onun taşınabilir resim ve yontularına rastlanması, bu yeni kültün yayılması konusunda Lukianos'un anlattıklarını doğrular (Robert 1981: 513-35).

Biliciye danışmaya gelip -Lukianos'a göre- tuzağına düşenler arasında konsül ve Yukarı Moesia valisi olarak görev yapmış bulunan Rutilianus da vardı. Yüksek mevkide bir Romalının yeni kült gösterdiği bu ilgi, Kıbrıs prokonsülünün Elimas'a ve Paulus'a gösterdiği ilgiyi anımsatıyor (*İşler* 13, 6-8). Elimas bir *magos** ve bir

* Büyücü (ç.n.)

sahte peygamber olarak anlatılır. Paulus'un ona ciddi bir rakip gibi bakması, adamın sadece bir hokkabaz ya da yıldız falcısı olmayıp Simon Magus (*İşler* 8, 9-24) gibi, var olanın ya da olanların yerine geçecek dinsel bir akımın temsilci olduğunu düşündürüyor (Wallace ve Williams 1993: 47-8, 61-2).

Bir sitenin saygınlık sıralamasında yerini yükseltmek için isteyerek dinsel bir yeri, bir tapınağı kullanmasına verilecek çarpıcı bir örnek olarak Küçük Asya kıyılarında, Ephesos'un hemen kuzeyindeki Klaros'ta bulunan ve Apollon'a adanmış olan bir *oraculum* yani kâhinlere danışma yerindeki değişiklikler gösterilebilir. Burası herhangi bir özelliği bulunmayan Kolophon sitesinin toprakları üzerindeydi. Her ne kadar oradaki oraculum çok eskirse de (Homeros'ta adı geçer), imparator Tiberius'un yeğeni, evlatlığı ve kendisinden sonra tahta geçecek kişi diye göstermiş olduğu Germanicus İ.S. 19 yılında burayı ziyaret edinceye (Tacitus, *Yıllık* 2, 54) kadar hakkında bir şey duyulmamıştır. Orada o gizli kapaklı bilici anlatımıyla gûya Germanicus'a bu dünyadaki sonu bildirilmiştir. Kazıların ortaya koyduğuna göre, İ.S. birinci ve ikinci yüzyıllarda burası uluslararası bir oraculum olmuş, orada bir Dor tapınağı yapılmış, o tapınağın altına gizemli odalara götüren yılankavi dehlizler kazılmıştır. Yazıtlardan Dalmaçya ve Britanya dahil tüm ülkelerden ziyaretçilerin geldiği, bu kimselerin Kolophon'un önde gelen devlet memurlarınca ve sırf o ziyaretler onuruna Apollon için bestelenmiş ilahiler söyleyen delikanlı ve kadın korolarınca ağırlandığı öğrenilmektedir. Kâhine soru sorulduğunda yanıtlar Delphoi'deki saygıdeğer oraculumunda olduğu gibi dizeler biçiminde gelmekteydi, fakat bunlar basit altılı ölçüde (hegzametron) değil, karma ölçülerde olur ve konuşma tonunda değil, şarkı gibi söylenirdi. Birtakım gizler vardı ki gece yapılan törenlerle ziyaretçilere açıklanırdı; bu törenlerde o yer altı dehlizlerinin bir işlevi olduğunu düşünebiliriz. Bütün bu tablo, yerel bir topluluğun nasıl kendi yerel kutsal merkezini başkalarınınkinden daha coşkulu bir yaşantıyla geliştirdiğini, öne çıkardığını, onu eski ve daha tutucu benzerleriyle yarıştırdığını, uluslararası ün kazandığını ve böylelikle sitesinin saygınlık ve ününü artırdığını göstermektedir. O sıralar, Delphoi gibi kutsal yerlerin gerilemeye başladığı dönemdi. Buna bakıp da dine bağlılığın zayıfladığını düşünmemeli, çünkü Klaros örneği bize öyle bir açıklamanın doğru olamayacağını gösteriyor. Söz konusu dönem hiç de dinsiz bir dönem değildi, ancak

kutsal merkezler arasında yeni şeyler yaratma, günün dinsel eğitimlerine uygunluk bakımlarından bir yarışma vardı. Bir de yerel yurtseverlik bunlara yardım ediyor, bunları yüreklendiriyordu.

Yukarıda anlatılanlar, bugün elde bulunan çok geniş bir site kültürleri ve kuruluş efsaneleri kayıtlarından ancak birkaç örnektir. Bu efsaneler, bir *polis*in kimlik belgesine 'Hellenist' damgasını basan, komşularıyla olan çekişmesinde o konumunu şişinerek ortaya koyan ve yurttaşlarının *polise* dürüstçe bağlı olduğuna dikkati çekmeyi amaçlayan şeylerdi. Bu sonuncu, İngiliz ya da Amerikan çocuklarının eğitiminde Kral Yurtsuz Jan'ın Runnymede'de Magna Carta'yı imzalayışının ya da Paul Revere'in gece yarısı Boston'dan Lexington'a at koşturuşunun öyküleri nasıl bir yer tutuyorsa işte öyle bir işleve sahipti. Her sitede her yıl ya da dört yılda bir düzenlenen festivaller olurdu; bunlar o efsaneleri halkın belleğinde canlı tutmakta rol oynardı. Ephesos'ta ikinci yüzyıl başlarında Vibius Salutaris'in kurduğu bir vakfın yirmi dokuz tane gümüş heykelcik yapılmasına para sağladığı bilinmektedir. Heykelcikler, tanrıça Artemis'e, imparator Traianus ile karısı Plotina'ya ve kişileştirilmiş birçok kavrama (örn. Roma halkı) aitti. Bunlar büyük Artemis Tapınağından alınıp bir cadde boyunca kentin kapılarının birine kadar taşınır, sonra başka bir kapıdan yine tapınağa geri götürülürdü. Bu iş, ortalama iki haftada bir yenilenirdi (Rogers 1991: 80 115). Ephesos'ta Artemis'e yapılan şey, tanrı ya da tanrıçanın böyle sürekli olarak öne çıkarılması, yüceliğinin belirtilmesi (krş. Wallace ve Williams 1993: 104), hemen hemen tüm sitelerde yaşanmış bir geleneğin örneğidir. Her sitenin bir tane özel, ötekilerin önüne geçmiş tanrı ya da tanrıçası vardı. Örneğin, Atina'nın Athena Parthenos, Argos'un Hera idi. Argos'ta yıllar, o sırada görevde bulunan Hera rahibesi kaçınıcı kідem yılındaysa o sayı ile adlandırılırdı.

Roma kentinin kendisine gelince, oranın tanrısı Jupiter Capitolinus yani Capitol tepesinde oturan Jupiter'di. Roma'nın kazandığı utkular, bu tanrının daha aşağı düzeydeki tanrısal kişiliklere -örneğin Yahudilerin tanrısına, Tapınağı İ.S. 70 yılında yıkılan o tanrıya- karşı kazandığı utkularla özdeşleştirilirdi. Her yetişkin erkek Yahudinin Kudüs'teki Tapınağın desteklenmesi amacıyla her yıl ödemek zorunda olduğu iki drahmi, zamanla Capitol'deki Jupiter tapınağına toplanan bir vergiye dönüşmüş (Schürer 1973-87: 1, 513) ve 132-5 yıllarında çıkan Yahudi ayaklanmasından sonra Kudüs'te kurulan Roma kolonisine imparator Aelius Hadri-

anus'un adından Aelia Capitolina denmiş ve eskiden üzerinde Herodes'in Tapınağı bulunan yere bir Jupiter Capitolinus tapınağı yapılmıştır (Schürer 1973-87: 1, 553-4).

Bir Yunan *polis*i, büyüklüğü kendisinininkini çok aşan bir yerleşim yerinden yerel tanrısına tapınmaya gelenleri çekerse, bu onun için elbette önemli bir saygınlık kaynağı olurdu. Dimitrios'un (İşler 19, 27) ileri sürdüğü* şey, (Ephesos sitesinin bir kararnamesine de yansımıştır; bkz. Wallace ve Williams 1993: 105) Eumeneia'nın bastığı bir sikkeyle (Wallace ve Williams 1993: 105) ve yukarıda sözü edilen Glykon'unakilere benzer acayip kült betimlerinin kopyalarının bulunmasıyla da doğrulanmaktadır. Bu çeşit kopyalar *hierōmata* yani taşınabilir sunu niteliğinde kutsal nesneler, dinsel koruyucular olarak kullanılırdı. Üstte taşınabilecek kadar küçükse, bir çeşit nazarlık ya da muska diye takılırdı. Yahuda Makabi'nin savaşta öldürülen askerlerinden bazılarının cesetleri gömülmek üzere toplandığında 'her ölünün tünığının altında yasanın Yahudilerin takmasına izin vermediği Jamnia imgeleri [yani tanrı Haurōnas'ın kült betimleri; bkz. Robert 1981: 517-20] *hierōmata* ['kutsal imge', TGB**] buldular, bunun üzerine adamların neden savaşta öldükleri herkesçe anlaşıldı' (İkinci Makabiler Kitabı 12, 40).

Bunlar, *polis* içindeki dinsel yaşamın Paulus ve ilk Hristiyanların 'putperestlik' dedikleri görüntülerinden ancak birkaçıdır. Kişisel tapınma eylemlerinin dışında, *polis*in temsilcilerince ve *polis* içindeki topluluklarca yürütülen düzenli törenler vardı. Bugünün Batılı insanını en irkiltecek şey, herhalde durup durup kurban kesmeleri, bir de bunu bazen geniş ölçüde tutmalarıydı. Roma devletinin din adamları ve yüksek memurları için bu, sıradan bir görev ve tanrılarla temasın tazelenmesi gibi bir şeydi. Örneğin, Arval Kardeşleri denilen ikinci derecede bir Roma tarikatının tutanaklarını içeren yazıtlardan elde kalmış büyük bölümler bu konuda aydınlatıcıdır. İ.S. 60 yılı (bu, Paulus'un Roma'ya vardığı yıl olabilir) 1 ve 3 Ocak günlerine ait iki kayıttan öğrenildiğine göre, söz konusu tarikatın başındaki kişi, ayın birinde Jupiter'e bir tosun, Juno ve Minerva'ya birer inek, Nero'nun konsüllüğe getirilmesi dolayısıyla onun *Genius*'una yani ruhunun koruyucusuna bir boğa kurban etmiş, ayın üçünde de bir yıl önceki bir adağını yerine getirmek üzere Jupiter'e iki tosun, Juno'ya ve Minerva'ya ikişer

* 'Yalnız bu sanatımızın çürütülme tehlikesi değil, ... dünyanın saygı duyduğu Artemis'in yüceliği ortadan kaldırılacak.' (ç.n.)

** Tevrat'ın gözden geçirilmiş biçimi. (ç.n.)

inek, Kamu Refahına da iki inek, Augustus'un tanrılaştırılmış kişiliğine iki tosun, Augusta'nın tanrılaştırılmış kişiliğine iki inek, Claudius'un tanrılaştırılmış kişiliğine de iki tosun kurban etmiştir. Bunun böyle her yıl yinelenip gittiği bilinmektedir (Smallwood 1967: 23). Elbette bu bakımdan Kudüs'teki Yahudi Tapınağının tapınma uygulamalarının pagan tapınaklarınıninkinden önemli bir ayrımı yoktu. Orada da bol bol hayvan kurban etme, tanrıyı onurlandırmanın olağan yoluydu. Dışarıdan gelen bir adama bir pagan tapınağının çevresi (kurban, tanrının evi sayılan tapınakta değil de, dışarıda kesilirdi), sesleri, görünümü ve kokularıyla bir tapınma yerinden çok, bir mezbahayı andırırdı. Yahudilerdeyse kurban sadece Tapınağın içinde kesilebilirdi, öyle ki, Tapınaktan uzaklaşmış, diaspora ile dağılmış Yahudiler kurban işlemini içermeyecek bir takım tapınma biçimleri tasarlayıp bulmak zorunda kalmışlardır. Bunlar daha sonra Hristiyanlığın ve başka dinlerin törenlerine örnek olmuştur. Bundan ötürüdür ki, antik çağın hemen neredeyse evrensel uygulaması olan kurban âdeti bugün bize acayip ve iğrendirici gelmektedir.

Antik çağda Akdeniz'de, beslenmede etin yeri büyük değildi. Satışa sunulan kesilmiş etin büyük bölümü kurban hayvanlarının yakılmamış parçalarıydı. Yakma işlemi sunaklar üzerinde yapılırdı ve bunda amaç, yanan etin kokusunu tanrılara yükseltmekti. Kudüs'teki Tapınağa sunulanlar 'holocaust' idi yani bunlar, hayvanın tüm vücudunun yakıldığı kurban etme işlemleri idi. Böyle bir şey Yunan ve Roma kurban etme işlemlerinde pek özel durumlarda yapılırdı. Bundan ötürü et satın alan Hristiyanların paganların kurban işine yani 'putperestliğe' az ya da çok bulaşmaları hemen hemen kaçınılmaz olurdu (bkz. *Korinthoslulara Birinci Mektup* 8 ve 10); ötekilere oranla daha yerleşik olan Yahudi toplulukları ise kendileri için ayrı ve kabul edilebilir nitelikte yiyecek sağlayabilmek amacıyla düzenlemeler yapmışlardır. İkinci yüzyılın başlarında bir Romalı valiye Hristiyan dininden olduğunu ilan edenleri idam ettikten, dinini inkâr edenleri bağışladıktan sonra 'kurban hayvanlarının satışa çıkarıldığı, fakat son zamanlarda pek az alıcı çıktığı' bildirilmektedir (Plinius, *Mektuplar* 10, 96, 10; krş. Wallace ve Williams 1993: 70).

'Putperestliğe düşmeyeyim' tasanın Hristiyanları (ve Yahudileri) polislerin ortak yaşamının rahatlıklarından yararlanmakta ne ölçüde alıkoyduğu ve bu kimselerin Doğu'daki Romalı yerleşme yerlerinin o tarihlerde hâlâ belirgin özelliği olan başlıca kültürel

olaylara, eğlencelere ne kadar katıldıkları, tiyatro, konser salonu, koşu yeri, gimnazyum gibi yerlere ne sıklıkta gittikleri üzerinde durulup tartışılabilir (bkz. Bölüm 4). Çoğu zaman Paulus halka açık yarışmalardan aldığı bazı imgeleri kullanır. Örneğin:

Bilmez misiniz ki, bir yarışmaya katılanların hepsi koşar ama, ödülü ancak biri alır. İşte, koşun ki, ödülü alabilesiniz. Her atlet, her şeyde kendini denetim altında tutar. Bunu yok olup gidecek bir çelenk alabilmek için yapıyorlar. Fakat biz bozulmayan bir (çelenk için yapıyoruz). Şu halde ben amaçsız koşmuyorum. Havayı yumruklayan biri gibi boks yapmıyorum. Onun yerine vücudumu cezalandırıyorum ve başkalarına vaaz verdikten sonra kendim küçülmeyeyim diye vücuduma söz dinletiyorum.

(*Korinthoslulara Bir. Mek.9, 24-7*)

İyi koşuyordunuz; kim sizi gerçeğe boyun eğmekten alıkoydu?
(*Galatialılara Mek. 5, 7*)

Bir atlet kurallara uygun olarak yarışmazsa, ödüllendirilmez.
(*Timoteos'a İk.in.Mek. 2, 5*)

Ne var ki, birçok ahlakçının yazılarında sık sık rastlanan bu alıntılara basit basmakalıplıklar diye bakılabilir (daha sonra, Paulus'u izleyen Hristiyan yazarlar inancı tam Hristiyanları atlet gibi betimlemeyi alışkanlık edinmişlerdir. Örneğin, Ignatius, *Polycarpus'a Mektup* 1, 3). Spor başarısının ruhun kazandığı utkular yanında önemsiz bir şey olduğu yolundaki düşüncenin bile, fiziksel güce aşırı değer vermeye karşı çıkan bazı filozofların yazılarında yankı bulduğunu görüyoruz. Elbette bunlar, Paulus'un çevresindeki kişilerin yarışmaları düzenli izleyen ya da onlara katılan kişiler olduğunun kanıtı değildir. Ancak, Yunan sitelerinin çoğunda tiyatrolar, gimnazyumlar ve koşu yerleri en başta gelen yapılardan ve topluluğun yaşamının merkezini oluşturlardı. Filistin'de bile, Hellenistik sitelerin böyle yaşamı rahatlatan yerleri vardı (Schürer 1973-87: 11, 44-8). Büyük Herodes* Kaisareia'da ve Yahudiye'de oyunlar düzenletirdi (Kaisareia'nın bir tiyatrosu, bir amfi-tiyatrosu ve bir stadyumu vardı). Yahudilerin bu kamu eğlencelerine katıldıklarını gösterir kesin kanıt bulmak zordur ama, Yahu-

* İ.Ö. 73 - İ.Ö. 4. (ç.n.)

dilerin hepsinin de bunları yadsımadığı yolunda kanıt vardır. Josephus, imparator Nero'nun sarayında bir yer edinmiş ve imparator tarafından imparatoriçe Poppaea'ya tanıtılmış olan Aliturus adında bir pandomim oyuncusuyla karşılaştığını yazar (*Yaşam*, 3, 16); ne var ki, Josephus'un Yahudi 'kökenli' (*to genos*) diye anlatması, Aliturus'un Yahudilikten çıkmış olduğu düşüncesini akla getiriyor. Philo pankrasçıların* bir yarışmasına gittiğini (*Her Bilge Özgürdür* 5, 26) ve Euripides'in *Augē* adlı sahne yapıtını gördüğünü (*Her Bilge Özgürdür* 20, 141) kabul eder. Miletos tiyatrosundaki bir yazıttan bazı yerlerin Yahudilere ayrılabilceğini öğreniriz (Schürer 1973-87: III, 167-8;). Şu halde, her ne kadar Yahudi yasasının en titiz yorumu Yunan eğlencilerine katılmayı yasaklıyorsa da, tek tek Yahudilerin, hele ileri düzeyde Hellenize olmuş bir çevrede yaşayanların, bu eğlencilere gidiyor olmaları pekâlâ düşünülebilir. Hattâ böyle kimselerin sayısı yüksek de olabilir (Schürer 1973-87: II, 54-5).

116

Klasik Yunan sahne yapıtlarının oynanması ve müzik ve atletizm yarışmaları, tanrılara adanmış festivallerin bir bölümü olarak görülürdü. Meslekten oyuncular ve çalgıcılar, 'yarışma kazanmışlar, ödüllüler ve sanatçılar' derneği diye Dionysus'a adanmış bir derneğin üyesi olurlardı. Tıpkı bunun gibi, meslekten atlet, boksör ve güreşçiler de Herakles'e adanmış bir derneğin üyesiydiler (Millar 1992: 456 vd.; Jones 1940: 230-1). Meslekten yarışmacıların oluşturduğu ve kendilerine büyük haklar tanınmış bir topluluğun sonunda 'her yeri dolaşır' (*oikoumenikē peripolistikē*) diye nitelenen dernekler kurması ve bu derneklerin imparatorlardan söz konusu hak ve ayrıcalıkları korumasını resmen rica etmiş olmaları, hepsi de pagan inançlara bağlı şeyler olan bu gibi yarışmalı 'oyunların' Hellenistik dönemde de Roma döneminde de ne kadar çoğaldığını iyice gözler önüne serer. Yıldız yarışmacıları çekebilmek için siteler yerel festivallerine özel statü sağlama yolunda birbirleriyle çekişirlerdi. Bazılarına 'isolympianos' ya da 'isopythianos' denilirdi, bu festivallerde yarışma kazanan atletler, kendi sitelerinden klasik dönem Yunanistanında en saygın olarak bilinen dört yarışmadan ikisini kazanmış kadar saygı görme hakkına sahip olurlardı. Hellenistik dönemde bir site, oyunlarının uluslararası düzeyde tanınmasını sadece geniş yelpazeli bir diplomasiyle sağla-

* Lat. pancratium, Yun. pankration. Güreş ve boksun birleştiği spor dalı. Pankreas güreşi. (ç.n.)

yabilirdi (Jones 1940: 232), fakat Augustus'un zamanından başlayarak tüm istedikleri, imparatorun onayı olmuştu. İmparator Traianus herhalde ipin ucunun kaçtığını görmüş olacak ki, 'eiselastik' statüye sahip oyunların sayısını budamıştır. Bunlar yarışma kazanan atletin kendi sitesine büyük tantanayla girme (*eiselaunein*) hakkını almakla kalmadığı, aynı zamanda yaşamı boyunca kendisini geçindirecek ücret ödenmesini de isteyebildiği festivallerdi (Williams 1990: 156-7).

Başka 'oyunlar' yarışmacıları çekmek için para ödülleri koymak zorundaydılar; gezgin yarışmacıların bazıları bunlardan epey kazanırlardı. Katılma yalnız konuk profesyonellere açık değildi. Çocuklar (*paidēs*) ve yeniyetmeler (*ephēbeis*) için ayrı ayrı düzenlenen yarışmalarda herhalde yerliler en yüksek orandaydı. Bu, hiç değilse varlıklı ailelerin oğulları söz konusu olduğunda böyledir. Onlar için gimnazyumda öğretilenler, eğitimin ve Yunanlı yaşam biçimine girmenin en önemli parçasıydı.

Ne var ki, az çok öne çıktığı iddiasında bulunan hemen her site'nin sahip olduğu tiyatroların sadece (ya da çoğu zaman) klasik Yunan trajedisi gibi ciddi yapıtların oynanmasında kullanıldıkları düşünülmemelidir. Apuleius'un* *Metamorfozlar* adlı yapıtı, Korinthos'taki tiyatrodaki temsili anlatır. Temsil bir dans gösterisiyle başlamıştır (10, 29), arkasından Paris'in Yargısı sahnesini canlandıran ve içinde hem dans hem mim olan, aynı zamanda Venüs ve hizmetindekilerin çıplaklıklarını bol bol gösteren, özel efektleri göz alan bir sahne canlandırılmıştır (10, 30-2; 34). Bütün bunlardan sonra her şey, bir kadın suçlunun yabancı hayvanların önüne atılacağını gösteren ve özenle hazırlanmış bir sahneyle son bulmuştur. Her ne kadar Apuleis'in kurmaca yazdığını hesaba katmamız gerekirse de, tiyatronun her çeşit hoş vakit geçirme sahnesi olarak genel görünümün çok doğru verildiği söylenebilir. Dinsel gösteriler de orada yapılabilirdi, Paulus'un Ephesos'ta yaşadıklarını anımsarsak, tiyatro genel buluşmaların yapılmasına alışılmış olan yerdi. Romalı Cicero, Yunanistan'ın çökmesini bilgisiz insanların 'tiyatrodaki oturup' kararlar almalarına izin verilmesine bağlamıştır (*Pro Flacco* 16), her halde Ephesos'taki toplantıda çıkan karışıklık hiç de alışılmamış bir şey değildi (şunları karşılaştırınız: Philo, *Flaccus'a Karşı* 41 ile Josephus, *Savaş* 7, 47-8). Bir antik çağ tiyatrosu sadece bizim 'tiyatro' diye düşündüğümüz türden şöyle-

* İkinci yüzyıl. (ç.n.)

rin temsiline ayrılmış bir yer değildi. Bir genel toplantı yerinden de fazla bir şeydi. Ne zaman kalabalık bir halk topluluğuna oturacak yer bulunması gerekse kullanılabilecek bir alandı. Sadece tiyatro yapıtı sevenler için değildi, topluluğun istediği herhangi bir amaçla bir araya gelebileceği yerlerden biriydi. Dahası var, birçok tiyatrodan oturulacak yerlerden sitedeki özel topluluklar ve yüksek konumdaki kişiler yararlanabilirdi. Öyle ki, sitenin tüm nüfusu orada yer aldığında, onlar tepeden topluluğun tüm toplumsal yapısını görebilirlerdi.

Polisin Politikaları

İkinci yüzyılda Yunanistan hakkında bir tanıtma kılavuzu yazmış olan Pausanias, 'içinde yüksek memurlarının çalışacağı daireleri olmayan, gimnazyumu, tiyatrosu, *agorası* [kent ortası alanı] olmayan, herkesin su alabileceği bir çeşmesi bulunmayan bir yerleşme yerine *polis* denilebilir mi?' diye sorar (*Yunanistan Rehberi* 10, 4, 1). Spor yarışmaları ve benzeri gösteriler için yapılan stadyumlar, sporculara ve öteki yarışmacılara verilen ödüller bir yana bırakılsa bile, yazarın tam bir Yunan *polisini* oluşturanlar diye saydığı bu şeylerin edinilmesi ve yürütülmesi çok büyük harcamalar gerektirirdi. *Polisin* önde gelen ailelerinden bol bağış alınır, Yunancada *philantrōpia* (insan sevgisi, filantropi) ya da *euergetēs* (iyiliksever) olma [zaten everjetizm sözcüğünün filantropi ile eşanlamlı kullanılması bundandır] kavramları için içine girerdi. Bu uygulamaların kanıtları, hele Küçük Asya'nın batı ve güney siteleri söz konusu olduğunda, pek yaygındır. Bu iyilikseverlerin para verdikleri kamu yapılarından -örneğin, 110-20 yılları arasında Tiberius Iulius Aquila Polemaeanus tarafından katıksız Yunan kökenli olup da Roma konsüllüğüne yükselen ilk birkaç kişiden biri olan babası Tiberius Iulius Celsus Polemaeanus onuruna yaptırılmış ve yakın bir geçmişte restorasyonu yapılmış olan Ephesos Kitaplığı gibi yapılardan- başka, o iyilikseverler onuruna dikilmiş anıtlar ve heykel kaidelerinde ve başka yerlerde hizmetlerinden söz eden yazıtlar da günümüze kalmıştır. Pek göze çarpan örneklerden biri, Lykia'daki Rhodiapolis'te pek zengin olduğu anlaşılan Opramoas adında bir adamın mozolesidir. Bugün yıkık durumda bulunan mozolenin duvarlarında şu metinler okunmaktadır: Lykia federal meclisi ve ayrı ayrı Lykia siteleriince çıkarılmış ve adamı iyiliklerinden dolayı onurlandıran tam otuz üç tane kararname, Lykia vali-

lerinden gönderilmiş yirmi üç mektup ve imparator Antoninus Pius'un Opramoas onuruna gönderilmiş mesajları aldığını bildirir on üç mektubu. Şu halde, bu yardımlar, Yahudi ve Hristiyan gelenekleri içinde gördüğümüz iyilikseverlikten ya da sadakadan ayrı bir şeydir. Varlıklı Hristiyanlar sadaka verirken sol elin verdiğini sağ elin bilmemesi yolundaki buyruğa her zaman tam uymamış olsalar bile, o iyiliğin karşılığının bu dünyada beklenmeyeceği ilkesi hep geçerli kalmıştır. Halbuki karşılık ilkesi, everjetlikte yani pagan dünyasının iyilikseverlik kurumunda, birinci derecede önem taşıyan bir öge idi. İyiliksever, bir şey almayı beklerdi ve iyilik gören, aldığı başışa karşı vereni onurlandırmaya kendini zorunlu görürdü. Bu onurlandırma, anlatımını somut olarak kuruldaki teşekkür oylamaları, coşkulu övgüler, taş üzerine kazılıp kalıcı kılınmış duyurular ve bunların hepsinin üzerinde sitenin herkese açık yerlerine dikilmiş heykellerde bulurdu. Bu, yalnız ödüllendirmekle kalmayan bir edimdi, aynı zamanda bir sitenin ya da bir yörenin varlıklı aileleri arasındaki saygınlık yarışmasında önemli öge oluştururdu (Hands 1968: 26-61; Veyne 1990: 19-34).

Böyle bir karşılıklılık -şükran duyguları uyandıran iyilikler, şükran karşılık yeni iyilik bekleyişleri- dimdik bir servet ve saygınlık konumu piramidine benzeyen bir toplumda ayrı düzeylerdeki kişiler arasında ilişkileri de belirlerdi. Roma toplumunda bu çeşit ilişkiler bir *patronus* (ilişkinin daha zengin, daha güçlü, daha yüksek düzeyde olan ögesi) ile onun *cliens*'i (daha aşağı düzeyde ve bağımlı olan öge) arasındaki ilişkiler olarak biçimlenirken, toplumsal bakımdan eşit olanlar arasındaki ilişkiyi de *amicitia* (arkadaşlık) diye dile getirilmiştir. Sosyal yardım hizmeti vermeyen, etkin bir kolluk gücü olmayan, ücretsiz avukat sağlamayan, yurttaşların danışabileceği makamları, hattâ yoksullara yardım amacıyla kurulmuş hayırsever kuruluşları bulunmayan (everjetlik en yoksulları hedef almak şöyle dursun, çoğu zaman durumu görece daha iyi olanları gözetirdi) bir toplumda, düşükçe bir toplumsal düzeyde olan bireylerin kendinden yüksekte bir koruyucudan yardım istemesi için pek çok neden çıkardı. Örneğin, konuşma becerisi gelişmiş bir 'koruyucu', koruduğu kimse adına mahkemede konuşabilirdi. Böyle bir iyilik, kalıcı bir şükran borcu yarattı. Roma'da bir *cliens* yani korunan kişi sabahları patronunun yani koruyucusunun evine giderek onu selamlar (*salutatio*) ve adam mahkemeye, Senatoya ya da başka bir yere gidecekse ona eşlik ederdi. Koruyanla koruduğu kişi arasındaki bu dürüstlüğe daya-

nır bağ Roma toplumunun patirtısız gürültüsüz işlemede bü-yük önem taşıdığından, yükümlülüğünü yerine getirmeyenlere de en ağır toplumsal ve ahlaksal yaptırımlar uygulanırdı. Bu yaptırımın ne denli sert olabildiğine bir örnek olarak Augustus'un yaşlılık yıllarında geçmiş şu olay anlatılabilir. Her ne kadar, teknik yönden bakıldığında, bu, koruyan ile korunan arasında değil, iki eşit kişi arasındaki arkadaşlığın bozulmasıyla ilgili bir olaydır ama, bir imparatorla kurulmuş 'arkadaşlık' hiç de eşitliğe dayanmayan ilişkiydi. Olay şöyle geçmiştir: Augustus kendisine yakın bir danışmanın, Fabius Maximus'un gizli bir bilgiyi dışarı sızdardığını fark eder. Fabius imparatorun işi fark etmesinden sonraki ilk *salutati*-oya katılıp da 'Ave, Caesar!' (Selam, Sezar) dediğinde, Augustus 'Ave, Fabi!' (Selam, Fabius) diyeceği yerde 'Vale, Fabi!' (Güle güle, Fabius) der. Fabius evine döner ve kendini öldürür (Plutarkhos, *Moralia* 508A). (Söz konusu kişinin Paullus Fabius Maximus olduğunu saptayan Tacitus [*Yıllıklar* 1, 5] olmuştur; ancak bir çekince notu için bkz. Millar 1992: 113).

Paulus, öyle pek yüksek sınıftan olmayan bir konuk kimliğiyle çeşitli sitelere gittiği zaman, Romalı anlamda 'patronus' değil de, genel anlamda koruyuculardan yararlı yardımlar görmüştür. Örneğin Thessalonika'da Jason (*İşler* 17, 5 ve 9), Korinthos'ta Titus Iustus (*İşler* 18, 17) ve Ephesos'ta adı söylenmemiş asiarkhoslar (*İşler* 19, 31) kendi sitelerinde bu rolü oynamışlardır.

Roma İmparatorluğu toprakları içinde bu everjetlik ve patronluk (iyilikseverlik ve koruyuculuk) ağının toplumun üyeleri arasındaki bağıllığı ve kamu düzenini sağlamada başarısız kaldığı tek bölge Yahudiye olmuştur. Orada yerel aristokrasinin bir yasallığı yoktu, aristokrasi, Herodes'in hanedanının saray adamlarından öteye bir şey değildi. Büyük kahiller de, o sırada yöneticiler kimse açıkça onların kuklalarıydılar. Resmi yetkenin karşısına çıkarılabilecek, onun dengi olabilecek kaynağın yani Yasayı yorumlamadaki becerinin varlıklı, toprak sahibi sınıflarla herhangi bir sürekli, kesintisiz ilişkisi yoktu. Gerçekte, Yahudi toplumunun önde gelen ideolojisi eşitlikten yana bir ideolojidi. Tapınak ve öteki dinsel kurumlar varlıklı seçkinlerin yardımlarına değil, her erişkin erkek Yahudinin ödediği iki drahmilik vergiye dayanırdı. Zenginlerin ahlak ve ruh bakımından tehlikeli olduğu, yalnızca yoksulların sahiden doğru oldukları yolundaki inancın kökleri Yahudiliğin geleneğine uzanır. Yardımseverlik işlerine, sosyal yardıma kaynak ayrılması, öyle hazırlıksız, gönülden koptuğu gibi yapılan bir eli açıklık değil,

dini bütünlük gereği bir edim olarak görülürdü. Halkın doğal bir yönetici sınıf olarak baktığı geleneksel bir varlıklı seçkinler topluluğu yoktu. Başka bir yerde, Romalılar, işlerin iyi yürütmesine dikkat etmesi, kurulu düzenin sürüp gitmesinden yana olması pek doğal olan böyle bir sınıfı, işleyebilir, verimli duruma getirebilir, koruyabilirdi ve sistemin içine oturturdu. Yahudiye'de ise böyle yerel bir yasal yetkenin yokluğu çöküntüye ve 66 yılında patlak veren ayaklanmaya yol açmıştır (Goodman 1987: 109-33).

Diyaspora ile çeşitli yerlere dağılmış Yahudi topluluklarının everjetlik/patronluk sisteminden etkilenip etkilenmedikleri ayrı bir sorundur. Diasporanın sinagoglarında bu doğrultuda birtakım hareketler sezildiği tartışma konusu olmuştur (Rajak ve Noy 1993: 84-9). Paulus'un Pisidia Antiokheia'da karşılaştığı (*İşler* 13, 15) ve *archisynagōgoi* denilen resmi görevliler, herhalde sinagogdaki işleri yürütmekle görevliydi; bu kişiler başka bir yerde de kendi toplulukları içinde önemli mevki sahibi olarak gösterilmektedir (*İşler* 18, 8; 18, 17). Ancak, göreve bazen çocukların (bir olayda çocuk üç yaşındadır) ya da kadınların getirildiğini ve bazen de atamanın yaşam boyu sürmek üzere yapıldığını gösterir kanıtlar da vardır. Bu durumlarda gerçek sorumluluğun görevle birlikte yürüdüğü pek akla yakın gelmiyor. Çoğu zaman *archisynagōgos* topluluğun iyilikseveri ya da koruyucusu olurdu, Yahudi olması da gerekmezdi. Bundan ötürüdür ki, Rajak ve Noy, bu gibi toplulukların Yunanlılardaki bir âdeti, yalnızca onursal olan, gerçek sorumluluk getirmeyen unvanlar verme âdetini benimsediklerini ileri sürerler.

Site düzeyinde (ve onun altında, bir site içindeki örneğin gimnazyuma bağlı Delikanlılar (*Neoi*) ya da Yaşlılar (*Gerousia*) gibi dernekler, topluluklar düzeyinde) everjetliğe dönersek, bazen pek bol keseden eli açıklık gösterilerine olanak tanıyan o zenginliğin nereden geldiğini sorabiliriz. Antik çağ dünyasında en önemli zenginlik kaynağı, hemen her sanayi öncesi toplumda olduğu gibi, topraktı. *Polis*in önde gelen yurttaşları geniş toprak sahipleri olurdu, bunlar gelirlerinin büyük bölümünü özgür kiracılarından aldıkları kiralara ya da kölelerinin emeğiyle elde edilmiş ürünlerin satışından sağlardı. Çağımızdaki toprak sahiplerinin tersine, bu kimseleri para biriktirmeye ve gelirlerinin bir bölümünü bir yere yatırmaya yüreklendirecek herhangi bir şey yoktu. Tek yatırım biçimi topraktı. Tahvil yoktu, hisse senedi yoktu, yatırım kuruluşları yoktu ve ek toprak alma olanaklarına da herhalde sık rastlanmazdı. Genç Plinius, Bithynia-Pontos eyaletinde site kuru-

lunun üyeleri site kaynaklarından borç alıp sitelere gelir sağlama-ya zorlansınlar diye hatırlatmada bulunduğuna göre, yatırım için borç almaya da hemen pek gereksinim yoktu herhalde (Plinius, *Mektuplar* 10, 54; imparator öneriyi geri çevirmiştir: 10: 55). Şu halde zengin adamların gelirleriyle yapacakları pek fazla bir şey yoktu, kala kala harcamak kalıyordu. Yurttaşlarının büyük baskısı da onları 'yardımseverlik' etmeye iterdi. Örneğin, kıtlık yılında tahıl istifçiliği yapıp kesesini doldurduğundan kuşkulanan zenginler şiddetli gösterilere hedef olurlardı. Böyle bir şey Bursa'da söz ustası Dio'nun başına gelmiştir (Jones 1978: 19-25). Çağımızdaki ya da hiç değilse yirminci yüzyıldan önceki İngiltere'nin aristokratlarının tersine, Roma İmparatorluğundakiler öncelikle kentlerde oturlardı. Birinci konutları kentteydi. Kent dışındaki mülkleri, tatilde gittikleri bir yerdi (Rawson 1976: 86-91). On dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinin 'açlık çeken kırklı yılları'nda kentteki fabrika işçilerinden gelebilecek tehditlere karşı sığınak diye kendisine Peckforton'da kent dışında görkemli bir şato yaptıran Lord Tollemache'nin tersine, antik çağ eşrafı hep sitelerde oturmayı sürdürmek istemişlerdir, böyle olunca da yoksul kentlilere tepeden bakmamanın, onların içinde kalmanın -ve kişisel güvenliklerinin- bedeli, everjetlik yolunda yaptıkları harcamalar olmuştur.

Ekonomi

Böylece Roma dünyasındaki kent yaşamının ekonomik temeli konusuna gelmiş oluyoruz. Sir Moses Finley'in antik çağ ekonomisi hakkındaki kitabı bu konuda açıklayıcı ve çok güçlü bir model çizer. Bu modele göre, antik çağ kentleri yaşamlarını Avrupa'nın ortaçağ kentleri ve yeniçağ başlarındakiler gibi kırsal kesim nüfusuna gereken mal ve hizmetleri üretip satarak kazanmıyorlardı. Ortaçağda ve yeniçağın başlarında Avrupa'da kırsal kesimin denetimini ellerinde tutan soylular sınıfı kentlerde oturmazdı, halbuki antik çağda durum bunun tersiydi ve özgür köylülerle kölelerin ürettiklerinin fazlasını soylu sınıfı kentte tükettirdi. Bir anlamda, antik çağ kentleri ve oralarda oturanlar kırsal kesim sırtından asalaklık ederlerdi. Bu çıplak ve aşırı biçimiyle Finley'in varsayımının fazla ileri gittiği düşüncesini öne sürenler olmuştur. Profesör Keith Hopkins, bu düşüncüyü desteklemek üzere şu inandırıcı kanıtı dile getirir: Kentte üretilenler için bir kırsal pazar yoktu. İ.S. birinci ve ikinci yüzyıllarda, Akdeniz'de deniz ticareti o zamana kadar

olmadığınca gelişmişti ve bir daha o gelişmişlik düzeyine gelebilmesi için bin yıl geçmesi gerekti. Yazıtlarla kanıtlandığına göre, el sanatlarında uzmanlaşma, küçük kentlerde bile, pek yüksek bir düzeydeydi. Bundan ötürüdür ki, Paulus ve çevresindeki el sanatçıları sadece birkaç varlıklı aileyle onların kırsal kesim yoksullarının sırtından besledikleri kentlilere hizmet vermiyorlardı. Yine de, kırdan kente kaynak aktarımı olmasaydı, kentlerin büyümesi ve gönenci, görkemli anıtlar, yukarıda sözü edilen kent eğlenceleri gerçekleşemezdi. (Bu konuların genişçe bir tartışması için bkz. Finley 1973: 35-61; Jones 1974: 35-60; Hopkins 1980: 101-25.)

Yunan Polisi ve Roma

Sitelerdeki aristokrasinin everjetlik karşılığında elde ettiği şey sadece saygınlık ve pohpohlanma değildi, everjetler yaptıkları 'iyilik' yoluyla aynı zamanda sitelerinin etkin politik denetimini de ellerine almış olurlardı. Daha doğrusu, iç gelişmeler ve Roma'nın baskısı yönetime herhangi bir etkili halk katılımını devre dışı bırakmıştı, fakat site yetkililerinin elinde herhangi bir kolluk gücü yoktu. *Havarilerin İşleri*'nde Ephesos'taki gösteriyi anlatan bölümde halk yazıcısının* elinde kalabalığı inandıracak kendi yeteneğinden başka bir kaynak olmadığını görürüz. Bu, işlerin ne durumda olduğunu yansıtır. Site yetkililerinin elinde kolluk gücü olmadığı içindir ki, Romalı satir yazarı Juvenal'in (10, 81) Roma kentinin yoksul kentlilerinden söz ederken 'ekmek ve sirk' dediği şeye yapılan 'gönüllü' harcama, kentli halk topluluklarını yatıştırmak için baş vurulması gerekli bir yöntem diye kabul edilmiştir. O toplulukların ne kadar öfkesi burnunda olduğu ise Philippi'de (*İşler* 16, 22), Thessalonika'da (*İşler* 17, 5), Korinthos'ta (*İşler* 18, 17) ve Ephesos'ta (*İşler* 19, 28-41) çıkan olaylarda iyice görülmektedir. Roma imparatorları ya da valilerinin bir Yunan polisine gönderdikleri resmi mektup -sık gönderirlerdi- hep şöyle başlardı: 'İmparator Filancadan Kirenelilerin *archontes*'ine, *boulē*'sine ve *ekklēsia*'sına selâm'. Bu üç sözcük, Roma İmparatorluğu'nun kendi kendini yöneten topluluklarının en önde gelen üç kurumunun adıydı. *Ekklēsia* politik haklara eksiksiz olarak sahip bulunan tüm erkek yurttaşların meclisiydi (bunun Roma'da ve Romalı yurttaş-

* İncil'in Türkçe çevirisinde 'kent görevlisi'. (ç.n.)

lardan oluşan bir koloni içindeki dengine Latince *comitia* denirdi). Kuramsal olarak bir *ekklēsia* binlerce oy sahibinden oluşabilirdi ve Yunan dünyasının en gelişmiş demokrasisinde yani İ.Ö. beşinci ve dördüncü yüzyıllar Atina'sında, yılda en az dört kez toplanırdı ve en yüksek yasama ve yürütme organıydı. Halbuki, Romalılar Yunan biçemi demokrasilere pek olumlu gözle bakmazlardı ve onların egemenliği altında site kurullarının toplantıları yüksek kurulun önerilerine kafa sallamaktan öteye bir işe yaramazdı (Jones 1940: böl. 11; de Sainte Croix 1981: 518-37). Paulus'un bir *ekklēsia*'nın resmi bir toplantısını görmüş olup olmadığını bilemeyiz. Thessalonika'daki *dēmos* patırtılı gürültülü bir kalabalıktan başka bir şey değildi (Wallace ve Williams 1993: 83-4), halbuki, Ephesos'taki toplantı resmi olmayan bir kitle toplanışı gibi başlamıştı (Wallace ve Williams 1993: 109-10).

124

Bir *polis*in *boulē* ya da kurulunun üye sayısının altı yüze yükseldiği (birinci yüzyılda Atina'da) olurdu; küçükçe *polis*lerin kurulları da küçüktü, bir Roma kolonisi için standart kabul edilecek ölçü yüz üyeydi (Buna *decurio*'lar sınıfı denilirdi). Atina demokrasisinde *boulē* üyeleri kura ile seçilir ve her yıl yenilenirdi ve *boulē*, *ekklēsia*nın bir düzenleme kurulu olarak iş görürdü. Roma'da Senato üyeleri *censor* denilen özel görevliler tarafından seçilir ve yaşam boyu görevde kalırlardı. Cumhuriyet döneminde devletin politikasını etkin biçimde belirleyenler onlardı. Romalılar *polis*lerin kurullarını Atina'dan uzaklaştırıp Roma modeline yaklaştırmışlardır. Sonunda, bir çok *poliste* kurul üyeleri, birkaç kuşaktır seçkin sınıftan ve yaşam boyu üye kalarak *polis*in işlerini yürüten kimse-ler olmuştur. Paulus'un yakından ilişkiye girdiği topu topu iki tane kuruldan ikisi de çok kuraldışı makamlardır: Atina'daki *Areopagus* (öteki *polis*lerin archonlarının işlevini yüklenmiş olan iki kuruldan küçüğü) ve *Sanhedrin* (bu, tam bir *polis* denemeyecek olan Kudüs'teydi; ancak *polis* diye nitelendirilebilseydi Sanhedrin onun *boulē*si, büyük kahil de [tel] *archonu* olurdu).

Archontes ya da archonlar 'yönetenler' ya da 'valiler' demektir. Bir sitenin önde gelen yöneticileri için kullanılan bir terimdi (Latince karşılığı *magistratus* sözcüğüdür) ve bunlar genellikle her yıl yenilenirdi. Yunan *polis*lerinde sayıları ve sanları yöresine ve site-sine göre değişirdi (örn. Thessalonika'da sayıları belirli olmayan politarkhoslar; Ephesos'ta Halk Yazıcısı); tüm Roma kolonilerin-

de büyük magistratuslar *duoviri iure dicundo* ('yargılayan iki adam'); Philippi'de 'generaller' sanını taşırlardı (bkz. Wallace ve Williams 1993: 78-9). Roma, arkhonların Meclis değil de Kurul tarafından seçilmesini ve Kurulun birer memuru gibi çalışmalarını yeğlerdi. Sonunda *polis* kurumlarının 'romahılaşması', siteleri kuşaktan kuşağa soyluluğu alan aile üyelerinden oluşan Kurulların yönetmesine yol açtı. Bu sistemde üyeler arkhonlar gibi hizmet veriyor ve Kurulun kararlarını uyguluyorlardı. Meclisin toplantılarıysa artık yalnızca törensel birer olay durumundaydı. Everjetliğe girişen, sitenin çeşitli eğlence ve gösterileri için para verenler işte soyluluğu kuşaktan kuşağa geçen bu kimselerdi.

Aynı kişiler ayrıca *polis*lerinin davranışında bir bozukluk olması durumunda bundan Roma'ya karşı sorumlu tutulurlardı. Ephesos'taki Halk Yazıcısının dile getirdiği tehlike uyarısı (*İşler* 19, 40; krş. Wallace ve Williams 1993: 170) yersiz bir telaş değildir. Vali, örneğin, bir sitenin *ekklēsiyasını* (meclisini) görevden alabilirdi. Siteler ayrıca bir de eyalet içindeki saygınlık sıralamasındaki basamaklarının üzerine titizlikle düşerler, onu korumaya çalışırlardı. Roma, verdiği sanları geri alabilirdi. Rakip sitelerin besleyebileceği hınç, Antoninus Pius tarafından Ephesos sitesine gönderilen şu mektupta ince bir alayla dile getiriliyor:

125

Pergamonluların size yazdıkları mektupta sizin kullanmanıza karar verdiğim sanları kullandıklarını sevinerek öğrendim. Sanırım Smyrnalıların da ortak kurban töreni konusundaki kararnamede sanları yazmamaları yanlışlık sonucudur. Herhalde, gelecekte siz de onlara yazacağınız mektupta, sitelerine verilmesi kararlaştırılmış bulunan doğru hitap biçimini hatırlarsanız, onlar da işbirliği etmekten mutluluk duyacaklardır.

(SIG3 no. 849)

Anlaşıldığına göre bir 'Tencere, dibin kara!' sorunu çıkmış olacak. Birkaç site, kâğıt üzerinde, valinin denetimi dışındaydı. Bunlar, ya çok eskiden Roma'nın yayılması yıllarında Roma devletiyle bir anlaşma imzalamış ('federe siteler') ya da tek yanlı olarak Roma'dan özgürlük bağıışı almış ('özgür siteler') statüsüne sahipti. Atina ve Thessalonika bu özgür siteler arasındaydı (Wallace ve Williams 1993: 16-17). Fakat bir yandan olağan eyalet siteleri kendi içlerinde, ayaklanma çıkmaması, politik hizipler oluşmaması ya da maliye yönetiminde bozukluğa sapılmaması koşuluyla, ileri bir özerkliğe sahip bulunduklarından, öte yandan da 'özgür' siteler

en ufak bir kusur işlediklerinde özgürlük bağışı da, imzalanan anlaşmalar da Roma tarafından rafa kaldırılacağından, iki çeşit site arasındaki ayrım, işlerin yürütülmesinden çok, törenlerin çeşidinden doğan ve yukarıda söylendiği gibi kâğıt üzerinde bir ayrımdı.

Ancak, Roma'nın yerel aristokrasilerle kent halkı arasında barışçıl bir işbirliği kurulmasını sağlama bakımından törenselliğe önem vermediği de sanılmamalıdır. Çünkü, ne de olsa, eyaletlerin çoğunda Romalı valinin elinde düzeni sağlamada kullanacağı bir kolluk gücü yoktu. İ.S. 243 yılında bile imparator III. Gordianus'un Aphrodisias özgür sitesine 'Asia'nın [ortak kurulunun] kararının buyruk niteliğinde olmadığı, çünkü özgür kimselere bir şey buyrulamayacağı' yolunda güvence verdiği (Reynolds 1982: 133-5), 180'li yıllarda Commodus'un prokonsüle -sitenin kendi isteği üzerine bile- Aphrodisias'ı ziyaret izni vermekte ikircikli kaldığı (Reynolds 1982: 119-24) bilinmektedir. Valinin ziyaretinin bir onur -hattâ gezici yargı merkezlerinde bir çıkar nedeni- olarak görüldüğü yerler vardı. İmparator Caracalla 'Asia eyaletine denizden gelinmesi ve *metropolisler* içinde önce Ephesos'a varılması durumunda prokonsüle bir harç ödenecektir' haberini verirken Ephesosluları ödüllendirmiş oluyordu (*Digest* 1, 16, 4, 5); gerçekten de Ephesos'un üzerine övünçle 'Ephesosluların karaya çıkışı' yazdıkları sikkeleri vardır (Head 1911; 577). Bu karardan söz eden hukukçu Ulpianus bir prokonsüle şu öğüdü verir:

Kalabalık olmayan ya da eyalet merkezi olmayan bir siteye giderse, huzurunda sitenin saygılarını sunmasına izin vermemeli, sıkıldığını belli etmeksizin hakkındaki övgü şarkılarını dinlemelidir, çünkü eyalet halkı bunu kendi onurlarına bir şey olarak ve hak diye isterler. Geleneklere, eski uygulamalara göre, bir festival yapılmasına da izin vermelidir.

(*Digest* 1, 16, 7, pr.)

Menander Rhetor tarafından Yunanca söylev verecek kişiler için yazılmış bir el kitabında prokonsüllerin katlanmak zorunda oldukları şeyler uzun uzun anlatılmıştır. Sitede kalmaya gelmiş bir valiye seslenme biçimleri arasında şunu okuruz: 'Hemen şöyle demelisiniz: Uğurlu bir yoldan, başınızın üzerinde yükselen bir ışıkla, imparatorlardan geliyorsunuz. Uğurlu yolculuğunuzun haberi ve uyruk halkların imrenilecek kaderini önceden duymuştuk..... ' vb. vb. (Menander Rhetor, çev. Russel ve Wilson 1981: 95). Kitapta İmparatoru övecek söyleve dikkatlice işlenmiş bütün bir bölüm ayrılmış-

tır (Russel ve Wilson 1981: 77-95). İmparatorla karşı karşıya görüşmek üzere kalbur üstü yurttaşlardan oluşan heyetler göndermek sitelerin diplomatik etkinlikleri içinde önemli bir yer tutardı. Bazı durumlarda bu heyetler bir lütuf isterdi. Kitapta 'Elçinin [heyet başkanı] söylevi' bölümü şöyle başlar: "Sıkıntıda bir site adına giden elçi olarak görev alacaksınız... imparatorun insancılığı konusunu her açıdan bol tutun" (Russel ve Wilson 1981: 181); bazı durumlarda da heyet yalnızca imparatorun tahta çıkışı ya da doğum günü dolayısıyla sitenin kutlamasını sunardı. İkinci yüzyılın başlarında Bizans her yıl Traianus'a saygılarını sunmaya bir heyet gönderir, bol harcamalara girerdi. Sonunda yeni bir vali çıkıp, bir giderleri kısıtlama programı çerçevesinde, Traianus'un da onayı ile, bu âdeti kaldırmıştır (Williams 1990: 39; 103-5). Elbette varlıklı bir yurttaş site-severliğini, harcadığı giderleri istememekle gösterebilirdi. Bu, bir çeşit everjetlikti. Bu diplomatik ve törensel yolculukların ne dereceye vardığını gözler önüne süren bir yazıt vardır. Bu yazıttan öğrendiğimize göre, üçüncü yüzyıl başlarında bir Ephesos yurttaşı Roma, Britanya, Yukarı Germania, Sirmium (bugünkü Hırvatistan'da), Nicomedia, Antiokheia ve Mezopotamya'ya sitenin imparatorlar katındaki elçisi olarak gitmiştir (Williams 1990: 105).

Bu yolla site imparatora bağlılığını ilan etmiş oluyor ve bağlılığından ötürü ödüllendirilmeyi umuyordu. Bağlılığı gözler önüne sermenin en önemli yolu, belki, yeni bir kült yolu, bir tarikat kurmak ve o tarikat adına tanrısı imparator olan bir tapınak yaptırmaktı. İmparatora tapınmayı Doğu Akdeniz sitelerine getirenin Romalılar olduğu sanılmasın, bunu eyaletlere dayatan da onlar olmamıştır. Bu âdet, çok eskilere, İskender'e ve İskender'i hemen izleyen ardıllarına uzanır. O zamanlar bu davranış, geleneklerine bağlı dindar Yunanlılardan bazılarının çok ayıplanacak bir şey gibi görünmüştü. Roma iktidarı Yunan dünyasına girdiğinde zaten yöneticiye tapınma, kendisine boyun eğilen gücün yetkesini tanımanın benimsenmiş bir yolu olmuştu. Siteler Roma'ya bir tanrıçaymış gibi taparlardı, fakat aynı zamanda Romalı generalleri ve valileri de ayrı ayrı tanrısallaştırırlardı. Augustus'un tek yönetici olarak iktidara gelmesiyle general ve valilerin tanrısallaştırılması âdeti bırakılmıştır. Siteler, birbirlerinden bağımsız olarak ayrı ayrı imparatorlar için yerel kültürler kurmuşlardı, fakat Augustus döneminde ayrıca bir de eyalet düzeyinde imparatorluk kültürü gelişti. Bir eyaletin, örneğin Asia'nın sitelerinden gönderilen temsilciler yılda bir kez toplanırlar ve imparatorluk kültürü için bir yıl görevde ka-

lacak bir başrahip seçerlerdi. Bu başrahipler bir bakıma asiarkhoslar diye tanınan büyükler ile birlikte iş görürlerdi (*İşler* 19, 31; ayrıca bkz. Wallace ve Williams 1993: 106; Kearsley 1986: 183-92; Kearsley 1994: 363-76). Çeşitli sitelerde her yeni imparatorun eyalet kültürünün yeni bir tapınağı yapıları. Böyle bir site, 'tapınak koruyucusu' sanıyla övünürdü. Bu terimin Yunancası *neōkoros* sözcüğüydü. *İşler* 19, 35'te Ephesos'taki -orada sitenin Büyük Artemis'in koruyucusu olmasına karşın- Halk Yazıcısı tarafından kullanılan da bu sözcüktür* (bkz. Wallace ve Williams 1993: 107-8).

Bugünün okuru, İmparatorluk Kült'ünün gerçek bir din olup olmadığını, o kulte ya da o tarikata girmiş kişilerin gerçekten -diri ya da ölü- imparatorların doğaüstü güçlerle donatılmış insan üstü varlıklar olduğunu inanıp inanmadıklarını merâk edebilir. Çağdaşımız bir bilim adamı yakın bir tarihte bu çeşit soruların sorulmaması gerektiği görüşünü savunuyordu. Nedeni de, ona göre, dinsel tören ve benzeri uygulamalarda içtenliği duygusal taşkınlığa göre değerlendirmenin altında 'gizli bir Hıristiyanlaşma' yatmasıdır. Çünkü bir dinsel terim olarak 'inanç' sözcüğü Hıristiyanlığa aittir; bundan ötürü ve Yunanlıların bireyleri yersiz, doğru olmayan yüceltmelerin hedefi yapmalarından ötürü, onlarda gerçek inancı arama yanlış bir şey olur (Price 1984: 7-11). Yine de o dönemde birtakım kimseler çıkıp birtakım tanrıbilimsel kurgular ortaya atmış olabilirler ve, herhalde, daha eski bir kuşaktan, fakat antik çağ dini konusunda en güvenilir yazar olan A. D. Nock içgüdüsel, insanın ta içinden gelen tepkilere dayanır bir sınama önermiştir. Antik çağdan kalma binlerce *ex voto* yani adak yazısı vardır, ortada bir adak olduğuna göre, bir insan darda kaldığında tanrısal bir güce dua etmiş, ondan bir şey istemiş demektir. Nock bunların içinden yalnız birinin tanrısallaştırılmış bir yöneticiye yönelik olduğunu saptamıştır. O da, yönetici kültürleri âdetinin ilk başlarından kalmadır (Kral I. Ptolemaios, bkz. Nock 1972: 834). (Demek ki, antik çağ paganları gemileri batmasın diye imparatora dua etmiyorlarmış).

İmparatorların da (aklı başında olanları) güçlerinin sınırları konusunda düşlere kapılmazlardı. Hattâ Vespasianus, kendisinin tanrılaştırılmasını ölüm döşeginde şaka konusu yapabilmiştir: 'Herhalde vaktim tamam, çünkü tanrılaştığımı duyuyorum' ('Vae, deus fio, puto'; tam karşılığı: "Eyvah, tanrıya dönüşüyorum, sanı-

* İncil'in Türkçe çevirisinde: Tanrı taşının koruyucusu. (ç.n.)

rım": Suetonius, *Vespasianus* 23, 4). Şu halde din uğrunda ölen ilk Hristiyanların, tanrısallığını kabule yanaşmadıkları acımasız büyüklük budalaları tarafından öldürüldüklerini düşünmek yanlış olur. Sıradan insanlardan sitelerin herhangi bir resmi kültünün törenlerine katılmaları beklenmezdi. Bu, kuralına uygun olarak atanmış din adamlarını ve yüksek memurları ilgilendiren bir konuydu. Bir kimseden yalnızca imparatora değil de, aynı zamanda geleneksel tanrılara kurban kesmesini ya da kurbana katılmasını isteme, önceleri, Hristiyanlıktan döndüğünü söyleyenin doğru söyleyip söylemediğini, gerçekten yeni dinden dönüp dönmediğini sınamak için başvurulmuş bir yoldu (Williams 1990: 141 ve oradaki göndermeler). Daha sonraları, valiler açıkça Hristiyan olduğunu söylemiş adamları kurban işlemine zorlamaya çalıştıklarında, bunu o kişilerden yalnız imparatorluk kültü için değil, genel olarak, geleneksel dine uyma amacıyla istemişlerdir. Herhalde, imparatoru tanrı gibi yüceltmenin Paulus'un kuşağında başladığını gösterir en ufak bir kanıt bulunmamaktadır.

Bu konu üzerinde okunabilecek birkaç kitap

(Bu yapıtların tüm ayrıntıları Kaynakçada verilmektedir.)

129

Her ne kadar yayınlanalı elli yıldan fazla oluyorsa da, A. H. M. Jones'un *The Greek City from Alexander to Justinian* adlı kitabı bu konunun her yönü için eşsiz bir bilgi kaynağıdır.

Everjetizmi genel olarak ele alan P. Veyne'in *Bread and Circuses*, Yahudiye'de başarısız kalmasını açıklayan M. Goodman'ın *The Ruling Class of Judaea* başlıklı yapıtları öğütlenebilir.

Doğu eyaletlerinde yaşamı canlı biçimde gözler önüne seren C.P.Jones'un *The Roman World of Dio Chrysostom* adlı kitabından yararlanılabilir.

BİREYİN KİMLİĞİNİ BELİRLEMESİ

Burada ne Yunanlı ne Yahudi, ne sünnetli ne sünnetsiz, barbar, İskit, köle, özgür insan olabilir, İsa hepsinin içindedir ve o her şeydir.

(*Koloselilere Mektup*, 3, 11)

Evet, birinci ilke [insanlar arasında birlikteliğin] tüm insan soyundaki ilişkilerde görülen ilkedir; bu ilişkileri bağlayan şey, us ve söylemdir... İnsanlar arasındaki birliktelik birçok düzeyde olabilir. O sınırsız çeşidi bir yana bırakırsak, ondan sonra gelen, insanları en çok birbirine bağlayan, aynı halkın, aynı boyun, aynı dilin birlikteliğidir; aynı devletin [sitenin] üyesi olmak daha da sıkı bir bağ oluşturur. Çünkü aynı devletin yurttaşlarının ortak birçok şeyi vardır: Forumları, tapınakları, takları, sokakları, yasaları, hakları, mahkemeleri, oylamaları... Bundan da sıkı bağ, hısımları arasındaki bağdır...

(Cicero, *De Officiis* 1, 50, 53)

130

Paulus kendi benzerinden başkasına kapalı oluşa ve insanın insana tepeden bakmasına yol açan ayrılıkları şöyle sıralar: Yunanlı barbara (yani Yunanca konuşamayana -İskitler böyle topluluklara örnek diye gösterilebilir- ve 'kültürsüz' olana) tepeden bakıyor; Yahudi, sünnetsizi dışlıyor; ama kendisi de, Yunanca konuşabilse bile birçok Yunanlı tarafından hor görülüyor; özgür olan herkes (bazı köleler zihinsel yetileri ve/veya maddesel malları açısından birçok fakir özgürden daha zengin olsa da) her köleye tepeden bakıyor, kendini ondan üstün görüyor. Demek ki, Paulus'un dünyasındaki bireylerin kendilerini özdeşleştirebilecekleri birçok insan kategorisi vardı. Bu, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllar Batılı ulus-devletinin dil, kültür ve yurttaşlığın çakıştığı 'ideal tip'inin (hemen hiçbir gerçek devletin uymadığı bir 'ideal tip') örneğinden çok daha karma bir yapıdır.

Din

Yahudiler Cicero'nun sıraladığı ara kategorilerden hiçbirine girmezdi. Diaspora topluluklarının büyümesiyle birçok Yahudi yalnızca Yunanca konuşur olmuştı. Diaspora topluluklarından Filistin ve Babil'de oturanların çoğunluğu ise Aramca konuşurdu. Bunlar tek bir politik topluluğun üyesi ya da uyrugu değildi. Kudüs'teki Aramca konuşan Yahudiler, Yunanlılar ya da Romalılarca bir *civitas/polis*'in yurttaşı olarak görülürlerdi. Tüm Yahudiye'nin Yahudilerineyse 'ulus/boy' (*natio/ethnos*) diye bakılırdı ve bu sonuncunun içinde Filistin'in öteki Yahudilerinin de, özellikle Galilelilerin, bulunduğu düşünülebilir. Tüm Yahudileri kendi gözlerinde birleştiren şey (ve Romalıların, Yunanlıların vb.nin gözlerinde onları başkasına benzemez yapan şey) Kudüs'teki Tapınakta tapınılan bir tanrıya olan dinsel bağlılıklarıydı (onları aynı tanrıya tapındıklarını, aynı Yasayı izlediklerini ileri süren, ancak tapınakları Gerizim Dağında* bulunan Samiriyelilerden ayıran, Tapınaklarının Kudüs'te bulunmasıydı) . Her Yahudi erkeği bebekken, ya da sonradan Yahudiliği kabul etmişse o zaman, sünnet edilmiş olmakla o tanrıya bağlılığının işaretini taşırdı. Her yetişkin Yahudi erkeği, Tapınakta her gün ve geniş ölçüde girilen kurban kesme işi giderlerini desteklemek üzere yılda iki drahmlik (*didrachm*) bir sabit vergi öderdi (Schürer 1973-87: III (1), 147-8). Yahudinin politik ya da etnik bağlarla değil de dinsel bağla kimliğini belirlemesinin, antik çağ Akdeniz dünyasında, belki başka bir eşi yoktur. Elbette bir topluluktan olup da başka bir topluluğun içinde yaşayan kalabalık gruplar vardı. Çünkü öyle tek bir diaspora olmamış, bu, uzun bir dizi olarak gerçekleşmiştir. O dağılan insanlar, içinden çıktıkları kaynak topluluklarının tanrılarını unutmamışlardır. Filistin'deki Jamnia yurttaşı üç kişinin Delos Adasında diktikleri Yunanca bir yazıtta şunlar yazılıdır: Jamnia'da oturan [ya da Jamnia'nın sahibi] Herakles ve Hauronas'a. Jamnia yurttaşı [ya da orada yerleşik] Zenodoros, Patron, Diodoros ve onlarla birlikte oturan kardeşleri ve akrabaları ve hemşehrileri tarafından [ya da canları için] bir şükran sunusudur. Keçi etinden başka her şey sunulabilir' (Robert 1981: 517). Yine de Yahudi diasporası, öteki diaspora topluluklarından en az üç noktada ayrılırdı: Tapınağa düzenli mali katkıda bulunmaları, topluluklarının sayısının az, boyutlarının küçük oluşu; dinsel bakımdan dışa kapalı olup ortasında yaşadıkları toplulukların yerel tanrılarına herhangi bir saygı göstermeyi reddetmeleri.

* Nablus'un güneyinde Cebellüttür. (ç.n.)

Yahudi topluluklarının Yunan-Roma dünyasına açılışına, geç bir tarihte, İ.Ö. birinci yüzyılda coğrafyacı ve tarihçi Strabon tarafından işaret edilmiştir. Strabon'un yitık tarih kitabından Josephus tarafından alıntılanmış bir bölümde İ.Ö. 58 yılı dolaylarında Kirene sitesinden ve orada bulunan dört sınıf halktan biri olarak Yahudilerden söz edilir: 'Bu halk her siteye girmiştir [ya da girmektedir], tüm dünyada bu halkın gitmediği, gücünü duyurmadığı tek bir yer bulmak kolay değildir (Ant. 14, 115). Yahudilerin nerelere dağıldığı ve sayıları konusunda şurada da bilgiler bulunabilir: Schürer 1973-87: III (1), 4 vd. Schürer'in yapıtının yeniden gözden geçirilmiş baskısında -her ne kadar yanıt aramaya kalkışılmıyorsa da- şu soru ortaya atılmaktadır: 'Bu az nüfus [Yahudiye'nin nüfusu] bunca kalabalık yerleşmeciyi çıkarmış olabilir mi? Ya da İ.Ö. son yüzyıllarda Yahudiliği kabul edenlerin sayısı böylesine artmış olabilir mi?' (Schürer 1973-87: III (1), 4). Yahudi yaşam biçimini ayırtıcılarıyla anlatan Yunanlıların ilki olan Abderalı Hekataios'un İ.Ö. dördüncü yüzyıl sonlarında kaydettiği bir noktanın Schürer'in (ya da gözden geçirmeyi üstlenen yazarların) dikkatinden kaçtığı anlaşılıyor: 'O [Musa] kırsal kesimde yaşayanları çocuk yetiştirmeye zorlardı, çocuk yetiştirmek de pek para pul istemediğinden Yahudiler baştan beri kalabalık bir ulus olmuştur' (Diodorus 40, 3, 8; Stern 1974: I, no. 11). Romalı tarihçi Tacitus Yahudilerde 'herhangi bir yeni doğmuş bebeği öldürmenin yasadışı (*nefas*)' olduğunu kaydeder (Tacitus, *Tarihler* 5, 5). Bu kural, yeni doğmuş bebeği soğuk havada açığa bırakmanın yaygın bir nüfus kontrolü yöntemi olduğu klasik çağ dünyasındaki uygulamalara kesinlikle ters düşer (Boswell 1988: 3-179). Tarihçi Polibius İ.Ö. ikinci yüzyıl ortalarında Yunanistan'ın nüfusunun azalmasına üzüldüğü bildirir ve bunun nedeni konusunda da hiç kuşkusu yoktur: 'Evlenmek istemeyen erkekler ya da evlenip de doğan çocuklarını büyütme istemeyenler veya, en iyi tahminle, çok sayıdaki çocuklarından birini, ikisini büyütme isteyenler' (*Apion'a Karşı* 2, 199). Şu halde, Yahudiliğe eğilimli 'tanrıdan korkanlar'ın sayısı artmıştı ama, son adımı atmıyorlardı. Bundan ötürü de diasporanın nüfus artışına neden olarak kalabalıkların Yahudiliği kabul etmesi (yetişkin erkeklerin sünnet olmaları da dahil) olayı gösterilemez.

Yunan *polis*leri içindeki Yahudi topluluklarının büyüklüğü, Yahudilerin dışa kapalılığının ve Yahudiye'ye para göndermelerinin uyandırdığı düşmanlığı artırmıştı. Her günkü toplumsal ilişkiler düzeyinde, örneğin dindar Yahudilerin Sünnetsiz dedikleriyle ya-

ni Yahudi olmayanlarla birlikte yemek yemede zorlandıkları görüldü. Bu da kırgınlık ve kızgınlığa yol açardı. Tarihçi Tacitus Yahudilere karşı dile getirilmiş yakınmaların uzun bir listesini verirken (*Tarihler* 5, 5) 'akşam yemeğini kendi kendilerine yediklerini' (yani ne bir kimseyi çağırdıklarını ne bir kimsenin çağrısına gittiklerini) kaydeder. Sıkı sıkıya dinin uygulamalarını yerine getiren Yahudiler Kâfirlerin (ve evlerinin) kirli olduğu ve kirlettiği, onlardan kaçınılması gerektiği kanısındaydılar. Fakat Yahudi olmayanların toplumları içinde yaşayan ve düzenli olarak onlarla iş yapma zorunda bulunan Yahudiler bir yemek çağrısıyla karşılaşınca ciddi olarak zorluğa düşerlerdi. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi böyle bir yemeğin Tevrat'ın *Levililer* kitabının 11. babında ve devamında iyice anlatılan yemek kurallarına uygun olması akla yakın değildi ve öyle kabul edilmesi güvenli olmazdı. Herhalde Petrus'un Cornelius'a konuk gitmesine karşı çıkıp 'Neden sünnet-sizlerin evine gittin de onlarla birlikte yemek yedin?' diyenlerin yakınmaları bundandı (*İşler* 11, 3). İkinci neden, putlara yiyecek sunulması sorunuydu. Paganların dininde, kurban, tanrılarla tapınanlar arasında paylaşılan bir yemek anlamına gelirdi. Dostlar arasında bir yemeğe çağırmak, bir kurbanı bölüşmek olabilirdi; üstelik uluorta yapılan kurban törenlerinden artan et, pazara çıkarılırdı. Bir Sünnetsizin sunduğu yemeği kabul eden bir Yahudi putperestlik işine bulaşıp bulaşmadığından emin olamazdı. Bu, Hristiyanlar için de bir sorundu. Paulus *Korinthoslulara Birinci Mektup* (8) içinde bunun tartışmasını yapar ve putların bir gücü bulunmadığı için onlara sunulan yiyeceğin nesnel açıdan kirletici olmadığı görüşünü ileri sürer, fakat insanın karşısındakini kırma-dan bunu yemekten kaçınması gerektiğini de ekler. İleri derecede sofular Yahudi dinini sonradan kabul eden kâfirlerin tapınma yerine alınmalarına karşı yakınırlardı. Kudüs'teki habercilerin ve din büyüklerinin bu yakınmaları yanıtlamak üzere getirdikleri o şaşılmalı kurallar dizisinin ardında işte hep bu yiyecek sorunu vardır. Kurallarda sünnetten söz edilmez, fakat Yahudiliği kabul etmiş kâfirlerden 'yalancı tanrılara kesilen sunulardan, kandan ve boğazı sıkılarak öldürülmüş hayvanlardan ve zinadan uzak durmaları' istenirdi (*İşler* 15, 29). Her ne kadar antik çağda bu öğütlere daha ahlaksal bir içerik verilmesine çalışılmışsa da, Yahudilerle Hristiyanların putlara sunulmuş yiyeceklerden doğan sorunlardan, ve herhalde Yahudilerin yiyecek kurallarına pek ciddi biçimde saygısızlıktan kaçınarak birlikte yemek yemelerini sağlayacak

yolu gösterdiği anlaşıyor. Elbette Yahudi olmayanlarla Yahudi Hristiyanların birlikte yaşaması bir sorun olmaktan çıktığında artık Kudüs kurulunun kararlarının Hristiyan uygulamaları üzerinde pek az etkisi kalmıştı. (bu konuda bir görüş için bkz. Wallace ve Williams 1993: 70-2 ve Wilson 1983: 68-102).

Yunan-Roma dünyasında gelişen önyargıların o kadar büyük olmayan fakat anlamlı bir örneğini Romalı satir yazarı Iuvenal'in (ikinci yüzyıl başları) şu tümcesinde görürüz: 'Yahudi yasasını öğrenirler, ona uyarlar, ondan korkarlar, Musa gizli kitabında ne dediyse onu yaparlar, dindaşlarından başka kimseye bir şey öğretmezler, çeşmenin yolunu soranlardan sadece sünnetlinin önüne düşüp gösterirler' (*Taşlamalar* 14, 101-4). Bunun yaygın inanışları dile getirdiğini, Yahudi savunmacısı Josephus'un bu yargıları çürütmeye çalışmasından bellidir. Şöyle yazar: 'O [Musa] paylaşılması zorunlu olan başka şeyler belirlemiştir: ateş, su, yiyecek isteyene vereceksin, yolu göstereceksin...' (*Apion'a karşı* 2, 211). Josephus Tevrat'ın *Tesniye* kitabındaki (27, 18). 'Körü yolundan saptırana lanet olsun' tümcesine de şu yorumu verir: 'İnsan, yolu bilmeyenlere [yolu] göstermelidir ve bir kimseyi yolundan saptırıp işine engel olarak eğlenmemelidir' (*Yah. Geç.* 4, 276).

134

Topluluk düzeyinde, Yunan *polis*leri erişkin erkeklerin ödedikleri *didrachma*dan ötürü akıp giden paraya kızarlardı; Kirene'de, Augustus'un Yahudilerin Kudüs'e para göndermelerine engel olunmaması yolundaki yönergesinden sonra bile, bunu Yahudilerin siteye vergi borcu olduğu yalanıyla kösteklemek istemişlerdir. Öyle ki Augustus'un sağ kolu denilen Agrippa işe karışmak zorunda kalmıştır. Bu örnek tek değildir. Josephus'un, Roma resmi makamlarının Yahudileri koruduğunu, özellikle Asia eyaleti içindeki korumayı belgelemek üzere kanıt olarak alıntıladığı bir dizi bildirden biridir ve bunlar hep Augustus ya da Asia prokonsülleri tarafından imzalanmış belgelerdir. Yunan *polis*lerinin topluluğa olan belli başlı bağlılıklarından biri yerel tanrılara yönelik dinsel uygulamalardı, bundan ötürü, Kirene ve Asia'nın Yunanlıları kendi sitelerinde kazanılmış paranın kendi sitelerinin tanrıları yolunda harcanmasını isterlerdi. Öteki göçmenler yerel kültürleri desteklemekte zorluk çıkarmazlardı, iyi davranış, iyi geçim kurallarından ötürü böyle yapmaları gerektiğine inanmışlardı. Bu, antik çağ çoktanrılılığının bir geleneğiydi: İnsan kendi atalarının birtakım belirli tanrılarına ya da yeni ortaya çıkmış fakat kendisine değişik bir coşku esinleyen dinlere özel bir bağlılık gösterirdi, ama öteki

tanrılara da hiçbir zaman hakaret etmez, hele konuk gittiği herhangi bir yerin önde gelen tanrılarına saygıdan geri kalmazdı (bkz. MacMullen 1981: 2-4). Fakat dinlerinin asal ilkeleri (bunların arasında On Buyruğun ikisi de vardır: 'Karşında başka tanrıların olmayacaktır. Kendin için oyma put yapmayacaksın...; onlara eğilmeyeceksin, onlara kulluk etmeyeceksin', *Çıkış* 20, 3-5), din-dar Yahudileri böyle nezaket davranışlarından alıkoyardı; Hattâ Kudüs'te İ.Ö. 170'li yıllarda Hellenleşme yolundakiler bile bu noktadan öteye gitmemekte ayak diremişlerdi. Fenike sitesi Tyre'e yerel tanrı Herakles/Melkart onuruna yapılacak sunu töreni için para götüren heyet, parayı bir savaş gemisi satın almakta kullanmıştı (*İkinci Makabiler Kitabı* 4, 18-20).

Tektanrılı ve çoktanrılı dünya görüşleri arasındaki bu zıtlık, neden Yahudi olmayanların Yahudileri ve daha sonra da Hristiyanları 'tanrısızlık'la suçladıklarını açıklıyor; Dio Cassius (üçüncü yüzyıl başları) Yahudi halkı konusunda şöyle yazar: '[Bu halk] öteki insanlardan hem gündelik yaşamın hemen her yönüyle hem de özellikle başka tanrıları onurlandırmayıp tek bir tanrıya ileri derecede saygı göstermeleriyle ayrılır' (37, 12, 2). Durum böyleyken, Roma imparatorluk yönetimi, genellikle, Yahudilerin kendi yaşam biçimlerini yalnız anayurtlarında değil, aynı zamanda İmparatorluğun yerleştikleri çeşitli kesimlerinde de sürdürme haklarına dokunmamıştır. Josephus *Yahudilerin Geçmişi* 14, 185-267 ve 16, 160-78'de bu koruma geleneğiyle ilgili çok sayıda belge verir. Bu konuda Yahudi olmayan bir yazarın kaleminden çıkmış ayrıntılı bir tartışma ya da açıklama kalmamıştır. Söz konusu eksikliğin nelerden ileri geldiğini ana çizgileriyle şöyle belirtebiliriz: İ.S. 66 yılına kadar Yahudiler politik bakımdan sadakatsiz görünmek istemezlerdi. Augustus'un başa geçişinden 66 yılında çıkan ayaklanmaya kadar, Kudüs'teki Tapınakta günde iki kez imparator ve Roma halkı için kurban (iki kuzu ve bir boğa) kesilirdi (Josephus, *Savaş* 2, 197, 409-10); *Apion'a Karşı* 2, 77; Philo, *Elçilik* 157, 317). Roma yönetimi ileri derecede tutucuydu. Öyle ki, Hellenist dinastlıklar Yahudilere nerede ayrıcalık tanımışsa, orada o ayrıcalıkları sürdürmüştür. Herodes hanedanının Iulius Caesar ile, Antonius, Augustus, Gaius (Caligula) ve Claudius'la iyi geçinmesi örneğinin gösterdiği gibi Yahudilik için 'yüksek yerde dostları vardı' denebilir (Sherwin-White 1967: 96); genellikle Iulius-Claudianus hanedanıyla iyi ilişkilerini de hep sürdürmüşlerdi. Suetonius'tan öğrendiğimize göre, Iulius Caesar'ın öldürülmesinden sonra 'yaban-

cılar gruplar halinde toplanıp her biri kendi âdeti üzere ona ağıt yakıyordu, hele Yahudiler geceler boyu cenaze ateşinin çevresine yığılıyorlardı' (*Divus Iulius* 84, 5). Fakat her şeyden çok, Romalılar *mos maiorum* (ataların gelenekleri) denilen şeyi, hele bunların dinle ilgili olanlarını, çok büyük bağlılıkla savunurlardı ve kendi uyrukları olan halklardan da aynı şeyi beklerlerdi. Üzerinde savaştıkları yerlerin doğaüstü yerel güçlerine sağlıklı bir saygı beslerlerdi ve o güçlere bir çeşit rüşvet önererek Roma'nın düşmanlarını bırakmalarını, onları korumaktan vazgeçmelerini bir törenle isterlerdi. Rüşvet, yerel tanrıların 'geri çeviremeyecekleri' lütuflardı. *Evocatio* denen bu tören, İ.Ö. 70'li yıllara kadar yapıla gelmiştir (Hall 1973: 570). Bu nedenle Yahudilerin Tanrısına ve onun sıra dışı isteklerine saygı gösterilmesi gerekirdi. Tacitus'un belirttiği gibi, 'o törenlerin kökeni ne olursa olsun, onları eskilikleri koruyordu' (*Tarihler* 5, 5) ve Josephus'un alıntılanmasından öğrendiğimiz ve imparator Claudius tarafından çıkarılmış bir buyruk metninde şöyle denmektedir: 'Tüm dünyada yönetimimiz altında bulunan Yahudilerin herhangi bir engelle karşılaşmaksızın atalarından gelen alışkanlık ve geleneklerini izlemeleri uygundur' (*Yah. Geç.* 19, 290). Buna karşı, Yahudi olmayanlardan Hristiyanlığı benimseyenlere böyle bir hoşgörü tanınmıyordu; Romalıların gözünde, Gibbon'un* işaret ettiği gibi, 'Yahudiler babalarının dinini izlemiş bir halktı, Hristiyanlar ise babalarının dininden uzaklaşmış bir tarikattı' (*Decline and Fall, İçindekiler*, böl. 16).

Gördüğümüz gibi, Yahudi olmayanlar için, tanrılara tapınma sitenin yaşamıyla sıkı sıkıya bağlıydı ve şu ya da bu tanrıya tapınma, insanın ait bulunduğu topluluğa sadakatini gösterirdi. (Bu, paganca tapınmanın içten, gerçek bir dinsel duygu olmadığı anlamına gelmez). Buna benzer bir biçimde, bir ailenin ya da bir iş kolunun üyesi olmanın, özel bir tanrıya karşı görevli olmayı gerektirdiği de söylenebilir. Ne var ki, bu çeşit bir kulluk, sadece daha kapsamlı bir sadakati anlatır ve Yahudinin kendi kişiliğini din aracılığıyla belirlemesiyle karşılaştırılamaz. Aynı şey, Roma İmparatorluğu sitelerinin pek çok yerinde bulunan yabancı (Yunan olmayan) kültler, tarikatlar için de söylenebilir. Her ne kadar yabancı kültlere bağlanan kişilerin bu çeşit şeylerden hoşlandıkları için o yolu seçtikleri kuşkusuzsa da, hemen bütün durumlarda bir site de öyle kimselerin yani yabancı kültlere bağlananların bulunması

* Edward Gibbon (1737-1794). İngiliz tarihçi, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü* adlı kitabın yazarı. (ç.n.)

demek, zaten o yabancı dinin izleyicileri var demektir (MacMullen 1981: 112-18). Nitekim, Ephesos'ta Mısır tanrılarına tapınanların sayısının epeyce olmasının (ve öteki tanrılar izleyenlerin azlığının) nedeni, Mısır dinlerini kabul eden Ephesosluların sayısının çok oluşunda değil, Ephesos sitesi ile Mısır arasındaki ticaret bağlarında aranmalıdır. Aynı biçimde, Asia eyaletinin bazı sitelerinde bulunmuş ve Perge Artemisine saygı sunan yazıtlar, o sitelerde Pergelilerin de bulunuyor olmasından fazla bir şey göstermez. Kişisel tercihten ötürü yabancı bir tanrının yolunu seçmiş olanlar bile, bunu herhalde doğarken yolunda bulundukları kendi tanrılarına karşı değil, ona bir ek olarak yaparlardı. Bu, bir din-den ötekine dönmek, din değiştirmek, ihtida etmek değildi. Bir kimse Yahudinin kendini Yahudi diye belirlemesi gibi kendini Isis dininden görmezdi. Sayıları pek çok olmayan bazı kimseler de 'yeni icat' kültleri izlerlerdi. Örneğin Pers gibi takip takıştırmış olsa da, kökeninin Pers ülkesi değil, Roma İmparatorluğu'nun Avrupa'daki eyaletlerinden biri olan Mithra'nın kültü bunlardandır. Fakat bunların sayısı pek azdı ve bir kimsenin böylelerinin peşinden gitmesi, başka çeşit tapınmaları büsbütün bıraktığı anlamına gelmezdi (MacMullen 1981: 118-26; Lane-Fox 1986: 35-6, 82-3).

Ne var ki, Yahudi olmayanlardan Yahudiliğe bağlanmışları kategorilere ayırmak daha zordur. Elbette, Yahudi dinine girmekten başka bir şey yapmamış olan 'dönme'ler pek sorun oluşturmazlar. Bunlar Yahudi *ethnosuna* katılmış ve herhalde daha önceki topluluklarıyla bağlarını koparmış kişilerdi. Tarihçi Tacitus bu insanların öğrendikleri ilk dersin 'tanrılar hor görmek, doğdukları ülkeyle ilişkilerini kesip atmak ve analarına babalarına, çocuklarına, kardeşlerine tepeden bakmak' olmasından yakınır (*Tarihler* 5, 5). Buna karşı Yahudi olmayanlardan bir grup daha vardı ki, Yahudiliğin çekiciliğine kapılmış, fakat tümünden Yahudi olmaksızın Yahudi topluluklarına girmişlerdi. Josephus şu düşüncüyü ileri sürer: 'uzun zamandır, büyük halk toplulukları bizim dinsel uygulamalarımıza öykünmeye heves ederler ve, ne Yunan ne Barbar, hiçbir site, hiçbir ulus yoktur ki, oraya bizim yedinci gün dinlenme âdetimiz gitmemiş, orada şölenlerimiz, kandil yakmalarımız ve yiyecek yasaklarımızın çoğu uygulanmıyor olsun (*Apion'a Karşı* 2, 282; ayrıca bkz. Persius 5, 179-84; Seneca, *Epistulae morales* 95, 47; Horatius *Satirae* 1, 9, 68-72; Iuvenal 14, 96-106). Josephus Suriye eyaletinin her sitesinde (Savaş 2, 463) ve özellikle Antiokheia'da (Savaş 7, 45) 'Yahudileşenler' olduğunu bilmektedir. Bunlar *Havari-*

lerin İşleri'nde kendilerinden *phoboumenoi* ya da *sebomenoi ton theon* (tanrıdan korkanlar) diye söz edilenler ve Paulus'un iletisini çok çekici bulanlardır. Bu nitelemeler tümüyle Yahudi olanlar için de kullanılırdı, fakat Yahudiliğe yakınlık duyan böyle bir topluluğun varlığı Aphrodisias'ta bir yazıtın bulunmasıyla (Reynolds ve Tannenbaum 1987) doğrulanmıştır. Yazıtta *theosebeis* (aynı kimseler için kullanılan başka bir terim), bir sinagogun üye listesinde dönmelerden ve Yahudi doğmuşlardan ayrı olarak yer almaktadır (Schürer 1973-87: III (1), 160-72; Trebilco 1991: 145-66). Kuşkusuz 'tanrıdan korkanlar'ın Yahudi uygulamalarını benimseme derecelerinde epeyce büyük ayrımlar vardı. Acmonia'da İ.S. birinci yüzyıldan kalma bir yazıtta Iulia Severa adında bir kadının bir sinagog yaptırdığı kaydedilmiştir. Başka bir kanıtta bildiğimize göre, bu kadın imparator kültüne ait bir yerde başrahibelik etmiştir. O tarihte Yahudi olmuş olamazdı ve sinagogla ilişkisini sürdürmüştü, dinini inkâr edip yeniden imparator kültüne dönmesi olasılığı da zayıftır. Bu, Yahudiliğe duyulan yakınlığın pagan tapınmalara katılma ile bağdaşabildiği örneklerden biri olabilir (Trebilco 1991: 58-60). Bu çeşit kişilerin kimliklerini ne dereceye kadar din yoluyla belirlediklerini saptayamayız.

Felsefe

Antik çağda Yahudilik ve Hristiyanlık dışında hiçbir dinin insana yaşam biçimi konusunda herhangi bir yönelim vermediğini ileri sürmek abartılı olur ama, genel olarak o dinlerin üyelerinin tanrılarına tapınma ediminden ahlaksal yönerge olarak fazla bir şey beklemedikleri de söylenebilir. Eğitimli sınıflar için bu işlevi felsefe yüklenmişti. O, dünyanın doğasının ve insanın dünya içindeki yerinin anlaşılmasını sağlıyordu ve o anlamanın bireyin davranışları için getireceği sonuçları gösteriyordu. Birçokları için bir 'felsefe okulu'na' ait olmak, kimliğinin önemli bir parçasıydı. Bundan ötürü, Yahudiler ve Hristiyanlar, bazen, inançlarını ve öğretilerini dinin genellikle antik çağda anlaşıldığı anlamda değil de, din ve felsefenin bir karışımı olarak sunmayı yararlı bulmuşlardır.

Ancak, şunu belirtmemiz gerekir ki, bir 'felsefe okulu' derken, üyeliği olan, girilip kaydolunan bir örgütten söz etmiyoruz. Bir felsefe okulu bugün bu adı verdiğimiz kuruluş değildi, geleneksel tanrılara tapınanların oluşturduğu bir topluluktan öteye bir şey değildi. Felsefe açısından bir yere bağlılık, kişinin kendi kendini

tanımlamasıyla oluyordu ve kısmen 'bir kurucu kişinin yetkesine verilmiş ve aşağı yukarı dinsel nitelikte olan bir bağlılık sözüne' (Sedley 1989: 97), kısmen buyruk niteliğinde olmasa da, okulun özü diye kabul edilen birtakım metinlere (Sedley 1989: 99-102) dayanıyordu. İnananın kabul etmek zorunda olduğu bir doğru yol, peşin olarak kabul edilmiş bir ilkeler demeti yoktu (böyle bir şeyi oluşturma yolu da yoktu) ve bir felsefe okulunun içinde yer aldıklarını söyleyebileceğimiz kimselerin düşünce yelpazesi çok geniş olabiliyordu. Bir bireyin felsefe bakımından bir yere bağlılığı somut biçimini Atina, Rhodos, Tarsus gibi aydın merkezlerindeki söyleşilere, konferanslara katılmasıyla, stoacı Epiktetos'un Nikopolis'te yönettiği okul gibi okulların derslerini izlemekle ya da şu ya da bu filozofla birlikteliğiyle alabilirdi. Okulun özü diye kabul edilen metinler genellikle ileri derecede teknik nitelikte ve karmaşık yapıtlar olurdu. Bu, en çok yapıtları kuru diye ünlenmiş olan stoacılar için böyleydi ve bunlar herhalde okulun en sadık izleyicilerinden başka hiç kimsenin öyle pek her zaman okuyacağı şeylerden değildi. Ne var ki, okulun öğretilerinin herkesin anlayacağı düzeye indirilmiş yorumları vardı ve bunlar çok daha yaygın bir kitle tarafından okunurdu. Örneğin Seneca'nın *Epistulae morales* ve Epiktetos'un *Söyleşiler* adlı yapıtları ve -belki- Epiküros'un fizik konusundaki yazısının Latin şairi Lucretius tarafından ölçülü uyaklı yapılmış biçimi bu sadeleştirmelere örnek olarak gösterilebilir. Bütün bunlara elbette yalnızca aydınlardan oluşan seçkin (ya da kendinin öyle olduğunu sanan) bir katman ulaşabilirdi. Ana akımlar oluşturan okullardan seslerini daha geniş bir alana duyurmak için çaba harcayanlar herhalde yalnızca epikürosçu okul olmuştur. Yine de, filozofların paylaştıkları kanıların, varsayımların, inanışların çoğu kısmen kinikler* gibi, halkın tanıdığı, halka seslenen ahlakçıların etkinlikleri aracılığıyla topluma yayılmıştır.

Ne var ki, Roma dünyasının felsefe olarak bildiği şey, bizim bugün tanıdığımız eleştirel akademik bilim dalından epey ayrı bir şeydi. İlk felsefi sistem kurucuları belki İ.Ö. dördüncü yüzyılın başlarında Atina'da etkinlik gösteren Platon ve Aristoteles olmuştur. Hellenistik ve Roma dönemlerinin belirgin felsefeleri İ.Ö. dördüncü yüzyılın sonu ve üçüncü yüzyılın başlarında biçimlenme belirtileri göstermiştir. *Havarilerin İşleri*'nde (17, 18) sözü edilen iki okul yani stoacılar ve epikürosçular, üyeleri o dönemde, yani Paulus'un gününde felsefenin yeni gelişmelerinin en önünde

* Kinikler. İng. Cynics; Fr. les cyniques (< Yun. Kūon = köpek); eski dilde kelbiyyun (< Ar. kelb = köpek). (ç.n.)

gelmeseler de, herhalde en başarılı olanlardı. Her iki okul da Atina'da kurulmuştur. Epikürosçuluğu, 306 yılında Atina'da Akademia yakınlarında bahçeli bir evde okulunu açan Samos Adası kökenli bir Atina yurttaşı olan Epiküros, stoacılığı Kitionlu (Kıbrıs'ta) Zenon kurmuştur. Bu ikinci okul adını Zenon'un derslerini verdiği *agoranın* kuzey duvarı dışındaki *stoa poikilē* (boyalı stoa*) adlı bir revaktan almıştır. Gerek Epiküros'un gerek Zenon'un öğretilerini devralıp geliştiren öğrencileri çıkmıştır. Bunlardan İ.Ö. üçüncü yüzyılın sonunda stoacı okulun başında bulunan Chrysipus okulun öğretilerini daha sıkı bir filozofik temel üzerinde yeniden biçimlendirmiştir. Zaten, Zenon'un bilimsel kafalı bir filozoftan çok, öğrencilerini peşinden sürükleyen, onları hayran bırakan bir öğretmen olduğu anlaşılmaktadır.

Her ne kadar bu iki okulun izleyicileri kendilerini birbirlerinin kesinlikle karşıtı diye görseler de, çağdaşlarımızın gözünde birçok ortak noktaları vardır, en azından izleyicileri için başarmaya çalıştıkları şey bağlamında ortaktırlar. Ahlak her iki sistemin de merkezinde yer almaktaydı ve her durumda iyice geliştirilmiş bir fizik, kozmoloji ve epistemoloji yapısıyla desteklenmekteydi. Her iki okul da, tüm etkinliklerin tek bir amaca yöneldiğine, bunun gerçekleştirilmesinin insan doğasını en ileri doyuma ulaştıracak şey olduğuna inanırdı. Her ikisi de, bu amacın gerçekleşmesinin yazgıya ya da rastlantıya veya bireyin kısıtlanmamış seçiminden başka herhangi bir şeye bağlı olmasını kabullenemez bir olasılık diye görür, bunun sonucu olarak da, her iki okul, kadın olsun erkek olsun (her iki okulda da kadınlar vardı), bireyin iç durumuna tümüyle önemli, dış koşullaraysa önemsiz gözüyle bakardı. Uygulamada her ikisi de ılımlılık içinde bir dürüstlük ve öz denetim öğütlerdi. Bunların yalnızca ayrıntıları değişti. Bir epikürosçu evlilikten kaçınırdı, stoacı ise evlenmeyi görev sayardı. Birinciler politikadan kaçınır, ikincilerse sitenin işlerine katılmayı görev bilirdi. Bu genel kurallar, özel durumlarda değiştirilebilirdi, öyle ki, politikaya karışmayan pek çok bekâr stoacıya, gırtlığına kadar politikaya bulaşmış ve evli pek çok epikürosçuya rastlanabilirdi. Aslında, iki okulun da öğretilerinde üyelerinin bir beyefendi ya da hanımefendinin geleneksel yaşamını sürmekten alıkoyacak hiçbir şey yoktu. Her iki sistemin de geleneksel dürüstlük ve doğruluğu savunmanın, onları haklı çıkarmanın özenli yollarından başka bir şey olmadığı söylenebilir.

* Yunan mimarlığında: Sundurma, revāk. (ç.n.)

Ancak, bu iki okulun bu noktaya varış yöntemleri tümünden farklı olmuştur. Epikürosçular için amaç zevkti, fakat zevki her türlü acının (acı, eksikliği de içerirdi) ortadan kaldırılması olarak tanımlarlardı. Bunun yalnızca doğadışı isteklerin (örneğin hırs, açgözlülük gibi vücudun doğal gereksinimleriyle ilgili olmayan istekler) bir yana bırakılmasıyla gerçekleştirilebilecek bir durum olduğu görüşünü savunurlardı. Bundan ötürü yalın bir yaşam öğütlerlerdi, açıklamaları şuydu: ancak kendimizi aşırı çaba istemeden gerçekleştirilebilecek o isteklerle sınırlamamız durumunda en yüksek zevke varabiliriz (ve mutluluğu gerçekleştirme yetimiz tümüyle denetimimiz altında tutulabilir). Görüşleri o yoldaydı ki, bu yalın zevk yaşamının önündeki tek engel korkuydu. En çok da ölüm korkusu ve ölümden sonra tanrılarca cezalandırılma korkusu. Şu halde, madem ki ölüm vücudun bölümlerinin tümünden dağılmasından yani kişinin tam yok olmasından başka bir şey değildir, ölümden korkulması gerekir, çünkü bu, hiçbir zaman yaşayacağımız bir durumdur ('ölüm olduğu zaman biz yokuz; biz var olduğumuz zaman ölüm yoktur'). Bu görüşlerini şöyle destekliyorlardı: Dünya, adına atom denen küçücük katıksız madde parçacıklarının gelişi güzel çarpışmasının bir sonucu olarak açıklanabilir ve tanrıların bu işe karışmış olması gerekmez. Tanrıların var olduğuna inanıyorlardı (çünkü onları düşlemelerimizde ve düşlerimizde görürüz) fakat onlar kendi mutluluklarını başsız ve sonsuz biçimde tadarak yaşayan eksiksiz varlıklardır (ve eksiksiz epikürosçular da öyledir) ve bu dünyanın gidişiyle ilgilenmezler (Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Long 1974: 19-74).

Stoacılar, epikürosçular gibi, tümüyle maddeci bir fizik kuramına sahiptiler, fakat onların gözünde evren iki tür maddesel varlığın karışımından oluşurdu. Bunlar, 'biçim'siz madde ve bir yaratıcı güçtü. O güce dünyanın ruhu, Zeus ve Tanrı dahil çeşitli adlar verirdi, her ne kadar sistemlerini panteist diye nitelemek daha uygun düşse de, ondan bize Yahudilik-Hıristiyanlığın ahlaksal tektanrılığını çağrıştıran terimlerde söz ederlerdi. Örneğin, Zenon'un öğrencisi Cleanthes'in *Zeus İlahisinde* böyle şeylere rastlanır. Bu yaratıcı güç, bir yandan kararlı ve amaç sahibiydi bir yandan da iyilikseverdi, fakat bir insanın kişisel ilişkiye girebileceği çeşitten bir varlık değildi; onu dualarla kurbanlarla etkilemek olanaksızdı (çünkü o, her zaman en iyi sonuca vardıracak şeyi yapardı). Her şey o gücün denetimindeydi ve insan, birey olarak, dünyada ne olacağını denetleyemezdi ama, dünyanın ruhunun tasarı-

sını isteyerek mi, yoksa istemeyerek mi kabulleneceği konusunda seçim yapabilmirdi. Herhangi bir insanın amacı, sağlıklı bir insan işlevlerini nasıl yerine getirmek zorundaydı öyle işlemekti. Yani insanın ayırıcı yetisi olan şeyi, usu, tutkular işe karışmaksızın çalıştırmaktı. Tutkulara ruhun hastalıkları olarak bakılıyordu, onlardan tümüyle kurtulmak gerekirdi. (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Long 1974: 118-209).

Şu noktayı belirtmek gerekir ki, iki okulun üyeleri de tanrılar konusundaki halk inançlarının kabul edilebilir olmadığı ya da o tanrılara olan inançların tapınanlar üzerinde hiçbir etki yapmadığı kanısındaydılar (ancak stoacılar tanrılar konusunda anlatılanları evren konusundaki gerçeklerin birer simgesel yorumu gibi görürlerdi). Geleneksel dinlerin uygulamalarını desteklerler, onlara katılırlardı, nedeni de böyle şeylerin toplum yararına olmasıydı ve sadece gelenekler içinde yer almalarıydı. Elbette hiçbir stoacının ya da epikürosçunun inançlarından ötürü yüksek bir devlet memurluğunu veya dinsel uygulamalarla ilgili başka görevleri kabul etmekten kaçındığını pek sanmıyoruz. Çünkü Roma İmparatorluğu'nun yönetici sınıfının önemli bir bölümü bu çeşit görüşlere sahipti. Cumhuriyet döneminin sonlarına doğru* birkaç önemli epikürosçudan söz edildiğini duyarız. Bunlar arasında Iulius Caesar'ın katili Cassius ile Cicero'nun arkadaşı Atticus vardır. Daha sonra, stoacılık daha göze çarpar bir biçim almıştır. Paulus'un yaşadığı yıllarda tanınmış stoacılar arasında imparator Nero'nun öğretmeni ve danışmanı ve *Havarilerin İşleri*'nde (18, 12-17) Paulus'u yargı kürsüsünün önüne götürülmüş olarak gördüğümüz prokonsül Gallio'nun ağabeyi olan Seneca da vardır.

Yahudi yazarlar, dinlerini Yahudi olmayanlara açıklamaya çalışırken bazen felsefe dili kullanırlardı. Josephus kendi tarikatından bir *hairesis* (bir felsefe okulu için kullanılan olağan ad) olan fariziler diye söz eder ve bunun 'Yunanlıların stoacı okul dedikleri şeye pek benzediğini' söyler (Yaşam 12) ve yapıtlarının üç yerinde daha Yahudilik içinde üç grubu -Fariziler, Sadukiler ve Asiyiler- Yunan felsefe okullarını andıran sözcüklerle anlatır (Savaş 2, 119-66; Yah. Geç..13, 171-3; Yah. Geç.18, 11-25). Üç grup sınıflandırmasında kullandığı ayırma ölçütleri, Yunan filozofların da üzerinde tartıştıkları, örneğin yazgı ve özgür istenç gibi, ruhun ölmezliği gibi sorunlardı. Josephus bunu yaparken, iki şey gerçekleştirmiş olur. Birincisi, nasıl filozoflar arasında ayrımlar varsa Yahudiler

* Cumhuriyet dönemi: İ.Ö. beşinci yüzyıl - birinci yüzyıl; İmparatorluk dönemi: İ.Ö. 30 - İ.S. 395. (ç.n.)

arasında da ayrımlar bulunduğunu Yahudi olmayan okurlara öğretmiş olur. Bu, onun için önemlidir, çünkü kendisi Yahudi ayaklanmasının Yahudilerin tümünde değil, bir bölümünde patlak verdiği savındadır. Gerçekleştirdiği ikinci şey, Yahudiliğin acayip bir yabancı boş inanç değil, felsefeyle birlikte görülmesi gereken, saygı gören, saygınlık dolu bir yol olduğunu göstermektir.

Hem Yahudilerin hem Hristiyanların kendilerine yakıştırdıkları, epikürosçuluktan çok, stoacılıktı. Bu nedenle Josephus, kendi tarikatını yani Fariziliği Yahudi stoacıları diye tanıtır, Sadukilere ise epikürosçuların özellikleri olan görüşleri (ruhun ölmezliğine inanma, yaşamdan sonra ceza almayı kabul etmeme) yakıştırır. Başka bir yerde, tanrısal iyilik diye bir şeyi kabul etmedikleri gerekçesiyle epikürosçulardan hor görerek söz eder (*Yah. Geç.* 10. 278). Stoacılar Philo'nun da onayladığı bir okul oluşturdular. Hattâ o, herkesçe bilinen stoacı *Her İyi İnsan Özgürdür* temasını Yahudiliğe uygun biçimde işlemiştir (bu temanın bir de *Her Kötü İnsan Kötüdür* diye karşılığını üretmiştir). Seleukos Kralı IV. Antiokhos Epiphanes'in saltanatı zamanında Yahudilerin çektikleri baskıyı, ezilmeyi anlatan ve Paulus'un yaşadığı yıllarda yazılmış olduğu sanılan (Bickerman 1976: I, 281-2; Schürer 1973-87: III [1], 588-91) *Dördüncü Makabiler Kitabının* yazarı bile Makabilerin kahramanlığını usun tutkular üzerinde kazandığı bir utku olarak tanımlar ve bunu yaparken stoacılığı andıran -ve belki de stoacılıktan türemiş olan- terimlerden yararlanır. Hristiyan yazarları da kendilerinin stoacılıkla bir yakınlıkları olduğunu ileri sürmüşlerdir. Üçüncü yüzyılın başlarında Tertullianus 'stoacı Seneca çoğu zaman bizim taraftandır' diye yazmıştır (*Ruh konusunda*, 20, 1) ve dördüncü yüzyılda da birisi çıkıp işgüzarlıkla Seneca ile Paulus'un birbirlerine yazdıkları Latince mektuplar uydurmuş, güya Seneca'nın bu mektuplaşma sırasında Hristiyan olduğunu ileri sürmüştür (şaşılacak olan şu ki, yakın zamanda bile bu görüşü benimseyenler çıkmıştır; konuyla ilgili kaynaklar için bkz. Colish 1992: 335-6). Hristiyanları öylesine hor görür yollu yazmış (4, 7, 6) olan Epiktetos'un bile Hristiyanlığı kabul etmiş olduğunu ileri süren çıkmıştır. Bir el yazması üzerinde rastlanan bu iddianın kime ait olduğu bilinmemektedir.

Öte yandan, epikürosçuluğun birçok noktada Hristiyanlıkla benzerliği vardı. Hristiyanlar gibi epikürosçular da, coşkuyla başkalarını kendi yanlarına çekmeye çalışırlardı ve felsefe okulları arasında iletilerini daha geniş bir kütleye ulaştırmak amacıyla gerçekten çaba gösterenler onlar olmuştur (Long 1974: 17). Romalı

yazar Cicero, İ.Ö. birinci yüzyılda, epikürosçuların Yunanca bilmeyen Romalılarla iletişim kurmaya kalkan tek okul niteliğiyle tüm İtalya yarımadasını ellerine geçirdiklerinden yakındır. Epikürosçular bunu kendi felsefelerini tanıtan Latince açıklamalar (Cicero'ya göre kötü yazılmış şeylermiş) sunarak yapmışlardır (*Tusculanae disputationes* 4, 3, 2-7). Cicero, bu felsefe okulundan olanların eğitimsizler safında çok tutunmalarının bu akımın yanlış yolda olduğunu gösterdiğini ileri sürerken, belki de filozofların genel tutumundan pek uzağa düşmüş olmamaktadır. Epikürosçuluğun kendisini izleyenlere esinlediği tutkulu coşku, ikinci yüzyılda küçük bir Lykia kasabası olan Oenoanda'da önde gelen yurttaşlardan Diogenes adında biri tarafından dikilen ilginç bir yazıtta iyice gözler önüne serilir. Çok geniş, belki 100 metre uzunluğunda (Clay 1990: 2478) olan bu yazıtta epikürosçu felsefenin bir tanıtımı yapılmakta ve Epiküros'un kendisinin tüm yapıtlarının eksiksiz bir kopyası bulunmaktadır. Bugüne kadar temizlenip ortaya çıkarılarak yayınlanmış olan iki yüzden fazla parça (Smith 1993), belki tümün dörtte biri bile değildir (Clay 1990: 2478). Diogenes'in kendisi bu çok büyük işe girişmesinin gerekçesini şöyle açıklar:

144

İlerlemiş yaşımızdan ötürü, yaşamımızın günbatımına geldiğimizden ve yaşamdan ayrılmak üzere olduğumuzdan, güzel bir sevinç ilâhisiyle ayrılıyor ve iyi şeylerden nasibimizi almış olarak, büsbütün çıkıp gitmeden önce felsefeye doğallıkla yatkın kimselere yardım etmek istedik. İşte, bir adamın durumu kötü olsa, ya da iki adamın, üç veya dört, beş, altı ya da, ey bunu okuyan sen, istediğin kadar adamın -üstesinden gelinemeyecek kadar olmamak koşuluyla-, her birini tek tek bir kenara çekip, ona en iyi yolu göstermek için elimden gelen her şeyi yapardım. Fakat, yukarıda da dediğim gibi, insanlığın çoğunluğu, vebaya tutulmuş gibi, dünya konusunda yanlış düşünceler hastalığını çektiğinden, sayıları da hep arttığından -artıyor, çünkü birbirlerini taklit edip koyunlar gibi hastalığı birbirlerine bulaştırıyorlar- ve bizden sonra yaşayacaklara -onlar henüz doğmamış olsalar bile bize ait bulunduklarından- yardım etmek doğru, yerinde bir şey olduğundan, ayrıca sitemize gelen yabancılara yardım da insanca bir davranış olduğundan, sunduğum deva çeşitleri daha geniş bir kitleye yöneleceğinden, bu stoayı kullanarak sağlık ve güven getiren devaları sıralamak istedim.

(çev. Clay 1990: 2457)

Bu çeşit kanıtlar, epikürosçuluğun benmerkezci bir hazcılık felsefesi olduğu yolundaki ortak inancı sağlıklı biçimde düzeltmektedir. Aynı yüzyılda Lucianus, (Lucianus, *Düzmece Pisidia Antiokheia Aleksander* 25; 38) her iki grubun da düzmeci Aleksander'in karşıtı olması nedeniyle epikürosçularla Hristiyanlar arasında ilişki kurar. Yine de, dünyanın tanrısallıkla yaratılmadığı, tanrısallıkla yönetilmediği yolundaki epikürosçu öğreti, tüm Hristiyan yazarlarının epikürosçuların karşıtları yanında yer almalarına yol açmıştır, çünkü saygınlık uyandırmak isteyen yeni bir din için epikürosçuluğun görünürdeki hazcılığından çok, stoacılığın ahlaksal ciddiliği ile bir araya gelmenin daha emin bir strateji olacağını sezmışlerdi (Ferguson 1990: 2297-326).

Her ne kadar yazın eğitimi almış herkes (nüfusun pek ufak bir bölümü) felsefeyle en azından biraz temas ediyorduydu da, bu işe ne kadar ciddi baktığını saptamak hiç kolay değildir. Küçük bir azınlık coşku içindeydi; onlardan daha kalabalık bir bölüm de belli belirsiz 'felsefe iyi şeydir' diye düşünüyor olabilirdi; çoğunluksa herhalde felsefeye kültürünü sergilemenin uygun düştüğü sıralarda çıkarıp göstereceği bir şey diye bakıyordu. Bunun dışında belki bir de, dindar görünenler gibi, zor zamanlarda içini rahatlatmak için felsefeye baş vuranlar vardı. Roma'nın seçkinleriye felsefeyi yönetimin sıkıntılarıyla baş edebilmek için kullanırlardı:

145

Görevlerimden başımı kaldıramıyorum. Önemli olabilir ama, son derecede sıkıcı. Mahkemede oturuyorum, gelen dilekçeleri 'görüldü' diye imzalıyorum, raporlar yazıyorum, bir alay mektup yazıyorum, hiçbir yazınsal değeri olmayan mektuplar. Bazen, elim değdikçe, bu sıkıcı işlerden [filozof] Euphrates'e yakınıyorum. O da beni teselli ediyor. Bu görevler, kamu işini yürütme, mahkemelere başkanlık etme, yargı verme, adaleti yorumlama, adalet dağıtma, felsefenin öğrettiğini uygulamaya koyma, bütün bunlar felsefenin bir parçası, hattâ en fazla incelik isteyen bölümüymüş.

(Plinius, *Mektuplar* 1, 10, 10)

Ya da yaşamın kötülükleri karşısında kendilerini güçlendirsın diye felsefeye baş vururlardı:

'Böyle koşullara karşı koyabilmek için ne hazırlamamız gerekirdi?' Besbelli! Benim olan ve benim olmayan bir bilgi; yapabileceğim şey ve yapamayacağım şey. Öleceğim ama, yakılarak ölmek zorunda da değilim. Hapse gireceğim ama,

hapiste ağlamam da gerekmiyor. Sürgüne gönderecekler. Beni gülüp oynamaktan, mutlu olmaktan kim alıkoyabilir ki? 'Sırları söyle bana' Hayır, bu isteği geri çevirebilmem, yetkim içinde. 'Seni zincire vururum!' Aptallık etmeyin! Beni mi? Zincirleyeceğiniz şey, bacağım! Zeus'un bile özgür istencimi zorlamaya gücü yoktur. 'Seni hapse atarım!' Hayır, benim şu zavallı bedenimi hapse atacaksınız. 'Kafanı keserim senin!' Peki, hiç ben size kafamın kesilmez olduğunu söyledim mi? İşte felsefe öğrencileri hep böyle alıştırma yap-mak, her gün böyle şeyler yazmak zorundadırlar. Yapmaları gereken, kendilerini böyle alıştırma yapmalarıdır.

(Epiktetos, *Söyleşiler* 1, 1, 21-5)

Veya içinde bulundukları ayrıcalıklı konumu akıl fikir bakımından üstün olduklarından ötürü hak etmiş bulunduklarına kendilerini inandırmak için felsefeye yönelirlerdi:

Evimize konuklar gelince eşyamızı değil de bizi beğenmeler. Toprakta yapılmış çanak çömleği gümüş gibi kullanabilen büyük adamdır ama, gümüş çanak çömleği topraktan-mış gibi kullanabilen de aynı derecede büyüktür. Zenginliği kaldıramamak aptallığı gösterir.

(Seneca, *Epistulae morales* 5, 6)

Antik çağdan zamanımıza kadar Hristiyanların (ve Yahudilerin) ahlak öğretileriyle filozoflarınki arasında bir benzerlik bulunmuş ve bunun açıklanmasına çalışılmıştır. Antik çağda Hristiyan yazarlar (Philo ve Josephus gibi Yahudileri izleyerek) bu düşüncelerin ilk kaynağının Musa olduğunu, filozofların o düşünceleri Musa'dan aldıklarını ileri sürmüşlerdir. Daha sonra, İskenderiye'den Clemens ve Filistin Kaisareiasından Eusebius gibi Hristiyan yazarlar çıkıp filozofların yüksek ahlak ölçülerinin ve hemen hemen tektanrılı oluşlarının, Tanrının Kâfirlere kendini belli etmesinden, vahiy denen olaydan ileri geldiği görüşünü savunmuşlardır. Tanrı kendini o kişilere onları Mesihin iyi haberine yani İncil'e hazırlamak üzere gerçek (fakat ikinci ve daha aşağı derecede) biçimde belli etmiştir. Daha yeni yazarlarsa ilişkiyi -bazen polemik niyetlerle olmak üzere- Hristiyanlığın felsefi etkiye bağımlılığı olarak görmüşlerdir. (stoacıların ilk Hristiyanların felsefi yol göstericileri olmaları konusundaki Ortaçağ sonrası görüşleri etraflıca öğrenmek üzere bkz. Colish 1992: 339-79). Her ne kadar Paulus'un yapıtı ve çağdaşı Hristiyanlarla filozofların düşünceleri

arasında açıkça bir ilişki varsa da, geçmişte bu sözüm ona koşutluklara gereğinden çok (Malherbe 1992: 277-8), Hristiyanlarla filozofların içinde yaşadıkları ortak kültüre de gereğinden az önem verilmiştir. Hellenistik dönemde felsefenin en çarpıcı gelişmelerinden biri, geniş bir felsefi ve ahlaki konular dizisinde genel bir anlaşılmaya, uyuma varılması ve bu düşünceleri halka daha yakın bir düzeyde dile getirecek yazın biçimlerinin yaratılmış olmasıdır. Yazdıkları arasında içerik ve biçim bakımından ortak noktalar bulunduğu açıklamak için herhangi bir Hristiyan ile herhangi bir felsefe okulu arasında özel bir ilişki aramaya gerek yoktur. Örneğin, nasıl Oxford'da bir otomobil fabrikasında çalışan işçinin Wittgenstein hakkında işyeri Coventry'de bulunan bir kimseden daha fazla bilgiye sahip olması gerekmezse, filozoflarıyla ünlü Tarsus'ta doğdu diye Yahudi bir çadircının harcıâlem felsefe bilgilerinden fazla bir şeyler edinmiş olması için de herhangi bir neden yoktur.

Felsefi düşüncelerin eğitimli seçkin sınıfın ötesinde, toplumun en aşağı düzeyine kadar inmesinde her şeyden çok kinik denilen bir grup filozofun (ya da, daha doğrusu, halkça tutulan ahlakçıların) rol oynamış olduğu düşünülebilir. Kinik nedir, nasıl bir kimsedir sorusuna kesin bir yanıt vermek zordur. Felsefe tarihini konu almış antik çağ yazarları, kinikleri Sokrates'in öğrencilerinden biri olan Antisthenes'e* kadar uzanan gerçek bir felsefe okulu olarak tanımlamışlardır. Fakat, daha akla yakını, bunların son derecede erdemli bir yaşamı ve eksiksiz bir kendi kendine yetmeyi, yani 'doğaya uygun yaşam'ı seçmiş olmaktan başka ortak yönleri bulunmayan bireylerden meydana gelmiş bir grup olmalarıdır. Öğretilerinin ana çizgileri, toplum alışkanlıklarının topluca reddi (bundan ötürü kendilerine 'köpek gibi, köpekçe' anlamlarına gelen bu ad verilmiştir), sınırsız bir konuşma özgürlüğü, her türlü servet ve mülkiyetin reddi ve saygıdeğer toplumu utanmazlığın sınırlarına varan bir biçimde sarsma rahatsız etme isteğidir. Bir bakıma, stoacılık kinikliğin yontulmuş, yumuşatılmış bir biçimidir. Zaten Zenon, felsefeci yaşamına ilk adımını kinik Krates'in bir izleyicisi olarak atmıştır. İ.Ö. ikinci yüzyılda kiniklik artık stoacı hareket tarafından emilmiş, onun içine girmiş durumdaydı (Billerbe 1991: 148-9). Ne var ki, arkasında sadece toplumun yerleşik kurallarına taban tabana zıt düşen bir yaşam biçimi anlayışı değil, aynı zamanda bir dizi yazınsal biçim de bırakmıştır. Diyatrib (ya

* İ.Ö. ?444 - İ.Ö. 365. (ç.n.)

da halka seslenen ahlaksal söylev), parodi, felsefi mektup, fabl ve satir bu akımdan devralınmış ve başlıca yazarlar tarafından geliştirilmiştir (Dudley 1937: 110-16). İ.S. birinci yüzyılda yeniden karşımıza kendilerine kinik diyen kimseler çıkmaya başlar. Bunlar, genellikle, saygıdeğer stoacılar arasında olup da kendilerini stoacılıktan uzakta göstermek isteyenlerdir (Billerbeck 1991: 153-66). Kiniklerin sayısı pek çok olamazdı ama, çok şaşılacak, kurallara hiç uymaz nitelikteki davranışları nedeniyle herkesin gözüne batarlardı. Verdikleri dersler sade ve dolaysızdı, herkese seslenen, herkes tarafından anlaşılabilir türdendi (Goulet-Cazé 1990: 2760-3). Satir yazarı Lucianus'un felsefe okullarını konu alan bir parodide işaret ettiği gibi:

O [Kiniklerin dersi] çok kolaydır, kim olsa sıkıntıya katlanmadan izleyebilir. Eğitim görmüş, kitaplar devirmiş olmanız falan filan gerekmez. Şana, şerefe kestirmeden ulaşırsınız. Kara cahil -deri tabaklayıcı, balıkçı, doğramacı ya da sarraf bile olsanız hiçbir şey sizi ün kazanmaktan alıkoyamaz; yeter ki, utanmanız olmasın, kendinizi tutmayın ve halkı nasıl aldatacağınızı öğrenmiş olun.

(Lucianus, *Yaşamlar mezadı* 11)

148

Dünyanın böyle kökten reddedilişi, daha ileride Hristiyan perhizciliğini çekici bulacak kişiler türünden kimselere olumlu gelmiş olabilir. Fakat söz konusu iki hareket arasında daha başlangıçta bir bağlantı bulunup bulunmadığını araştırmak ilginç olabilir. Dekapolis bölgesinde (Galile'den pek uzak olmayan bir yerde) Gadar'da güçlü bir kinizm geleneği vardı (Downing 1993: 292-3) ve ikinci yüzyılda Hristiyanlığı bırakarak en aşırısından bir kinik olup çıkmış Peregrinus adında bir adamdan söz edilmektedir (Lucianus, *Peregrinus'un Ölümü Konusunda* 11-16; Hornsby 1991: 165-81). Hristiyanlığın bazı görünümünün kinizme göre biçimlendiği savını kabul etmesek (örneğin, Downing bunu tartışma konusu yapmaktadır, 1993: 281-304) bile, şurası kuşku götürmez ki, kinik hareket bir kanal oluşturmuş ve o kanaldan köktenci felsefi düşünceler ve felsefi bir ahlaksal zorlama biçiminin geçip Paulus gibi Hristiyanların kovalarını doldurduğu bir havuza dökülmüşlerdir.

Her ne kadar stoacılar, epikürosçular ve kiniklerin birinci yüzyıldan herhangi bir eğitimli kişinin büyük olasılıkla adlarını duyduğu (bu nedenledir ki *İşler* 17, 18 içinde adları geçer) birer felsefe okulu oldukları kuşku götürmezse de, Paulus'un etkin oldu-

ğu dönemde yeni bir felsefe hareketi, platonculuğun canlanması güçlenmekteydi ve bu yeni hareket Hristiyan tanrıbiliminin gelişmesinde kalıcı bir etki yapacaktı. Platon birçok felsefe sorununu fiziksel dünya gerçek değildir savıyla çözmeye çalışmıştı. Ona göre fiziksel dünya gerçek değildi, daha asal bir gerçek varlık düzeyinin taklidi ya da yansımasıydı. O varlık düzeyinde 'kendinden nesneler' salt ve koşulsuz bir anlamda var olurlardı ve o düzey bir bakıma fiziksel dünyanın nedeniydi. Platon'un ölümünden sonra, başka filozoflar ve en çok da öğrencisi Aristoteles, çözümden çok sorun üreten bu 'gerçek dünya'nın kabulünden vazgeçilirse herhalde Platon'un sorunlarının çok daha yalın bir biçimde giderilebileceğini göstermişlerdir. Platon'un okulu, Akademia, onun kendine özgü sorunlarını büsbütün kaldırıp atmadıysa da, önemlerini küçümsemmiştir ve belki stoacılarla epikürosçular arasındaki tartışmaların bir sonucu olarak kuşkucu bir nitelik almıştır. Ancak, geniş kitleler Platon'un yapıtlarını okumayı sürdürmüştür. Bunun nedeni, o yapıtların yazınsal değerlerinin yüksekliği ve, ondan da çok, Platon'un iyi Yunanlı örneği diye bakılan bir avuç yazardan biri olmasıdır.

Platon'un öğretilerinin İ.Ö. birinci yüzyıldan başlayarak yeniden ciddi biçimde felsefe olarak kabul edilmesine giden süreç tümüyle karanlıktır. Fakat bu yeni hareketi yansıtan yapıtların bugüne kalanlarından ilk örnekler İskenderiyeli Yahudi Philo'ya aittir. Philo, Pentateukhos (Tevrat'ın ilk beş kitabı) iyi yorumlanabilirse Yunan felsefesinin 'gerçeklik'lerinin onun içinde bulunabileceğini göstermeye çalışıyordu. Kendisinin orada bulduğu felsefe, platonculuğun yeniden gözden geçirilmiş bir biçimi olmuştur. Philo için dünyanın en önde gelen ilkesi, gerçekten var olanın sadece Bir ya da Tanrı olduğu ilkesidir. Dünyamızın üzerinde durduğu ve Platon'un 'gerçek dünya'sının dengi olan biçimlendirici ilkeler yani logos Tanrıdan gelir. Philo'nun felsefesi seçicidir ve stoacıların epeyce etkisi görülür, fakat onun daha sonraki yazarlarda bulduğumuz platonculukla aynı türden bir felsefe olduğu anlaşılmaktadır. Bu felsefi gerçeklikleri Pentateukhos içinde keşfetmemizin süreci içinde, metnin sözcüklere sıkı sıkıya bağlı anlamının altında, ya da onunla aynı düzlemde, ruhi ya da felsefi, daha derin bir anlam yattığı inancına dayanan simgesel yorumun uygulaması gerçekleşir. Bu, dinsel yazılara hiç de yeni bir yaklaşım yolu değildir (Paulus'un kendi de bunu kullanmıştır: *Galatyalılara Mektup* 4, 22-6); eğer bu yapıtlar gerçekten Tanrının halkına bel-

li olması, açılmasıysa, her ayrıntının -ne kadar önemsiz olursa olsun ve bizim onu doğru yorumlamamız koşuluyla- önemli bir şey bildirmesi gerekir. Stoacılar da mitolojiye ve yazınsal yapıtlara felsefi anlam vermek için bu yöntemi kullanmışlardı. Örneğin, Yunan kahramanı Herakles'in* başardığı işleri onlar gerçekten var olan canavarlara ya da kötü insanlara karşı kazanılmış utkular olarak yorumlamamışlardır. Stoacılara göre o işler iyi insanın usdışı tutkularını yenmesini simgesel bir biçimde dile getirmedi. Öyle ki, Herakles bir çeşit stoacı 'aziz'e dönüşmüştür. Bu yöntemleri kullanan Philo, Musa'nın yapıtlarında genellikle tanınıp benimsemiş felsefe öğretileri bulabilmiştir. Vardığı yargıya göre, Platon'un ilk kaynağı Musa'dır (etrafli bilgi için bkz. Dillon 1977: 115-83). Platonculuğun bu çeşidinin Aziz Yuhanna İncilinin başlangıcı gibi metinleri ne dereceye kadar etkilediği sorunu hâlâ tartışma konusu olmaktan çıkmış değildir; fakat ikinci yüzyılda belirgin bir Hristiyan tanrıbilimi gelişmeye başladığında, bu kavram ve yöntemlere sıkı sıkıya bağımlı olduğu görülmüştür.

Dil ve Kültür

150

Kendini Hellen (=Yunanlı) diye tanımlamak, her şeyden önce, ortak bir dille birbirine bağlanmış bir derneğin üyesi olduğunu ilan etmek demektir. Fakat Yunan dili içinde uzun zaman önce yerleşmiş olan 'Hellen' ve 'barbar' ayrımı altında 'her kim ki Yunanca bilmez, uygarlıktan uzaktır' yargısı yatar. Öte yandan, Yunan yaşam biçimini izlemeden, *polis*in âdetlerini benimsemeyen sadece Yunanca bilmekle de insana gerçek Hellen demiyorlardı. Hellen olmak aynı zamanda Olympos tanrılarının tümünü kabul etmeyi de gerektirirdi. Bu, ilk önce Homeros'un destanlarında bir kural olarak konulmuştu. Elbette Hellenistik dönemde ve Roma döneminde Hellen olarak doğmadığı, öyle yetiştirilmediği halde Yunan dünyasının ta orta yerine göç etmiş pek çok kimse vardı (örneğin Kartacalı filozof Kleitomakhos ve Ürdün Irmağının doğusundaki Gadara'dan ozan Meleager bunlardandı). Daha önce gördüğümüz gibi, tümüyle bir Yunan *polis*i biçiminde yeniden oluşturulan topluluklar vardı. Fakat böyle 'kendi imalatı' Hellenlere karşı hep etnik bir önyargı kalıyordu. İ.S. 117 138 yılları arasında imparator olan Hadrianus, merkezi Atina'da olan bir *Panhellênion* (tüm

* Herkül.. (ç.n.)

Hellenler kurulu) topladığı zaman bu durum çok öne çıkmış, siteler toplantıya kabul edilmek için Hellen olduklarını ispatlamak zorunda kalmışlardı. Küçük Asya'daki pek çok topluluğun birtakım kuruluş efsaneleri uydurmasında da yine Yunan anayurduyla akrabalığı olduğunu kanıtlama isteği yatar. Ne var ki, Hellenlerin çoğu için kendi kimliğini belirlemenin birincil yöntemi, bir *polis* yurttaşı olmaktır; çok sayıda da *polis* vardı. İ.Ö. beşinci ve dördüncü yüzyıllardaki birçok *polis* bağımsız birer devlet olduğundan ve bağımsız etkinlikler peşinde kendi çaplarına göre büyük ya da küçük amaçlar güttüğünden, Cicero'nun anlattığı o burun buruna olduğu topluluğa aşırı sadakat, 'Klasik Çağ'dan önce Yunanistan'da iyice yerleşmiş durumdaydı. Politik bağımsızlığı yitirdikten sonra da aynı *polis*ler ateşli bir sadakatin hedefi olmayı sürdürmüşlerdir. Doğuda yaygın site topraklarının uzak köşelerinde yaşayan köylülerin (bkz. *chōra*, s. 71, 105) nasıl kendilerini sitenin uyruğu olarak belirledikleri konusunda elde pek fazla kanıt yoktur. Belki kendilerini sadece filan köyün ahalisi ya da imparatorluk mülklerinden filan bölümün marabası olarak görüyorlardı.

Yunan dili, Yunanlıların kimliğinin vazgeçilemez bir ögesi idi. Yahudiler içinse dil hiç de önem taşımış gibi görünmüyor. Yunanlılarla Yahudilerin durumunu bu bakımdan karşılaştırmak ilginç olur. Yahudilerin ilk dili İbrancaydı, fakat daha önce de gördüğümüz gibi İ.Ö. 300 yılı dolaylarında İbranca yerini artık Aramcaya bırakmaktaydı. İbranca ile yakınlığı bulunan ve Suriye çöllerinde yaşayan kabileler içinde doğmuş bulunan bu dil, Asur ve Pers İmparatorluklarının resmî dili olmuştu. Yahudiler Aramcayı sadece gündelik yaşamda kullanmak için değil, aynı zamanda yazın dili olarak da almışlardır. Örneğin, Ezra/Nehemiya Kitabıyla* Dan-
yal'ın Kitabının birtakım bölümleri bu dilde kaleme alınmıştır. Daha sonra Yunan dünyası içine dağılan Yahudiler Yunancayı benimsemişler, bu dili yazın ve din de aralarında olmak üzere bütün amaçlar için kullanmışlardır. (Pentateukhos'un Septuaginta çevirisinin tanrısal esininden ötürü buyruk niteliğinde olduğu var sayılır). Belki İbranca bir gündelik dil olarak yaşamış olabilir ama bu, dilbilimsel kanıtlara dayanarak tartışma konusu yapılabilir, çünkü Mişna'nın İbranca'sı ortaya çıktığında bunun bir yaşayan dil olarak geliştiğini gösterir işaretler vardı. Ancak, olmayan şunlardır: İbrancadan başka herhangi bir dilin kullanılması konusunda bir

* Tevrat içinde bir bölüm. (ç.n.)

çekişme olduğunun belirtisi yoktur. İ.S. 40 yılına kadar Yahudilerin gerçek dilinin yalnız İbranca olduğu yolunda bir sav da yoktur. Anlaşıldığına göre, dil Yahudilikte önemli bir yer tutmuyordu (Schwartz 1995: 3-47). Gerçekten, bazı Yahudi yorumcular tanrının kendini açıklamasını öncelikle çok-dilli olarak kabul etmişlerdir (Fraade 1992: 267-71): İbrancanın özel bir konumu olmasına karşın, Tanrı kendini tek bir dille sınırlamamıştır. Septuaginta kulanılmaz olması, onun İbranca değil de Yunanca olmasından değil, İbranca metni kararlı, kalıcı duruma getirme sürecinin, yorumlara kalıplaşmış, donmuş diye bakılması sonucunu vermiş olmasındandır. O yorumlar ile bir çeviri olan Septuaginta'nın kaynak metninde bulunan yorumlar arasında ayrımlar vardı. Bu nedenle de kabul edilmiş İbranca metnin bir çevirisi olmaktan çıkıyordu. (İbranca metni kararlı, kalıcı duruma getirmeyi amaçlayan sözünü ettiğimiz süreç, bugün kullanılan ve Masoretik diye nitelendirilen metnin oluşmasıyla sonuçlanmıştır). Septuaginta'nın bırakılmasından ötürü, yeni bir Yunanca çeviri, Aquila'nın 125 yılı dolaylarında yaptığı çeviri, arkasından iki tane daha, Theodotion'un ve Summakhos'un çevirileri ortaya çıkmıştır (Bickerman 1976: 157-8). İbranca asıl metne pek uymayan Septuaginta'nın bırakılmasında Hristiyanların Tevrat yorumlarını bazen onu anlayış biçimlerine dayandırmaları rol oynamış olabilir belki ama, Yunanca olsun İbranca olsun, dil bu olguyu tek başına açıklamaya yetmez.

Roma Yurttaşlığı

Bir insanın kendini Romalı (Roma yurttaşı = *Civis romanus*) olarak belirlemesi, bir ulusun ya da boyun (halbuki, Roma yurttaşlarının tümü, birinci yüzyılda antik çağ dünyasının birçok 'ulus'un nüfusundan daha fazlaydı) ya da ortak bir dille bağlı bir topluluğun üyesi olmadığını, onun yerine politik ve yasal bir statüye sahip olduğunu ileri sürmesi demekti. Tüm Roma yurttaşlarının Latince konuşabildiği var sayılırdı ama, birinci yüzyıla kadar çoğunun ilk dili Latince değildi. Bazılarıysa Latinceyi pek az bilirlerdi. '[Claudius] Yunanistan eyaletinin eşrafından olup Latince bilmeyen seçkin bir adamı yargıçlar listesinden çıkarmakla kalmamış, ayrıca yurttaşlıktan da yoksun bırakmıştır.' (Suetonius, *Claudius* 16, 2). Politik ve yasal statüye sahip olmak, teknik anlamda bir 'site'nin, Cicero'nun 'burun buruna kent kalabalığı' dediği şeyin bir bireyi olmakla aynı kapıya çıkardı. Roma da başlangıçta, İ.Ö. be-

şinci ve dördüncü yüzyıllarda, böyle idi. Fakat o 'site' genişlemiş, birçok bağımsız siteyi o toplulukların (bunlar Roma dönemindeki İtalya yarımadasının özerk 'belediye'leri olmuştur) kimliğini yok etmeksizin içine almış, bundan başka bir de, daha İ.Ö. ikinci yüzyılın başlarında yurttaşları aynı zamanda Roma yurttaşı da olan yeni özerk siteler, *colonialar*, yaratmaya koyulmuştu. Bu, İ.Ö. dördüncü yüzyıldan birinci yüzyıla kadar üç yüz yıldan fazla süren karmaşık ve uzun bir süreçtir. Sürecin en sonuna varıldığında, İtalya yarımadasının Alplerin güney eteklerinde kalan kesiminde özgür nüfusun tümü Roma yurttaşlık haklarından yararlanmakta, Roma yasaları altında yaşamakta ve Latinceyi kullanmaktaydı. Bu, Roma yurttaşlarının tümü ana dili Latince olan kimselerdi ya da yalnızca Latince bilirdiler anlamına gelmez. Romalı olmak bir yasal konumu, ana dili Latince olmak dil bakımından bir kimliği gösterir, bu ikisini bir tutmak yanlıştır. Sürecin başlarında Romalı statüsü almış toplulukların birçoğunda ana dil, Osk ya da Umbria diliydi. Buna karşı ana dili Latince olup da Romalı statüsünü ancak İ.Ö. 90 yılında kazanan bir topluluk bile vardır.

Yüz yıl sonra (Paulus'un yaşadığı dönemde) Roma yurttaşlığını İtalya yarımadasının ötesindeki eyaletlere götürme süreci devam etmişti. Bu süreçle İtalya'nın erken bir tarihte kölelikten azat edilmesi arasında pek önemli bir ayrım vardır. Eyaletlere yerleştirilmiş yurttaşların oluşturduğu yeni koloniler ve kuraldışı birkaç durum bir yana bırakılırsa, İtalya dışında, kendisine yurttaşlık verilenler, topluluklar değil, bireyler ve onların aileleri idi. İmparatorluğun batı yarısında Roma'ya boyun eğmiş topluluklara 'Latin hakları' verilirdi. O haklarla, yerel görevlerde bulunup önde gelen yerli aileler eksiksiz Romalı statüsü alırlardı; fakat doğu eyaletlerinde yurttaşlık verilmesi işleminin yayılması, en çok bireylere bağışlanan topraklarla ilgiliydi. Cumhuriyet yönetiminde bu bağışlara pek sık rastlanmazdı, çünkü bağışı Roma yurttaşlar meclisinin oylaması gerekliydi. Bu, aşağı yukarı İngiltere parlamentosunun 'özel' yasasına denk bir şeydi. Cumhuriyetin çöküş yıllarında güçlü generaller bu hakkı kendi ellerine aldılar ve Augustus ve ardılları bu gücü yetkeleri altında tekelleştirdiler ve yurttaşlık bağışını geniş bir ölçeğe yaydılar.

Fas'ta bulunmuş bir yazıttan birbiri arkası sıra imparatorlar tarafından yapılmış bu bağışların çok büyük bir kütüğü olduğunu ve bağış metninin kalıp sözlerini öğreniriz:

Zegrens kabilesi başkanı Aurelius Iulianus'un dilekçeyle yaptığı başvuru ve yerel vali Vallius Maximus'un mektupla desteklemesi üzerine, yukarıda adı geçene [Aurelius Iulianus'un karısının ve çocuklarının adları daha önce yazılmıştır] kabile hakları saklı kalmak ve mükellefin ve maliyenin vergisinden ve alacağından indirim yapılmamak üzere, Roma yurttaşlığı bağışladık.

(Sherwin-White 1973: 88-95; Williams 1975: 56-78)

İmparatorlar kendilerine -hele savaşta- hizmet etmiş ve -yukarıdaki sınır kabilesi başkanı gibi- yöredeki etkisi kendisiyle hoş geçinmeye degecek gibi olan taşralıları onurlandırmaya hazırdılar, fakat onların dışında da, sözü geçer kimselerce desteklenen pek çok kimse hakkında başvuru alırlardı. Gerçek politik gücünü yitirmiş bir senatöre zararını karşılarsın diye imparatorun vereceği şeylerden biri, 'koruyuculuk simsarlığı' etme izniydi (Saller 1982: 74-5); bu izni alan kimse, kendisine bağlı kişiler için imparatorun lütuflar koparırdı. Örneğin Genç Plinius, Traianus'tan Mısırlı fizyoterapisti için, bir de Yunanlı doktorunun yakınları için Roma vatandaşlığı elde etmiştir (Plinius, *mektuplar* 10, 5-7, 10-11). Fakat Claudius ve Nero gibi bazı imparatorların zamanında en nüfuzlu 'koruyuculuk simsarları' kölelikten azat edilmiş kâtiplerden çıkardı. Bunlar bu nüfuzlarını ceplerini doldurmakta kullanırlardı. Claudius Lysias'ın Paulus'a söylediği 'Ben bu yurttaşlığı çok para karşılığında elde ettim.' (*İşler* 22, 28) sözü bu bağlamda anlaşılmalıdır. Herhalde Lysias, imparatorluk azatlılarından birine rüşvet verip imparator Claudius'tan yurttaşlık alınca adına Claudius'u eklemiş bir Yunanlı olsa gerek. Tarihçi Cassius Dio'nun yazdığına göre, azat edilmiş köleler yurttaşlık satışını öylesine yaymışlardı ki, fiyatlar düşmüş ve şöyle bir alaya yol açmıştı: 'Cam kırıkları verip yurttaş oluyorsun' (Dio 60, 17, 5f, bkz Wallace ve Williams 1993: 117).

Bu yolla yurttaş olanlar genellikle yüksek konumda, varlıklı ve eğitilmiş kişilerdi (bunların da en büyükleri *cliens* krallıkların yönetimindeki dinastlardı). Zaman zaman Paulus'un Roma vatandaşlığının pek zayıf bir olasılık olduğunu ileri sürenler çıkar (örn. Lentz 1993: 23-8). Bunun altında herhalde yukarıda belirttiğimiz kuşku götürmez gerçek yatar. Ancak, Roma vatandaşlarının içinde ufak bir bölüm vardı ki, bunlar ne çok varlıklı ne yüksek eğitim görmüş ne de kendi toplulukları içinde saygın bir yerdeydiler.

Bu çeşit kimselerin o konuma yükselebilmeleri için iki yol vardı. Biri askerlikti. Birinci yüzyılın ortalarına kadar Roma'nın savaşılan erlerinin en az yarısı lejyonlara yazılmış yurttaşlardan değil, lejyondan çok daha küçük piyade ya da atlı 'yardımcı' birliklere yazılmış taşralılardan oluşurdu. Claudius'un saltanatından başlayarak bu askerlerden yirmi beş yıllık görevini tamamlayanlara tezkereler alırken Roma yurttaşlığı verilmesi yaygın bir uygulama olmuştur. Paulus'un yurttaşlık kazanmış olan atasının da asker olması pekâlâ akla uygundur. Orduda görev alma, yaş sorunundan başka, bir de pagan inanışlarla ilgi uygulamalarla ilgiliydi. Örneğin, İ.Ö. 40'lı yıllardaki iç savaşta Roma vatandaşı olan Yahudiler askere alınmazdı. Josephus'ta (*Yah. Geç.* 15 220-37) okuduğumuza göre bir dizi resmi kural saptanmıştı ve o kurallar arasında bu askere çağırılmama işi de yer alırdı. Gerekçesi de şuydu: 'Şebat* günü silah taşıyamayacaklarından, yürüyüşe çıkamayacaklarından ötürü ve alıştıkları kendi besinlerini bulamayacakları için askere alınmazlar' (*Yah. Geç.* 15 236).

'O kadar büyük olmayanlar' için yurttaşlığın ikinci yolu, şaka gibi geliyor ama, kölelikti. Konumuzda da, şayet yurttaş statüsü gibi o da dedelerinden kalmıyorsa, öne çıkan şey Paulus'un mesleği, yani nitelikli işçilik, saraçlık oluyor (*İşler* 18, 3; krş. Wallace ve Williams 1993: 97). İ.Ö. ikinci ve birinci yüzyıllarda yapılan fetih savaşları ve iç savaşlar sonucunda doğu Akdeniz çevresinde, en çok da kentlerde yaşayan pek çok kimse köle olarak satılmıştır; çünkü kendilerine direnmiş olan sitelerde oturanları başka yerlere satmak Romalıların âdetiydi. Bu kölelerin çoğu İtalya'ya ihraç edilmiş ve aralarında niteliksiz olanlar zenginlerin topraklarında hiçbir özgürlük umudu olmaksızın ırgatlık yapmışlardır. Özel becerisi ya da yeteneği olanlardan oluşan azınlıkta, ya zenginlerin -çoğu zaman pek kalabalık olan- ev halkına karışmışlar ya da kendi uzmanlık dallarında müşteri aramaya koyulmuşlardır. O uzmanlık dalı saraçlık da olabilirdi. Kölenin sahibi kurulacak bir işten kâr alabilirdi ve öyle nitelikli işçilerin de yurtlarına dönüşlerini gözde büyütmekten başka bir yüreklendirilmeye yani özgürlük umuduna gereksinimleri vardı. Bir köle sahibi (a) kölesini -kârı sahibe kalmak üzere- şu kadar günlük iş yapması karşılığında azat edebilirdi ya da (b) köle işçisine arttırabildiği bir miktar para (*peculium*) alıkoyması iznini verebilirdi. İşçi bu paradan yeterince birik-

* Haftanın yedinci günü, Cumartesi. (ç.n.)

tirirse özgürlüğünü satın alabilir, böylece sahip de başka bir köle için yatırım yapabilirdi. Roma hukuku, köle sahibinin hem ücret alıp hem zorla iş yaptırmasını yasaklıyordu. Hem yukarıda (bkz. Scipio'nun sözleri) örneğini gördüğümüz olaylardan hem de, ondan daha önemlisi, imparator Augustus'un Romalıların istedikleri zaman istedikleri sayıda köle azat etme özgürlüklerini kısıtlayan yasal düzenlemesinden anlıyoruz ki, ev kölelerinin ve kent işçilerinin azat edilmeleri yaygın ve sık rastlanan bir şeydi. Paulus'un Hristiyan kölelere verdiği 'özgürlüğünü kazanabileceksen, fırsatı kaçırma' öğüdü (*Korinthoslara Birinci mektup* 7, 21) açıkça gösterir ki, o da azat işlemine köleler için gerçek bir olanak diye bakmaktaydı. Roma hukukuna göre yönetilen bir koloni olan, içindeki köle ustaların oranı yüksek Korinthos, tam da kadın olsun erkek olsun bir kölenin özgürlüğünü ve onunla birlikte Roma yurttaşlığını kazanabileceği bir yerdi. Ayrıca, bu azat işleminden doğan yasal sorunların Romalı hukukçularca enine boyuna tartışılması da köle azat etmenin pek yaygın olduğunu gösterir.

Augustus'u tedirgin eden şey, belki kölelerin özgür kişilere dönüşmesi değil, Romalı sahiplerince azat edilmiş kölelerin birer Roma yurttaşı olmasıydı. Bu çok eski uygulamanın (kökenleri konusunda varsayımlardan öteye gidilememektedir) Yunan dünyasında bir karşılığı yoktur. Orada azat edilmiş bir köle hangi *polis* içinde azat edildiyse konutu orada bulunan bir yabancından öteye bir şey değildi. Augustus, sadece ya Romalı bir yargıcın önünde kuralına uygun biçimde ya da bir vasiyetname hükmü gereği azat edilmiş kölelerin Roma yurttaşı olmalarını ısrarla istemiştir. Sahipleri tarafından hiçbir kural aramaksızın özgür bırakılanların konumunu yasallaştırmak içinse ayrı düzenleme gerekmiştir. Bu, Paulus'un babası ya da dedesi veya daha uzak bir atasının yurttaşlık kazanmasıyla ilgili çok akla yakın bir bağlam gösterir. O kişi savaş esiri olmuş olabilir, köle olarak İtalya'ya gönderilmiştir, bir iş yapmaya koyulmuş, sonra da azat edilmiş, o yolla Roma yurttaşlığı kazanıp sonunda Doğuya dönerek bir zanaat merkezi olan Tarsus'ta yerleşmiştir (Aquila ile karısı Priscilla'nın İtalya'dan Korinthos'a göç etmesi konusunda krş. *İşler* 18, 1-3). Paulus'un köle çocuğu olarak dünyaya gelmiş olduğu savının, *İşler* içinde kendisi tarafından (gittiği kentlerde en yüksek sınıftan kimselerle, örneğin Ephesos'ta Asiarkhoslarla [19, 31] görüşmesi ya da Claudius Lysias gibi olmayıp özgür doğduğu yolundaki sözleri gibi) ileri sürülen oldukça yüksek konumla bağdaşmadığı ileri sürülmüştür. Bu

nun nedeni, azat edilmiş kölelerin ve onların soyundan gelenlerin konumunun iyi bilinmiyor olmasıdır (örn. Lentz 1993: 48). Ailede kölelik konusunda epeyce bir züppelik olduğu kesin; bu nedenle de ne Paulus'un kendi yazdıklarında ne de *İşlerde* atalardan birinin özgür bırakılma sonucunda yurttaşlık kazandığından söz edilmemesine şaşmıyoruz. İnsan köle soyundan geldiğini ilan etmez. Ne var ki, eskiden köle olup da iş yaşamında başarı kazananlara, kendi toplumu içinde öne çıkmışlara sık rastlanırdı. Bazıları epeyce güçlü konumlara yükselirdi. Böyle kimseler elbette toplumun üst katmanlarıyla arkadaşlık, ortaklık edecek durumda olurlardı. Her ne olursa olsun, Paulus için öne sürülen, toplumun seçkin sınıfından olduğu değil, ayak takımından olmadığıdır.

Paulus'un, kendisinin Tarsus yurttaşı olduğunu söylemesi (*İşler* 21, 39) kolay açıklanacak sorun değildir, çünkü her şeyden önce, Bursalı Dio'nun 'ketenciler' dediği (34, 21) grubun -belki yurttaşlık hakkı için alınan 500 drahmilik verginin ağırlığı nedeniyle yurttaşlıktan çıkarılmış olması dışında (Jones 1940: 174), nasıl Tarsus yurttaşı olunduğunu aydınlatacak pek bilgimiz yoktur. Tarsuslu Yahudilerin bir grup olarak yurttaş olmaları akla yakın gelmiyor, Paulus'un Roma yurttaşlığının kendisine otomatik olarak Tarsus yurttaşlığını vermiş olması da kesinlikle olanak dışıdır. Ne var ki, birtakım Yahudilerin topluca değil, birey olarak yurttaşlık alamayacaklarını düşünmemiz için de bir neden yoktur. Sitenin tanrılarına tapınma ve tanrılarla ilişkili eğlenti ve törenlere katılma 'site kimliği için birincil önemde' olabilirdi (Lentz'in öne sürdüğü gibi 1993: 36-7). Ancak, bu tapınma ve katılma işlemlerine katılmama belki hakaret olarak alınsa da site görevi olanlar dışında kimse için zorunlu değildi. Elbette Yahudilerin ortak hakları konusunda birtakım karşı koymalar, tartışmalar vardı (Schürer 1973 -87: III(1), 126-32) ama, hiçbir şey Paulus gibi birinin kendi doğduğu yer olan sitenin yurttaşlığına sahip olmasına set çekemezdi. Elde yeterli bilgi olmadığından, Paulus'un ailesinin yurttaşlığı nasıl aldığı konusunda varsayımlar yürütmenin yararı yoktur. I.Ö. üçüncü yüzyıldan başlayarak Küçük Asya'da Yahudilerin site işlerinde görev aldıklarının kanıtları vardır; Paulus'un zamanında durumun bundan değişik olmasını düşünmemiz için bir neden yoktur (Trebilco 1991: 161-85).

Pek yüksek sayılamayacak toplumsal konumu göz önüne alınırsa, Paulus nasıl olup da o her şeyden kuşkulanan resmi görevlileri Roma yurttaşı haklarına gerçekten sahip olduğuna inandırmış

olabilir? Elinde bugünkü nüfus cüzdanı benzeri bir belge bulunabilir. Yeni azat edilmiş yurttaşlar her halde konumlarını ispatlamak zorundaydılar: Kabile başkanı Aurelius Iulianus'a imparatorluk kütüğündeki kaydının üzerinde on iki tane tanınmış danışmanın mührünü taşıyan bir kopyası verilmişti. 'Yardımcı' askerlerin tezkere alırken ön ve arka yüzünde azatlıklarıyla ilgili kaydı gösteren bronzdan bir künye verilmesi âdet olmuştu. Cumhuriyet döneminde, özgür doğmuş yurttaşların statülerinin kaydının babaları tarafından yaptırıldığı var sayılırdı. Bu beş yılda bir ve sırf bu iş için seçilmiş *ensor* denilen kimselerce yürütülürdü. Ancak, Augustus zamanında yurttaş sayısının çok artması ve yurttaşlığın eyaletlere de yayılması artık bu süreci uygulanamaz derecede hantallaştırılmıştı. Bunun üzerine Augustus yerel yetkililerce (eyaletlerde valiler) tutulacak bir doğum kütüğü sistemi kurdu; anne babadan biri o makamın huzuruna çıkıyor ve evlilik içi bir çocuğun doğumunu bildiriyor, kütüğe bir kayıt düşülüyordu; kaydın bir kopyası alınabilirdi. Roma döneminde Mısır'da düzenlenmiş papirüsler arasında bu belgelerden bir miktar günümüze kalmıştır (Crook 1967: 47). Bu çeşit belgeler kanıt olarak mahkemeye sunulabilirdi. Apuleius'un üvey çocukları, anneleri henüz on altı yaşındayken servetine el koyma amacıyla büyü yapıp kendisiyle evlenmeye razı etti diye üvey babalarını dava ettiklerinde, Apuleius kadının nüfus kaydını göstermişti: 'Aemilianus'a tabletleri uzatınız, cildi incelesen, mühürleri denetlesin, yaşı saptasın...' (Apuleius, *Savunma* 89, çev. Crook). Roma yurttaşlığına hakkı olduğu yolunda uydurma iddialar ortaya atanlar çıktığı gibi, daha kurnaz davranıp hep soyadı kullanan bir çevrede Roma yurttaşlarının özelliği olarak hemen göze çarpacak üçlü ad takımı alma yolunu tutanlar da görülmüyordu (Wallace ve Williams 1993: 25-6). Claudius her iki türden de suçluları ölümüne mahkûm etmiştir (Suetonius, *Claudius* 25, 3).

Antik çağ dünyasında âdet, bir erkeğin babasının adıyla (örn. filancanın oğlu), bir kadının da ya babasının ya kocasının adıyla belirlenmesiydi. Ne var ki, Romalı erkeklerin (ama Romalı kadınlar değil, onların adları en alışılmış kalıba uyardı), ilginç bir üçlü ad takımı (*tria nomina*) olurdu. Birincisi, *praenomen*, kişisel addı. Bu, pek sınırlı bir listeden -halbuki öteki topluluklarda seçim olanağı çok zengindi- seçilirdi. Listede bulunan bir düzine kadar addan bazıları pek kısır bir yaratı gücünün ürünüydü (örn. Quintus = 'beş numara'; Sextus = 'altı numara'; Decimus = 'on numara' gibi). İkinci olarak 'klan' adı, *nomen* ya da *gentilicium* gelirdi. Bu

da pek çok ailede ortak olabilirdi. En sonda gelen *cognomen*, aynı *gentiliciumu* paylaşanlar arasında bir aile ya da dalı belli ederdi (bunların arasında ailelerin bazı üyelerine verilen ayırt edici Flaccus = 'koca kulaklı', Cicero = 'nohut', Naso = 'burun' gibi 'takma ad'lar bulunurdu. Yeni yurttaş olmuş biri, genellikle kendi adını ya da onun Latinleştirilmiş bir biçimini *cognomen* olarak kullanmayı sürdürür, ve yurttaşlık kazanmasını hangi Romalıya borçluysa onun *praenomen* ve *gentiliciumunu* alırdı. Yurttaşlığını borçlu olduğu Romalı, adam azat edilmiş bir köleyse eski sahibi olabilirdi, özgür doğmuş biriye, o sırada tahtta olan imparator ya da yurttaşlığı kazanmada kendisini desteklemiş olan koruyucu olabilirdi. Prokonsüller bir yana bırakılırsa, *İşler* içinde (18, 7) kalıplara uygun bir *gentilicium* ve bir *cognomen* sahibi olan sadece Titius Iustus idi; eğer *Korinthoslulara Birinci Mektup* (1, 14) içinde geçen Gaius o ise, o zaman elimizde inandırıcı bir üçlü ad takımı var demektir: Gaius Titius Iustus. *İşler*'de ve Paulus'un *Mektuplar*'ında rastlanan bazı kişilerin adı Romalı adıdır ama, yalnızca bu, bu kimselerin yurttaşlık hakkına sahip olduklarının kanıtı sayılamaz; eyalet halkından kimseler çoğu zaman işlerini yürütebilmek için ya da böbürlenme amacıyla bir Romalı adı alırlardı.

Romalı yurttaş konumunun görevleri ve ayrıcalıkları nelerdi? Kişi sıradan bir sivilse herhangi bir dine katılma zorunda değildi. Roma'nın devlet dininin törensel gerekleri yalnızca bir rahipler kurulunun sorunuydu. O kurul üyeleri de ayrı bir meslek oluşturmazdı, onun için, senatodan ya da eyalet valileri gibi yüksek devlet memurlarından bazı kişiler 'yarı zamanlı' görevlendirilirlerdi. Bu nedenledir ki, filozof Philo'nun yeğeni resmi görevlerde bulunup Mısır valiliğine kadar yükselmiş olan Yahudi Tiberius Iulius Alexander, dininden dönmek zorunda kalmıştır. Cumhuriyet döneminde askerlik 46 yaşın altındaki erişkin erkek yurttaşların sırtına ağır yükler koymuştu. Fakat imparatorlar döneminde ordunun boyutları sınırlıydı ve gönüllü askere alma kurumu olabildiğince işletilirdi. Paulus'a gelince, kentli bir zanaatçı niteliğiyle, onun tehlikede olduğu pek düşünülmez. Askere almada köylüler yeğlenirdi. Her ne olursa olsun, Yahudi doğmuş biri diye askerlikten bağışık tutulmayı isteyebilirdi. İtalya yarımadasında oturan Roma yurttaşlarının taşrada oturanlara göre büyük bir ayrıcalığı vardı, onlar *tributum* ödemezlerdi. Bu, eyaletlerde alınan bir toprak ve seçmenlik vergisiydi. Eyaletlerde oturan Roma yurttaşları bundan bağışık değillerdi. Eyaletlerde kurulmuş ve halkını Roma

yurttaşlarının oluşturduğu koloniler bile, ancak kendilerine özel bir 'italik hak' verilmişse bundan bağışık olabilirlerdi. İtalik hak demek, topraklarının İtalya toprağı ile eş kabul edilmesi demektir. Eyaletlerde oturan Roma yurttaşları yerel vergileri ödemekten ve oturdukları sitenin zorunlu hizmetlerini görmekten de bağışık tutulmazlardı (bkz. yukarıda Iulianus ailesine tanınan haklar). Cumhuriyet döneminde, Roma yurttaşlarının seçimlerde ve yasa-meclislerinde oy hakkı vardı, fakat bunun için kişinin kendisinin Roma'da bulunması gerektiğinden bunun taşrada oturan yurttaş için somut bir değeri olamazdı. Zaten, oylama yapılan meclisler Paulus'un gününde artık salt törensel toplantılardan başka şey değildi.

Roma yurttaşı olmanın büyük yararı, kişiyi güçlü devlet memurlarının ve yargıçların yabancılara ve kölelere verdikleri ölüm cezasına ve dayak vb gibi bedensel cezalara karşı bir dereceye kadar korumasıydı. Cumhuriyet döneminde yurttaşların yurttaşlar meclisine baş vurma hakkı vardı, imparatorluk döneminde bu 'Caesar'a* başvuru' hakkına dönüşmüştür. Herhalde Paulus'un Yahudiye savcısı Festus (*İşler* 25, 11-12) karşısında dile getirdiği bu hak olsa gerek; ancak o tarihte Roma yasaları karşısında neye hakkı olduğunu ve Festus'un bir anayasal hakka saygı gösterip göstermediği ya da politik açıdan sakınarak davranıp davranmadığını saptamak neredeyse olanaksızdır. Sorun şu ki, Roma hukuku uzmanlarına göre, başvuru hakkı, bir yargılamayı izleyen yargıya karşı doğardı (Ulpianus, *Digest* 48, 6, 7; *Sententiae Pauli* 5, 26, 1). Halbuki, Paulus Caesar'a Kudüs'te bir yargılamadan kaçınmak için başvurur (*İşler* 25, 9). Ayrıca, anlatının bu bölümünde Paulus'un yurttaş statüsünden hiç söz edilmez. Festus'un 'kendisi imparatora baş vurduğu için onu göndermeye karar verdim' (*İşler* 25, 25) sözlerinden, geri çevirirse kovuşturmaya uğrayacağı bir talebi karşılamaktan çok, dikkate almamak hakkına sahip olduğu bir ricayı kabul ettiğini anlıyoruz. Kararı vermeden önce danışma kurulunun düşüncesini alması (*İşler* 25, 12) da aynı şeyi gösteriyor. Anladığımıza göre, bir valinin gerektiğinde davaları imparatora sunma düşünceliliğini göstermesi gerekiyordu. Örneğin, Suriye valisi Quintilius Varus Yahudiye'de bir ayaklanmaya el koymuş ve elebaşlarını yargılanmak üzere Augustus'a göndermişti (Josephus,

* Augustus'tan Hadrianus'a (İ.Ö. 27 - İ.S. 138) Roma imparatoruna verilen san, caesar (ç.n.)

Savaş 2, 77-8); ayaklanma çıkarmakla suçlanan Iulius Civilis yargılanmak üzere Nero'ya gönderilmişti (Tacitus, *Historiae* 4, 13, 1). Bunlarda ve benzerleri durumlarda elbette imparatorun kendi eline almak isteyeceğini düşündüren özel nedenler vardır. Fakat yine de bu olaylar, bir valinin, koşullar öyle gerektiriyorsa, davayı kendisinin görmesinin iyi olmayacağına karar verebildiğini gösterir. Paulus'un olayında, Festus, bir yandan Paulus'a karşı açılmış davayı reddedip Kudüs'teki Yahudi ileri gelenlerini gücendirmekten, bir yandan da bir Roma yurttaşını mahkûm edip eyalet halkını memnun ederse neden olacağı huzursuzluktan kaçınmak için davayı Roma'ya havale ederek işin kolayına sapmış olabilir. Şayet bu doğruysa, Festus Paulus'un yasal haklarını görmezden gelmiş, ama politika bakımından uzağı görür bir karar vermiş demektir.

Aslında, yargıdan önce imparatora başvuru hakkının kullanıldığını gösterir başka bir dava bilmiyoruz. Tacitus'ta (*Yıllık* 16, 8, 2-3) okuduğumuz ve görünürde buna benzer bir durumda, büyüklükle ve aile yakınları arasında cinsel ilişkiyle suçlanan bir grup seçkin Romalı'nın Nero'ya başvurduğunu öğreniriz, ancak bunun yasal bir hak mı yoksa sırf imparatora bağlı bir şey mi olduğu açıkça belirtilmez (zaten konu mahkemeye hiç çıkarılmamıştır). Plinius, Traianus zamanında Bithynia valisiyken huzuruna getirilen ve Hristiyan olmakla suçlanan Roma yurttaşlarını Roma'ya göndermişti (Plinius, *Mektuplar* 10. 96, 4); bunu yaparken kendisinin bu kimseleri mahkûm etmesi durumunda doğacak imparatora başvuru haklarını onlara önceden kullandırmış oluyordu (Williams 1990: 141). Eğer *İşler*'de anlatılan doğruysa, bu olayda karşımıza çıkan şey, bir yurttaşın yasal hakkını kullanması değil, eyaletlerde Roma yurttaşlarına nasıl davranılabildiğinin ve imparatorun adının ne kadar güçlü olduğunun çarpıcı bir örneğidir. (Bu konulardaki görüşler için bkz. Jones 1960: böl. 4, Jones 1973: 101-2; Sherwin-White 1963: 57-70; Garnsey 1966: 167-89; Garnsey 1970: 71-9; Millar 1992: 507-16, Wallace ve Williams 1993: 122-3). Apuleius'un *Metamorphosis* adlı gülünç romanındaki bir öykü imparatorun adının nasıl dile getirildiğini örnekler. Öyküyü anlatan, bir sihirle -istemeksizin- eşeğe dönüşmüş ve haydutlarca çalınmıştır. Ufak bir kasabadan geçerken, oranın yetkililerinden imdat istemek gelir aklına. 'İmparatorun yüce adına!' diye bağırmaya çalışır ama, 'Ave Caesar!' yerine, çıka çıka bir 'aai, aii' çıkar gırtlğından (*Metamorphosis* 3, 29).

Dışarıdakiler

Tüm sitelerin nüfusu içinde açık farkla en büyük topluluğu yabancılara, kadınların ve kölelerin oluşturmalarına karşın, onları dışarıdakiler diye bir sınıfa sokmamız çelişkili görülebilir. Ne var ki, bu toplulukların her biri, ayrı bakımlardan, site yaşamının dışında tutulurdu.

Antik çağın en eski topluluklarında yurttaşlık üstsoydan inen bir şeydi. Kişi atalarının sitesinin yurttaşı olurdu. Uyruk değiştirmek alışılmamış bir şeydi, öte yandan bir sitede doğmuş olmak, babası o sitenin yurttaşı olmayan bir kimseye yurttaşlık hakkı vermezdi. Zanaatçılar ve ticaretle uğraşanlar özgürce bir siteden bir siteye gidebilirlerdi. Böyle kimseler 'doğdukları' sitenin dışında her yerde yabancı sakin olarak kalırlardı. Bu nedenle, birçok sitede (ve belki en çok da Roma kolonilerinde, bkz. Sherwin-White 1963: 177) nüfusun önemli bir bölümü yurttaş değildi.

Kadınların, hiç değilse seçkin sınıf kadınlarının, Hellenistik ve Roma dönemlerinde gittikçe daha çok ortalarda görüldüğünü yukarıda söylemiştik. Elbette az sayıda birkaç kadın da başta dinsel topluluklar olmak üzere bazı yerlerde birincil konumlara yükselmiştir (Meeks 1983: 23-5). Ancak, yaygınlaşmamış, tek tük kalmış örneklerden bir genellemeye gitmemek gerekir. Egemen ideoloji hâlâ kadının kamu işlerine girmesine çok karşıydı. Birçok durumda da kadınların dinsel uygulamalara karışması, geleneksel rolünü sarsmıyor, tersine pekiştiriyordu (Kraemer 1992: 8-92).

Sellar ve Yeatman'ın *1066 and All That* adlı yapıtında Magna Carta ile ilgili bölümde görüldüğü gibi, ünlü belgenin her bölümü 'sıradan kişiler dışında' koşulu ile son bulur. Burada da kişinin kendi kimliğini belirlemesi konusunda şu ana kadar söylediklerimizi 'köleler dışında' diye değerlendirmek gerekir. Kimisi köle doğar, kimisi de doğar doğmaz ölmeye bırakılır (bu, antik çağ dünyasının alışılmış nüfus planlaması yoluydu) ve bir kimse tarafından kurtarılıp köle olarak büyütülürdü. Böyle köleler, sahipleriyle bir çatı altında yaşıyorlarsa, bağlılık duygularını yönetecekleri tek amaç, ev halkı (*familia*) idi; bu, hanımın ya da efendinin peşinden neden tüm bir ev halkının yeni dini benimsediğini açıklar (*İşler* 16, 15 ve Wallace ve Williams 1993: 78, *İşler* 16, 33; 18, 8). Ergin yaştayken kaçırılan ya da savaş esiri olarak alınıp sınırın öte yanına götürülen köleler alışık bulundukları her şeyden uzaklaşmış olurlardı; ev halkına herhangi bir bağlılık duygusu besleyebilecekleri çok kuşkuludur.

Kölelik yirminci yüzyılın içinden bakan kimse için antik çağ dünyasının en yabancı, en şaşılacak görünümülerinden biridir. Tam sayılarını kesinlikle bilemeyiz (kölelik aynı zamanda antik çağın öylesine olağan, öylesine sıradan bir olgusuydu ki, elimizdeki kaynaklar bunu pek ele almazlar bile) ama, bazı bölgelerde nüfusun yüzde otuz beşine kadar yükseldiği sanılmaktadır (Hopkins 1978: 99-101). Kölelerin büyük çoğunluğu herhalde tarım alanında kaba el kol işinde çalışıyordu; ancak bir kölenin yapamayacağı az sayıda bazı işler de vardı. Birçok (fakat hiçbir zaman yarıdan fazlası değil) köle, yaşamının bir aşamasında azat edilmeyi umabilirdi, zaten azatlı köleler nüfusun, en çok da site nüfusunun içinde önemli bir oran tutardı. Bazıları ticarete atılmış, çok zengin olmuştur (Hopkins 1978: 116-17), Örneğin, Yahudiye valisi olmuş azatlı köle Felix'ten daha önce söz etmiştik. Epaphroditus'un durumu ilginçtir. Nero'nun eski kölesi olan bu kişi, onun kâtipliğini de yapmış, o görevi sırasında büyük güç sahibi olmuş, kendi kölelerinden birini, Epiktetos'un stoacı bir filozof olarak eğitimini sağlamıştır. Epiktetos da sonradan azat edilmiş ve soylu delikanlılara felsefe dersi vermiş, bu görevinde seçkin bir başarıyla sivrilmiştir. Birçok kimsenin, bu arada imparator Marcus Aurelius'un hayranlığını çekmiş olan yapıtları, bugün de antik çağdan elimizde kalmış en coşkulu ve en esinlendirici kanıtlar arasındadır. Antik çağ dünyası kölelerin ve köleyken azat edilmişlerin, özgür doğmuşların yaptıkları işin aynısını başarıyla kotardıkları, fakat yine de kölelik kurumunun hiçbir zaman ciddi biçimde sorgulanmadığı bir dünyaydı. Hristiyanlar da stoacılar da (her iki grup da toplumsal ayrımlara son derecede önemsiz diye bakarlardı ve her ikisi de insanların kardeşliği konusu üzerinde direnirlerdi) bunu reddetmemişlerdir. Elbette, her iki grup da kölelere insanca davranılması gerektiğini ileri sürmüştür. Örneğin, Paulus şöyle der: 'Efendiler, sizin de yukarıda bir efendiniz olduğunı bilip kölelerinize adaletle ve iyilikle davranın' (*Koloselilere Mektup* 4, 1), Seneca ise şöyle yazar: 'efendilerine korku değil, saygı duymalılar...saygı gören sevilir, sevgiyle korku bir arada olamaz' (*Epistulae morales* 47, 18). Fakat gerek Hristiyanlar gerek stoacılar bu köleliği, hepimizin paylaştığı ve kendi inançlarının bizi kurtarabileceği o daha büyük kölelik ile karşılaştırıldığında önem verilecek kadar ahlak dışı bulmuyorlardı:

Bilir misiniz ki kendinizi bir kimseye onun boyun eğmiş uşağı olarak teslim ederseniz, boyun eğdiğinizin kölesi olursunuz; ya ölüme götüren günahın ya da doğruluğa götüren

söz dinlerliğin? Fakat Tanrıya şükürler olsun ki, bir zaman günahın köleleri olmuş olan sizler, size iletilmiş olan öğreti yoluna yürekten boyun eğdiniz ve günden güne kurtulup doğruluğun kölesi oldunuz.

(*Romalılara Mektup* 6, 16-18)

Köle olmayan tek bir insan gösterin bana. Kimi bedensel tutkuların, kimi açgözlülüğün kölesidir, bir başkası çıkar tutkularının kölesi olur ve herkes de korku karşısında köledir. Size küçücük bir hizmetçi kıza kul köle olmuş bir eski konsül göstereyim, delikanlılar göstereyim sahne oyuncularının kölesi. Kendi seçtiğimiz kölelikten daha utanç vericisi olmaz.

(*Seneca, Epistulae Morales* 47, 17)

Ne biri ne öteki, kölelerin artık köle olmaması gerektiğini söylemiyor. Antik çağ Hristiyanlarının kölelik karşısındaki bu tutumlarının Hristiyan olmayanlarınkinden önemli ölçüde farklı olduğunu düşünmemiz için de bir neden yok.

(MacMullen 1986: 324-5)

Bu konu üzerinde okunabilecek birkaç kitap

164

(*Bu yapıtların tüm ayrıntıları Kaynakçada verilmektedir.*)

A.N. Sherwin-White'in *Racial Prejudice in Imperial Rome* adlı kitabı, bu bölümü oluşturan bazı konulara kısa bir giriş olabilir.

J. A. Crook'un *Law and Life of Rome* yurttaşlık, kölelik konularını ve genel olarak toplumsal konum sorunlarını ele almaktadır.

J. Lieu ve ark. tarafından hazırlanan *The Jews Among Pagans and Christians* adlı yapıttaki makaleler, Yahudilerin Yahudi olmayanlarla nasıl ilişki kurdukları konusunun çeşitli yönlerini incelemektedir.

R. W. Sharples'in *Stoics, Epicureans and Sceptics* başlıklı kitabı Hellenistik dönemin belli başlı felsefe okullarını kolay yaklaşılabılır ve sevimli bir dille anlatmaktadır. Paulus'un zamanında gelişmekte olan felsefe okullarıyla ilgili olarak erişilebilecek buna benzer başka bir yapıt yoktur, fakat J. Dillon'un *The Middle Platonists* adlı kitabı sorunu olabildiğince anlaşılabilir duruma getirmektedir. Bu kitapta Philo hakkında zengin bir bölüm vardır.

BÖLÜM

4

PAULUS'UN SİTELERİ

Bu bölümde aldığımız konularla şunları amaçlamaktayız:

1. Roma İmparatorluğu'nun çeşitli sitelerindeki toplumsal konum, tarih, gelenek, yerel yönetim ve Roma ile ilişkilerin gözler önüne serilmesi (zaten bu, bu kitabın izleklerinden biridir);

2. Doğu Akdeniz ülkelerinde yolculuğa çıkan ve Paulus ile ilgili yerleri gezmek isteyenlere Paulus'un zamanından önemli neler kaldığını ve bunların nerelerde olduğunu ve her bir yerin bugün içinde bulunduğu duruma nasıl geldiğini gösterecek -kısa- bir rehber oluşturmak;

3. Paulus'u kendi dünyasının tarih ve coğrafyası içine 'yerleştirmek' ve belki böylelikle neden *Havarilerin İşleri* yazarının Paulus'un en önemsiz yerlere yaptığı yolculukları bile anlattığına bir açıklık getirmek.

Bu bölümler söz konusu yerlerin eksiksiz bir tarihi olmak ya da arkeolojik ören yerlerin tam bir rehberi olmak iddiasında değildir.

FİLİSTİN, SURİYE ve ARABİSTAN

Kudüs

Davud, Kudüs'ü Yebusîlerden* alıp başkenti yaptığında (*İkinci Samuel Kitabı* 5, 6-9), bunu oranın stratejik ya da ekonomik öneminden değil, sadece İsrail kabilelerinin toprağının bir parçası olmamasından, tarafsızlığından ötürü yapmıştı. Dağlık yöreyi kesen kuzey-güney yolunun üzerinde bulunduğu, yeterli bir su kaynağına sahip olduğu için Kudüs'ün yeri uygundu ama, bunun dışında büyük bir kent olacağı belli değildi. Josephus buranın gücünü ve surlarını coşkuyla överse de (*Savaş* 5, 136-76) -herhalde bunu yapmasındaki nedenlerden birincisi, Titus'un kenti alma** başarısını abartmak istemesidir- Kudüs'ün saldırılara iyi direndiği konusunda herhangi bir kayıt yoktur. Josephus'un kendisi de (*Savaş* 6, 435-42), Titus tarafından alınmadan önce kentin beş kez düşmüş olduğunu yazar. İleride de 135 yılında Hadrianus, 614 yılında Persler, 638 yılında Araplar ve 1099 da haçlılar tarafından alınacaktır. Dahası, bölge kimin denetimi altındaysa, Kudüs kolayca onun eline geçmiştir. Tarımca yoksul bir yörede, Yahudiye çölünün bittiği yerdeki tepelerde kurulu olan Kudüs, önemli bir yol üzerinde de olmadığından, ancak dinsel ya da politik gerekçeler ekonomik ya da stratejik tasaların önüne geçtiği zaman önemli bir merkeze dönüşmüştür. Dinsel önemi şuradan geliyordu: Dünyada Yahudilerin tanrısına kurban kesilebilecek tek yer Tapınaktı, o da orada bulunuyordu. Tarih boyu Yahudiler için taşıdığı başka bir şeyinkiyle karşılaştırılamayacak önem, bundan ötürüdür. Aslına bakılırsa, kentin dinsel önemi belki de onun gelişip bir ekonomik etkinlik merkezi olmasını kösteklemiştir. Örneğin, günahsızlığını, 'temizliğini' bozmamak amacıyla kente kurban hayvanından başka hayvan sokulması yasaktı; bu ise tacirler için caydırıcı bir şeydi (Hengel 1989: 74). Yine de, dinsel öneminden ötürü, nüfusu kalabalıktı. Yakınlarda yapılan bir hesaplama, 60.000'den fazla, belki 120.000 kişi olduğunu, büyük festivaller sırasında gelen hacılarla bu rakamın milyona çıktığını göstermektedir (Reinhardt 1995: 262-3).

* İ.Ö. 1000 yılı dolayları. (ç.n.)

** İ.Ö. 70 yılı. (ç.n.)

Paulus'un ve çağdaşlarının Kudüsü, herkesten önce Hasmonların (Yun. Asmēnaios) ve onların da arasında en çok Büyük Herodes'in* yarattığı bir kenttir. Yukarıda gördüğümüz gibi Kudüs'ü Hellenistik bir siteye dönüştürme girişimleri zorlu bir direnmeyle karşılaşmış, sonunda da başarısızlığa uğramıştır ama, Herodes'in kente -her ne kadar yerleri saptanamamışsa da- bir tiyatro ile bir amfitiyatro yaptırmış olduğunu Josephus'tan (Yah. Geç. 15, 268) öğreniriz; spor yarışmaları ve oyunlar da düzenletmiştir. Hareketlerinin nasıl sınırlar içinde zorlandığını, Augustus'un utkularını kutlarken tiyatronun süslenmesi karşısında yükselen karşı koyma bağırışlarından anlıyoruz. Tiyatronun süslerinde karşı konulan şey, bunların insan biçimleri göstermesiydi (Josephus, Yah. Geç. 15, 276-9). Daha sonra vali Pontius Pilate kente imparatorun resmini taşıyan sancaklar getirdiğinde de ciddi karışıklıklar çıkmıştı (Josephus, Savaş 2, 169-74). Bu olaylar, kutsal bir site içinde din dışı resmi makamların ne gibi zorluklarla karşılaşabildiğini gösterir ve neden Yahudi krallarının da Roma valilerinin de işleri Kaisareia'dan yönetmeyi yeğlediklerini açıklar. Herodes'in kente en büyük katkısı kuşkusuz Tapınağın yeniden yapılması olmuştur. İ.Ö. 20 yılı dolaylarında başlayan bu yapı İ.S. 70'te Romalılar tarafından yıkıldığında, belki biteli çok olmamıştı; bu Tapınağın platformunu tutan duvarın batı kesiminden ufak bir parça bugün hâlâ ayaktaadır. Kudüs'teki Ağlama Duvarı diye bilinen yapı budur. Tapınağın gerçek biçimi Doğuda ve Kuzey Afrika'da bilinen pek çok tapınağinkinden değişik değildi. Merkezde asıl tapınma yeri vardı, onu bir dizi avlu çevrelerdi. Josephus'a göre (Yah. Geç. 15, 414) hiç değilse bazı bölümleri mimarlık bakımından Hellenistik örneklerin etkisi altında kalmıştır. Zaten arkeoloji de uluslararası Hellenistik biçimin Kudüs'te bile yaygın olarak kullanıldığını doğrulamaktadır (Lifshitz 1977a: 448).

Bir yabancı gözüyle bakılırsa, Tapınak ve içindeki uygulamalar herhalde başka bir yerde normal olanın son derecede uç biçimi, abartılmış biçimi olarak görünürdü. Birçok tapınakta kurban kesme işi asıl tapınılacak yerin içinde değil, dışarısında yapılır, tapınmaya gelenler de genellikle merkezin içine girmezlerdi. Birkaç tapınakta da içeri girmek kesinlikle yasaktı. Kudüs'teki Kutsallar Kutsalının durumu da böyleydi. Halka halka duvarlarla çevriliydi. En iç kesime girerek Kutsallar Kutsalının yanına varabilenler yal-

* İ.Ö. birinci yüzyıl. (ç.n.)

nızca kahiller yani rahiplerdi, ondan daha dışta olana erkek Yahudiler girebilirdi. Kadınları da içeren karma Yahudi topluluğu üçüncü halkaya alınırdı. Kâfirlerse ancak en dış avluya girebilirlerdi. Hiçbirinde insan resmi yoktu denemez ama, birçok pagan kültü tanrılarını insan biçiminde göstermezdi. Fakat dinlerindeki tek Tanrının ne biçim altında olursa olsun fiziksel görünümünü kesinlikle yasaklayanlar sadece Yahudilerdi. Tapınaklar, genellikle birtakım kimselerin girmesini kısıtlayarak dinsel temizliklerini korurlardı. Fakat insan ırkının kendi dışında kalan kesiminin tümüne, kirletici diye bakanlar yine sadece Yahudilerdi. Tapınaklarının temizliğini korumak için içeri gireni taşla öldürmeye hazırdılar (krş. İşler 21, 27-31; Wallace ve Williams 1993: 113).

Paulus'un tanıdığı Kudüs'ten bugüne kalan en hacimli şey, Tapınağın bitişiğindeki kuledir. Antonia adındaki bu kuleyi Herodes yaptırmış, ilerideki iç savaşta Augustus'a karşı yenilecek olan dostu ve koruyucusu Marcus Antonius'tan ötürü o adı vermiştir (bu, Herodes'in sayıları pek az olan ciddi politik hesap yanlışlarından biridir). Romalı askerler Paulus'u Kudüs'te ayak takımının elinden kurtardıktan sonra herhalde oraya götürmüş ve Kaisareia valisine gönderilinceye kadar orada tutmuş olmalıydılar. Herodes'in kulesi 70 yılındaki Roma saldırısı sırasında büyük yıkıma uğramış, ikinci yüzyılda yeniden yapılmıştır; herhalde bugün elde bulunanların büyük bölümü o zamandan kalmadır. Bugün Via Dolorosa* dedikleri yolun üzerinde, İsa'nın yargılanmasının yapıldığı Pontius Pilate'nin praetoriumu diye gösterdikleri yerdedir. Ne var ki, Roma valilerinin Kudüs'e geldiklerinde öyle barakalarda değil de Herodes'in saraylarından birinde kalmaları daha akla yakın bir şeydir. En güçlü olasılık da Hisarın yerinde olmasıdır. Zaten orada, dış surların aşağı dizisi üzerinde Herodes'in gününden kalma duvar parçaları hâlâ görülmektedir.

Caesarea Maritima (Kıyı Kaisareiası)

Her ne kadar Kudüs, dünya tarihi açısından tartışma götürmez olarak Yahudiye'de bütün ötekilerden çok daha önemli olan bir kentse (aynı zamanda hem Yahudiler hem Hristiyanlar için eşsiz önemdeyse) de, şurası kesinlikle ortadadır ki, Roma döneminde,

* Lat. acılı yol, acılar yolu. İsa'nın çarmıha gerilmek üzere Golgotha'ya götürülürken geçtiği yol. (ç.n.)

birçok kimsenin gözünde Kaisareia en az onun kadar, hattâ ondan daha önemli olmuştur. Kudüs, tepelerin üzerinden yörenin iç kesimine, çöle ve çöle kıyısı boyunca uzanan kuzey ve güney yollara bakardı; kıyı ile arasındaki ulaşım pek kolay değildi. Tüm bölge Roma İmparatorluğu'na bağlanınca Akdeniz'e yönelmenin önemi arttı ve Kudüs dinsel önemini korumasına karşın, politika, toplum ve coğrafya bakımlarından ücra bir yer oluverdi. Çünkü, daha önce gördüğümüz gibi, kentin dinsel açıdan önemi, onun yalnızca Yahudileri ilgilendiren durumlar dışında, ticaret ve yönetim açılarından gelişmesini de köstekliyordu. Kudüs'ün politik ve ticari rolünü tarihçi Tacitus'un eyaletin birinci kenti dediği Kaisareia üstlendi (Iudaeae caput: *Historiae* 2, 78). Paulus, vali Felix tarafından yargılanmak üzere oraya gönderilmiş (*İşler* 23 23) ve Roma'ya nakledilinceye kadar orada kalmıştı; Yahudiye'ye girenler ve çıkanlar için Kaisareia bir kapıydı (*İşler* 9, 30; 18, 22; 21, 8) İlk Hıristiyan toplumunun üyeleri hep onun çevresinde dönerlerdi. Philippos, Habeş hadımla karşılaştıktan sonra (*İşler* 8, 40) Kaisareia'ya gitmiştir ve bir süre orada kaldığı açıkça bilinmektedir (*İşler* 7, 8); başlangıç yıllarındaki bir Hıristiyan topluluğunun yurdu olmuştur (*İşler* 21, 16). Daha önemlisi, Petrus'un, Yahudi olmayanlar topluluğu içinden yeni dini ilk kabul eden kişiye, yüzbaşı Cornelius'a orada rastlamasıdır. Yüzbaşı belki de Roma garnizonunun büyük bölümünün orada olmasından ötürü oradaydı. Roma garnizonunun orada bulunması da, sitenin valinin olağan konutunun bulunduğu yer olmasıydı.

Eski ve kutsal bir site olan Kudüs'ün tersine, Kaisareia yeni bir kentti. Kentin yerinde daha önceleri bir hisar ve Strato'nun kulesi denilen bir ticaret yeri vardı. Orası, İ.Ö. dördüncü yüzyılda bir Fenike sitesi olan Sidon'un aynı addaki iki yöneticisinden biri (hangisi olduğunu bilmiyoruz) olan Strato tarafından kurulmuştu. Geçmişinin bir aşamasında bir Yunan polisinin kurumlarını almış olan bu yerleşim yeri, Ptolemaioslar ve Seleukoslar zamanında yaşamını sürdürmüş, Seleukosların gücünün sönmesi üzerine İ.Ö. ikinci yüzyılın sonunda Hasmon kralı Alexander Jannaeus'un eline geçmiştir. Romalı general Pompeius İ.Ö. 63 yılında gelerek burayı yeniden bağımsızlaştırmışsa da, İ.Ö. birinci yüzyılın sonlarında imparator Augustus, Strato'nun kulesini Büyük Herodes'e vermiştir.

Herodes'in Akdeniz üzerinde uygun bir limana gereksinimi vardı ve doğal limanların bulunmadığı bir kıyı şeridi üzerinde, olabilecek tüm yerler ya onun denetimi dışındaydı ya da bırakılmış, li-

manlıktan çıkmış yerlerdi. Sonunda, Strato kulesinin kimsenin kullanmadığı olanakları ona çekici gelmişti. Dahası, gerçekten yeni bir site kurabilirse, Herodes'e Yahudilerin alınganlıklarıyla eli kolu bağlanmamış tam bir Hellenist kral gibi davranabilecekti. Kudüs'te dönemin hemen tüm önemli yapılarının uluslararası Hellenist biçemin etkilerini taşıdığını görmüştük ama, orada pagan tapınaklar yapılması söz konusu bile olmazdı, heykeller ya da başka imgeler yapılırsa karşı koyma sesleri yükselirdi, hattâ tiyatrolar, amfiteyatrolar bile pagan kültürle bağlantıları olduğundan kuşkulandırılarak öfke çekerd. İşte, tipik bir Hellenist sitede yaşantıyı kolaylaştıracak en sıradan bir yapı bile Kudüs'te tartışmalara yol açabilirdi. Buna karşı, Herodes, Yahudi geleneği içinde herhangi bir konumu bulunmayan Strato kulesini yeniden yaparken kendini böyle şeylerle sınırlamak zorunda değildi. Kule, onun krallığını Yunan-Roma dünyasına tanıttak ilginç bir yer olabilir. Josephus da aşağıya aldığımız metninde buna işaret ediyor:

Hırsının dürtüsü altında siteler kurdu, tapınaklar dikti (Yahudilerin toprakları üzerinde değil, çünkü Yahudiler öyle Yunanlılar gibi heykellere, yontu imgelere saygı sunmak türünden yani bize yasaklanmış çeşitten şeylere, dayanamazlardı, o da onları, dışarıda, komşu topraklarda yaptı), Yahudilere de bunları kendi isteğiyle değil, imparatora ve Romalılara hoş görünmeye çalıştığından ve öyle yapması istendiği için, buyruk altında yaptığını söyledi.

(Yah. Geç. 15, 329)

Her ne kadar bu yeni site, birçok Hellenistik site gibi, epeyce bir Yahudi nüfusu çektiyse de, hiçbir zaman bir Yahudi kenti olmamıştır. Josephus, Herodes'in gerçekleştirdiği yapıları ayrıntılı biçimde şöyle anlatır:

Onu [kenti] görkemli bir saray, kamu yapıları ve, hepsinden çok emek verilmiş olan, korumalı, koskocaman, Peiraeus'unki kadar büyük bir limanla donattı... Limanı çevreleyen bir dizi ev vardı. Cilalı taştan yapılmış bu evlerin arasında boşluk bırakılmamıştı. Ortada bir tepe, tepenin üzerinde imparator tapınağı bulunuyordu. Kente yaklaşan gemilerden tapınak Roma ve Caesar heykelleriyle görülüyordu... Ayrıca taştan bir tiyatro ve geride, limanın güneyinde pek çok seyirci alacak kadar büyük ve deniz ayağının altında, bir amfiteyatro yaptırdı.

(Yah. Geç. 331-41; ayrıca bkz. Savaş 1, 408-15)

Josephus, ayrıca, çok büyük yapı etkinliklerini de ayrıntılarıyla verir. Bu etkinliklerin mendirekler, temel oluşturmak için denize atılan büyük kayalar ve denizin etkisiyle temizlenen özenli bir lağım düzeni içerdiğini öğreniriz. Dediğine göre, tüm proje on iki yıl gibi kısa bir sürede bitirilmiştir. Yakın tarihte yürütülen arkeolojik çalışmalar, öncelikle liman tesislerinin, Josephus ara sıra abartmaya kaçmış bulunsu ve büyüklüğü Atina'nın limanı Peiraeus'unki kadar değilse de onun anlattığı kadar etkileyici olduğunu ortaya koymuştur (Holum ve ark. 1988: 90-105). Güneydeki mendireğin büyük bölümü hâlâ görülebilmektedir ve kuzeydeki dalgakıranın ve başka tesislerin kalıntıları da suyun altından seçilebilir. Kentin tam güneyinde bulunan tiyatro 1953-1963 yılları arasında yapılan kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Herodes'ten sonra birçok kez yenilenmiş ve büyütülmüş olsa da, ilk yapının epeyce bir kesimi fark edilebilmekte, 3500 dolaylarında seyirci alabildiği anlaşılmaktadır. amfitiyatronun sitenin kuzey doğusundaki yeri belli olmuştur ama, pek az kalıntısı belirlenmiştir. Çok geniş, belki Roma'daki Colosseum'dan bile büyük bir yapı olduğu söylenebilir. Metinde bir karışıklık yoksa, Josephus bu iki yapıyı anlatırken ikisinin yerini karıştırmış olacak. Kentin güneyinde olan amfitiyatro değil, tiyatrodur. Deniz, tiyatrodan daha iyi görülmektedir. Herodes'in sarayı pek güvenilecek gibi belirlenememiştir, fakat tiyatronun hemen yakınındaki bir burun üzerinde ortaya çıkarılmış yapı o saraya ait olabilir (Holum ve ark 1988: 82-6). Başka bir yerde de birkaç tane tonozlu yapı ortaya çıkarılmıştır. Bunların tahıl ambarı ve ardiye olduğu sanılmaktadır. Ne var ki, bunların bir bölümü de üzerinde Roma ve Augustus tapınağının yükseldiği platformun altyapısını oluşturabilir.

Herodes yeni sitesine Kaisareia (Caesarea) adını vermişti; bu, cliens kralların sık sık baş vurdukları yararlı bir kurnazlıktı. Başka örnekleri, Herodes'in oğlu Philippos tarafından kurulmuş Philippi Kaisareiası (Caesarea Philippi, bugün: Paneas ya da Bâniyas), Kapadokia'da Arkhelaus tarafından kurulmuş Caesarea (C. Mazaca, Kayseri) ve Mauritanya'da Juba tarafından kurulmuş Caesarea kentleridir. Ötekilerden ayırt etmek için Herodes'inkine 'Augustus limanının yanındaki Kaisareia ya da daha kısa olarak 'Caesarea Maritima (*Kıyı Kaisareiası*) denilmiştir. Herodes imparatora şirin görünme isteğinde bir adım daha ileri gitmiş ve onun onuruna Helenistik örneklerle göre beş yılda bir yapılacak oyunlar başlatmıştır.

Sitenin iç yönetiminin nasıl örgütlendiği konusunda sağlam bilgimiz yoktur. Kaisareia, Herodes'in öteki siteleri gibiyse, bir çeşit anayasaya ve bir magistratuslar kuruluna sahip olduğunu söyleyebiliriz (Levine 1975: 17), Josephus da (Savaş 1, 550) Herodes'in orada bir meclis (*ekklēsia*) topladığından söz eder. Siteye basbaşağı bir *polis* statüsü vermesi, Herodes'in Hellenistik biçemi benimseme eğilimine uygun düşünüyor, fakat kuşkusuz, gerçek güç her zaman kralın ya da onun resmi görevlilerinden birinin (*archōn* ya da *stratēgos*) elindeydi.

Herodes'in oğlu Arkhelaus'un İ.S. 6 yılında sürgüne gönderilmesinden sonra da Kaisareia önemini korumuştur. Roma'nın tüm valileri gibi procurator* da çeşitli görev yerleri arasında dolaşırdı ama, pagan bir kent olarak çekiciliği, kentteki yaşamın rahatlığı, limanın sağladığı kolaylıklar nedeniyle Kaisareia adamın asıl çalışma yeri, Herodes'in sarayı da evi olmuştur. Tiyatronun kazılarında ortaya çıkan (daha sonraki bir yapıda da kullanıldığı anlaşılan) bir yazıtta procuratorların en ünlüsü Pontius Pilate tarafından çıkarılmış, ayrıntıları pek açık olmayan, tartışmaya yer verebilecek bir sunu yazısı okuruz (Lifshitz 1977b: 501). Kent, 41-4 yıllarında kısa bir süre Herodes I. Agrippa'nın krallığının bir parçası olmuş ve kralın epeyce zamanı kentte geçmiştir. İşler 12, 21-3'te ve Josephus, *Yahudilerin Geçmişi* 19, 344-6 da bu kralın ani ölümünden kısa süre önce görkemli giysiler içinde halkın karşısına çıktığını ve belki- tanrılar gibi selamlandığını anlatan olaylar Kaisareia tiyatrosunda geçer. Bilmediğimiz bir nedenden ötürü Agrippa Kaisareia yurttaşları tarafından pek sevilmezmiş. Her ne olursa olsun, Josephus (*Yah. Geç.* 19, 356-7), öldüğü zaman ahalinin hakaret sözleriyle bağırıp çağırdıklarını yazar, 'sonra evlerine giderek kralın kızlarının heykelticilerini alıp genelevlere götürdüler, çatılara çıkardılar ve ağza alınamayacak kadar edepsiz bir biçimde hakaret ettiler' diye ekler. Agrippa'nın kızlarının heykellerini yaptırmış olması, Hellenizmi benimsemede ne kadar ileri gittiğini gösteriyor.

Doğrudan Roma yönetimi yerleştikten sonra Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasındaki sürtüşmeler daha belirgin bir durum almıştır. Josephus (Savaş 2, 266-70) yurttaşlık hakları konusunda bir tartışmayı anlatır; bu tartışmada Yahudiler, kurucusu Herodes bir Yahudi olduğundan sitenin kendilerine ait olduğunu ileri sürmüş-

* İmparatorluk döneminde hem yönetsel hem parasal işlerin en başında bulunan imparatorluk temsilcisi. (ç.n.)

ler, ötekiler de Herodes orayı Yahudiler için yapmak isteseydi tapınaklar yapmaz, heykeller dikmezdi diye karşılık vermişlerdir. Tartışma, sokak kavgasına, ciddi karışıklıklara dönmüş, sonunda vali Felix işe el koyarak konuyu imparator Nero'ya sunmuştur. Bu noktada Yahudiler de durumlarından yararlanıp Felix'i işleri kötü yönetmekle suçlamışlardır. Sonunda iki davayı da yitirmişlerdir. Bundan çıkaracağımız sonuç şu ki, Yahudi olmayanların çoğunluğu oluşturduğu bir toplulukta Yahudi toplumunun konumunun, Doğunun Hellenize olmuş birçok sitesindeki konumun aynı olduğu ve Kaisareia yasasının yurttaşlara verdiği haklar her ne ise, o hakların iyi bir şey olduğudur. Bu olay aynı zamanda Paulus elinde tutukluyken Felix'in Yahudilerin eğilimine duyarlı davranmasını hazırlayan koşulları gösteriyor (*İşler* 24, 27). İki topluluk arasındaki gerginlikler 66 yılına kadar sürmüştür. O tarihte Yahudi olmayan birinin yaptırdığı bir yapının bir sinagoga giriş yolunu daraltacak olması yüzünden tartışma çıkmış, tartışma ciddi kavgaya dönüşmüş, o sırada Yahudiler -Josephus'a göre (*Savaş* 2, 285-92)- kentten çıkarılmışlardı. Ancak, aynı yıl daha sonra çıkan Yahudi ayaklanmasının başında çok büyük kalabalıklar halinde dönmüş olmalı ki, yine Josephus'a göre (*Savaş* 2, 457) kentte 20.000 Yahudi öldürülmüş. Yahudi savaşı sırasında Kaisareia Roma ordusunun konuşlandığı yerlerin en birincisi ve ileride imparator olacak olan general Vespasianus'un karargâhıydı.

Birinci Yahudi ayaklanması bastırıldıktan sonra, Kaisareia'ya imparator Vespasianus tarafından Roma kolonisi (Colonia Prima Flavia Augusta Caesariensis) statüsü verilmiştir (Plinius, *Historia Naturalis* 5, 14, 69). Buraya belki Romalı savaş emeklilerinin yerleştirilmesi amaçlanıyordu (Levine 1975: 35-6). Herhalde o tarihten başlayarak, kent öteki Roma kolonilerinde bulunan kurumlara sahip olmaya başlamıştır. Koloninin kurulmasından az sonraya tarihlenebilecek bir yazıtta bir *duovirin* yani bir kolonide görev alan iki yüksek yöneticiden birinin söz konusu edildiği kesindir (Levine 1975: 37; Holum ve ark 1988: 118). Kent artık içtenlikle pagandı; pek çok tanrı ve tanrıçayı (bu arada Ephesos Artemisini de) içeren bir inanç yolunun kanıtlarına da bol bol rastlarız (Holum ve ark 1988: 142-53). 231 yılına kadar Kaisareia'da herhangi bir Hristiyan topluluğu olduğu konusunda pek bilgimiz yoktur. O tarihte İskenderiyeli büyük Hristiyan tanrıbilimci Origenes Adamantius, bulunduğu yerin piskoposuyla kavga edip Kaisareia'ya göç eder ve Eski Antlaşma konusunda çok büyük bir açıkla-

malı yorum olan *Hexapla*'yı orada tamamlar. Bu yapıtta Eski Antlaşma'yı altı sütun üzerinde düzenlemiş, İbranca metni İbran ve Yunan harfleriyle vermiş, onların yanına dört tane Yunanca çeviri eklemiştir. Origenes'in çalışması Kaisareia'yı Hristiyanlığın aydın merkezlerinden biri yapmıştır (Levine 1975: 119-27). Sitenin okullarının yetiştirdikleri arasında belki en ünlüsü Eusebius'tur. 314-340 yılları arasında Kaisareia piskoposu olmuş olan bu zat, kilise tarihinin başlangıç yılları konusunda en birinci kaynağımız olan ünlü *Kilisenin Geçmişi* yapıtının yazarıdır.

Antik çağ biterken Kaisareia görece bir gerileme içindeydi. Ancak, bu yargıyı da abartmamak gerekir. Elbette liman bozuluyordu. Bunun nedenlerinden biri su düzeyinin alçalmasıydı. Bugün deniz tabanı antik çağdakinden beş metre aşağıdadır (Raban 1992: 113). Bu süreç nedeniyle dalgakıranlarda daha üçüncü yüzyılda yarıklar açılmıştır. Başka bir neden de Herodes'in krallığına hizmet vermek üzere yapılmış büyük liman tesislerinin, bir süre sonra Kaisareia'nın ve hemen doğusundaki iç toprakların yerel gereksinimlerine uygun düşmemesi ve ortada o limanı işler durumda tutacak düzeyde yatırımı gerektiren bir neden kalmamasıdır. Daha ufak çapta tesisler yeterli görülmüştür (Raban 1992: 119-23). Aslında, son zamanlarda yapılan kazılarda Bizans döneminden kalma bol yapı malzemesi bulunmuştur; bu, orada 100.000 dolaylarında bir nüfusun yaşadığını yani sitenin tüm İmparatorluğun en büyüklerinden biri olduğunu anlatmaktadır; ayrıca dördüncü ya da beşinci yüzyıllarda yapılmış bir kale duvarının da geniş bir kentsel yerleşme yerini çevrelediği görülmektedir. Altıncı yüzyılda tiyatronun (bugün yıkıntı durumundadır) bir bölümü hisarın içine katılmıştır. (Holum ve ark. 1988: 164-76). Herodes'in Roma ve Augustus tapınağının yerine bir kilise yapılmıştır. Dördüncü yüzyıldan başlayarak dinsel amaçlı turizmin, hac ziyaretlerinin (Cornelius'un ve Philippos'un olduğu ileri sürülen iki tane ev ziyaretçilere gezdirilirdi) artışı, siteye Kudüs'ün limanı kimliğiyle giren gelire doğrudan doğruya kendisi için giren geliri de eklemiştir. Filistin'in önce 614 yılında Persler tarafından fethedilişi, sonra 627'de yeniden Bizanslıların eline geçişi, en sonra da 638'de Araplarca alınması ve bu olaylarla birlikte çıkan karışıklıklar, kısa süre içinde kentin nüfusunun azalmasına yol açmıştır. İslamlık döneminin başlarında burası bir hisar olarak kullanılmış, iç bölgesinin verimliliği bir dereceye kadar kentin gönencini sürdürmüştü de, Kaisareia 1101 yılında birinci Haçlı Seferi güçlerin-

ce ele geçirilinceye kadar bir daha eski önemini bulamamıştır. Yeni Kudüs Krallığı tekrar batıya, Akdeniz'e bakmaya başlamış ve Kaisareia'nın 1252'de bitirilen Haçlı surları bugün orada görülen en belirgin, en etkileyici kalıntıdır. Yeni istilacıların eline geçebilecek tutunma noktalarının tümünü yok etmeyi amaçlayan kararlı politika gereği, buradaki hisar da, kıyı boyunca var olan öteki tabya, kale ve surlar gibi yıkılmıştır. On beşinci yüzyıla gelindiğinde, artık Kaisareia'nın yerinde hiç kimsenin oturmadığı bataklıklardan başka bir şey kalmamıştı.

Damascus (Şam)

Damascus, dünyanın sürekli olarak oturulmuş en eski kenti olduğu iddiasındadır ve bu iddia pekâlâ gerçek olabilir, çünkü daha İ.Ö. üçüncü binyıldan kalma kayıtlarda bile kentin adına rastlanır. Fakat hâlâ yoğun nüfusa sahip bir kent, varlıklı bir başkent olmayı sürdürmesi, gerçek yaşını saptamaya olanak verecek türden arkeolojik araştırmalar yapılmasını engellemektedir. Geçmişte zenginlik ve gönenç bakımından inişli çıkışlı dönemleri olmuşsa da, coğrafi konumundan ötürü içinde bulunduğu politik duruma pek bağlı olmaksızın, Damascus önemli bir merkez olmayı hep sürdürmüştür. Genel çizgileriyle, geniş bir vaha, Lübnan Dağlarından akan Barada ırmağı sularının çöl kenarında yarattığı çok verimli bir bölgedir. Kızıldeniz'den başlayıp Petra ve Amman'dan, daha sonra Suriye, Filistin'den ve Palmyra'dan geçen kuzey-güney yolların en iç kesimindedir. Damascus'un Hellenistik dönemdeki durumu karanlıktadır, az tanınır. Seleukoslardan Ptolemaioslara, sonra yine Seleukoslara geçtiği biliniyor ama, kimin ne zaman kente el koyduğu her dönem için açık değildir. Romalıların gelişinden önceki karışıklık döneminde, kâh bağımsız kâh Armenia Kralı Dikran'ın denetimi altında ufak bir devletin başkenti olduğu olmuştur. İ.Ö. 65 yılında Pompeius'un subaylarından biri tarafından işgal edilince Damascus, Roma'nın Suriye eyaletinin içine katılmış, onun bir bölümü olmuştur.

Antik çağdan kalma olmasına ve halkının tümünün Sami adlarını taşımayı sürdürmelerine karşın, site baştan başa Hellenize olmuştur. En azından şu söylenebilir ki, bugüne kalanlar yalnızca Yunanca yazıtlardır (Millar 1993: 310-11). Mimarisi de baştan sona Yunan mimarisiydi. Roma döneminde adına Dekapolis denilen

ve birbirlerine şöyle böyle bağlı olan kentlerden biriydi. Dekapolis adı on kent anlamına gelir ama, topluluğu oluşturan kentlerin sayısının kesin olarak saptandığı sanılmamaktadır ve bunların adını veren çeşitli yazarların hiçbiri ona kadar çıkamamıştır. Grubun statüsü pek belli değildir ama, alışılmış biçimde bir federasyon olmadığı (çünkü sikkelerinde böyle bir şeyden söz edilmez), kuzey Filistin ile çöl arasında kalan (ve içlerinde Philadelphia yani bugünkü Amman, Gerasa ve Gadara'nın da bulunduğu) Hellenize sitelerin gelişigüzel biçimde bir araya gelmesi olduğu söylenebilir.

Kent bugün elbette ilk ve ortaçağlardaki durumlarından çok daha büyüktür, fakat eski kentin surları, her ne kadar büyük bölümü on birinci yüzyıldan kalmaysa da, Roma duvarcılık biçiminin birtakım izlerini taşır ve Roma kapılarının çoğu korunmuştur. Hellenistik dönem Şam'ının ana planının bugünkü kentin çizgilerini belirlediği zorlukla da olsa bugün hâlâ seçilebilmektedir. Roma sitesinin merkezi Zeus tapınağıydı. Olabilir ki, Zeus ile Sami Haddad* ile özdeşleşmişlerdir (bu konunun yorumları için bkz. Millar 1993: 312-16). Doğudaki ve Kuzey Afrika'daki birçok tapınak (Kudüs'teki Herodes'in tapınağı) gibi, bu da orta yerinde bir tapınılacak kesim ve onu çevreleyen büyük ve görkemli bir avludan (*temenos*) oluşurdu. Damascus'daki tapınak ötekilerden çok daha genişti ve tüm tapınak yapılarının İ.S. birinci yüzyılın büyük bölümünde yapılmakta olduğu yani Paulus Damascus'dayken çalışmaların sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu tapınak I. Theodosius'un saltanatında, 379 tarihinden az sonra yıkılmış, yerine bir Hristiyan kilisesi, Vaftizci Yahya (Saint Jean Baptiste) kilisesi yapılmıştır. Arapların fethinden sonra, 708 yılında kilisenin yerini görkemli bir cami almıştır. Bu, belki bugün hâlâ ayakta kalan ilk camilerin en göz alıcısıdır (içinde hâlâ Vaftizci Yahya'nın başının gömülü olduğu var sayılan yer bellidir). *Temenos* duvarından birtakım parçaların cami avlusunun duvarında kullanıldığı fark edilmektedir; fakat eski tapınağın çevresi daha da büyük olduğundan onu çevreleyen duvarın bir bölümü, caminin tam batısına düşen bir sokakta, modern yapılar arasında, oraya hiç yakışmaz biçimde göze batar.

Paulus -Damascus yolu üzerinde gözüne görünen şeyden ötürü kör olmuş olarak- Damascus'a geldiğinde 'Doğru denilen yol'da (İşler 9, 11) 'Yahuda'nın Evi'ne götürülür. Bu yolun, bugün Babül Cebiye'den başlayıp eski kentin içinden geçerek Babı Şarki'ye (do-

* Batı Samileri mitolojisinde fırtına tanrısı. (ç.n.)

ğu kapısına) kadar giden ve batı ucunda Midhat Paşa* caddesi, doğu ucunda Babı Şarki caddesi adını taşıyan yol olduğu sanılmaktadır. Eski kent merkezinin hemen güneyindeki Hellenistik 'yeni mahalle'nin bir sokağıydı. Herhalde adını bu kesimin ızgara gibi bir plan üzerine kurulu olmasından ve 'doğru'luğunun eski kentin düzensiz sokaklarıyla zıtlık oluşturmamasından almış olmalıydı (ne var ki hiçbir zaman tam dosdoğruluk göstermeyen fakat antik çağda geniş bir ana yol sayılan bu cadde, günümüzde yapılan girintilerle daralmış olup bakınca hiç de doğru görülmemektedir). Genellikle Paulus'un ziyaretiyle bağlantılı görülen kapı, herhalde 'doğru denilen yol'un bir ucunda olmasından ötürü, Babı Şarki yani doğu kapısıdır. Paulus'un zamanından değil de, İ.S. 200 yılı dolaylarında bir tarihten kalma olduğu sanılır ve Damascus'un tüm kapıları arasında Romalı biçimini en iyi koruyan budur. Kuzeyde, Paulus'un Damascus'da karşılaştığı Hananya'nın (İşler 9, 10-19) evinin bulunduğu var sayılan yerde küçük bir kilise görülür; yapısına karışmış duvar parçaları gerçekten çok eski olabilir ama Hananya ile somut hiçbir bağlantısı yoktur. Babı Şarkinin güneyinde, belki Roma yapısı bir kapı girişinin (bugün hiçbir iz kalmamıştır) yerinde bir küçük kilisenin de Paulus'un küfe içinde duvardan aşağı sarkıtıldığı var sayılan (İşler 9, 25) yeri belirlediği söylenir ama söz konusu kilise tümüyle modern çağ yapısıdır ve bu yer belirlemesi geçmişten bugüne aktarılmış herhangi bir bilgiye dayanmamaktadır.

Yazık ki, Damascus'un Paulus'un zamanına rastlayan iç işleri konusunda pek az şey bilmekteyiz. Bu nedenle, 'Yoldan** olan her kimi bulursa' yakalayıp Kudüs'e götürmek üzere (İşler 9, 2) Büyük Kahilden görev almasını açıklamak zordur. Paulus'un üzerindeki mektupların Yahudi olmayan resmi makamlara değil, Damascus sinagoglarına yazıldığı İşlerde açıkça belirtildiğine göre, her ne yapıyorsa yaptığı şeyin tümüyle Yahudilerin bir iç işi olması gerekir. Muhafiflerin tutuklanıp Yahudiye'ye gönderilmesinin diaspora topluluk yönetimlerine tanınmış haklardan biri olması akla uygun gelmediğine göre (bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Wallace ve Williams 1993: 51-2), Paulus'un giriştiği, izinsiz bir iş yani adam kaçırma olsa gerek. O halde neden tutuklanmadı? Böyle bir kanıt, Damascus'da ya da yakınlarında Roma güçlerinin bulunmadığını (Millar 1993: 37), validen özel bir istemde bulunulmadıkça

* Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye Valisi. (ç.n.)

** İsa mesihin yolunda olan, Hristiyan. (ç.n.)

ya da ciddi bir karışıklık çıkmadıkça Roma makamlarının işlere karışmadıklarını düşündürüyor. Site makamlarına gelince, onlar, yapılan şey kimseyi rahatsız etmiyorsa, Yahudi topluluğu içinde olup bitenlerin kendi üstlerine vazife olmadığını düşünürlerd; üstelik sözünü ettiğimiz durumda sorun, Damascuslular değil, dışarıdan gelenler arasındaydı. Damascus'da çok Yahudi vardı. Josephus, Yahudi ayaklanmasından sonra bir yerde 10.500 (Savaş 2, 561), bir yerdeyse 18.000 (Savaş 7, 368) Yahudinin öldürüldüğünü yazar. *Korinthoslulara İkinci Mektup* (11, 24) içindeki 'Beş kez Yahudilerden kırk eksi bir kırbaç yedim' sözleri, gerçekten yerel sinagogların karşıt görüşlülere kırbaçlayabildiğini gösteriyorsa, yerel yetkililerin de patırtı çıkaran Yahudilerin başka Yahudiler tarafından alınıp götürülmesine -elbette fark etmişlerse ve sorunun dışarı taşmaması koşuluyla- göz yummuş olmaları da pekâlâ olasıdır.

Daha sonraki tarihlerde Damascus, yerleşik bölgeler ile çöl arasında bir temas noktası olarak az çok olaysız yaşamını sürdürmüştür. 635 yılındaki Arap fethinden sonra yeni yöneticileri dünden hazır biçimde kabullenmesine de şaşmamak gerekir. Yedinci ve sekizinci yüzyıllarda hemen hemen yüz yıl boyunca Emevi halifelerinin saltanatı altında İslam dünyasının başkenti olan Damascus, hilafeti Abbasilerin alması üzerine konumunu Bağdat'a kaptırmıştır.

Arabia (Arabistan)

Havarilerin İşleri'nde sözü edilmez ama, *Galatyalılara mektup*'ta (1, 17) Paulus Damascus yolunda giderken yeni dini kabulünden sonra bir süre Arabia'da kaldığını söyler. *Korinthoslulara İkinci Mektup*ta (11, 32) Damascus'da bir duvarın üzerinden küfe içinde kaçışını anlatır. Fakat, *İşler* 9, 24-5'te onu izleyenlerin Yahudiler olduğunun söylenmesine karşın, kendisi, Kral Aretas'ın ethnarkhosu* tarafından arandığını yazar. Bu iki bilgi arasında bir ilişki olabilir. Arabia, herhalde Nabat Araplarının krallığıydı ve o tarihte onların kralı IV. Aretas idi. (Aretas, Aramcada *Ĥrtt* diye yazılan bir adın Hellenleştirilmiş biçimidir ve Arap adı Haris ile bağlantılıdır; birçok Hellenleştirilmiş ad gibi bunun da sanki gerçek bir Yunanca kökten, 'erdem' anlamındaki *aretē* sözcüğünden geldiği sanılabilir).

* Yönetici, vali. (ç.n.)

Nabatların tarih sahnesinde ilk ortaya çıkışları İ.Ö. 312 yılında I. Antigonos'un bir saldırısına karşı koyarken gösterdikleri hareketlilikle ve çöl savaşındaki becerileriyle fark edilmiştir (Diodorus Siculus, 19, 94-7). O tarihte henüz yarı göçebeydiler ve Diodorus Siculus'un yazdığına (19, 94) göre, tohum ve ağaç dikmeyi, şarap içmeyi, ev yapmayı ölüm cezası verilecek birer suç sayıyorlardı (bkz. Yeremya'nın* [35, 6-10] yine göçebe yaşamı bırakmamaya çalışan bir Yahudi topluluğu için söyledikleri). Romalıların gelişiy-le, Nabatların yönetimi bir cliens krallığa dönüşmüş ve gerçekte çok başarılı bir krallık olmuştur. 106 yılına kadar doğrudan doğruya Roma yönetimi altına girmemişlerdi. O tarihte İmparator Traianus, bilmediğimiz bir nedenden ötürü, krallığı topraklarına katmış, Nabat Krallığı da Arabia eyaletine dönüşmüştür.

Paulus'un yaşadığı zamanda Nabatlar artık birçok büyükçe kent kurmuş bulunuyorlardı. Bunlardan en tanınmış, kayalara oyulmuş mezarlarıyla turistleri çeken Petra sitesidir. Ancak, krallığın kuzeyindeki Bostra gittikçe büyüyerek birinci yüzyılın sonunda krallığın başkenti oldu. Damascus'a çok yakın bulunduğu için, Paulus'un Arabia içindeki etkinliği herhangi bir yerde olabileceği gibi burada geçmiş de olabilir. Arabia, hiçbir zaman İskender'in ardıllardan biri tarafından kurulmuş bir krallığın parçası olmamasına karşın, Hellenistik kültürden derin etkiler almıştır ve, Petra'daki anıtların birbirlerini izleme süreci üzerinde yakın zamanlarda yapılan incelemeler (McKenzie 1990: 33-56) doğruysa, Nabatlar daha İ.Ö. birinci yüzyılda Ptolemaioslar döneminde İskenderiye'de egemen olan mimarlığı örnek alan yapılar kurmaktaydılar. Petra'daki tiyatroyu yaptıran IV Aretas'ın kendisidir (McKenzie 1990: 35). Fakat her ne kadar bazen Hellenistik biçimleri tanrıların gösterilmesini de içererek kullanmaya razı olmuşlarsa da, tanrıları genellikle insan çizgileri olmaksızın bloklar ya da levhalarla anlatmışlardır (Gawlikowski 1990: 1662-8). Şu halde onlar da Yahudiler gibi, Yunan etkilerine açık olmayı kendi gelenekleriyle, en çok da dinsel alandakilerle bağdaştırma yoluna gitmişlerdir.

Nabatların zenginliği, herhalde güneybatı Arabia'dan gelen ıtriyat ve baharatın karadaki ticaretini ellerinde tutmalarına dayanmaktaydı. Bunun dışında, suyu kullanmakta, yönlendirmekte büyük becerileri vardı. Bunu Petra'nın kalıntıları ispatlar. IV. Are-

* İ.Ö. yedinci-altıncı yüzyıllarda yaşamış bir peygamber ve Tevrat içindeki kitaplardan birinin adı. Fr. Jérémie, İng. Jeremiah. (ç.n.)

tas'ın saltanatı sırasında suyollarına dayanan tarım çok gelişmişti (Bowersock 1983: 64-5) ve Nabatların tarımcı ünlülerinin ta ondördüncü yüzyıla kadar sürdüğünü İbni Haldun'un *Mukaddimesinde* (6, 25) *Nabatların Tarımı* adlı ünlü incelemesinden öğreniriz.

Nabatlarla Yahudi Krallığı arasındaki ilişkiler çok fırtınalıydı. İ.Ö. birinci yüzyılın sonunda aralarında, neredeyse Roma'nın işe karışmasına yol açacak gibi, açıkça savaş çıkmıştı. Durumu düzeltme amacıyla olsa gerek, Herodes Antipas, Arestas'ın kızıyla evlendi. Ne var ki, bir süre sonra üvey kardeşinin karısı ve aynı zamanda kendi yeğeni olan Herodias'a aşık olunca karısını babasına geri göndermiştir (İ.S. 27 yılı; söz konusu olan kadın, Vaftizci Yahya'nın ölümüyle ilişkili olan Herodias'tır [Markos'un İncili 6, 17-28, Matta İncili 14, 3-11; Luka İncili 3, 19-20]). Arestas bunu Herodes'e saldırıp onu savaşta yenmekle yanıtlar. Tam Suriye valisi Vitellius duruma el koyacaktır ki, 37 yılında imparator Tiberius ölür (Josephus, *Yah. Geç.* 18, 109-24; Bowersock 1983: 65-7). IV Aretas 39 ya da 40 yılında öldüğüne göre, hem gerçeği anlatan hem de cliens kralların bağımsızlığının sınırını gösteren bu olayların Paulus'un Damascus'da ve Arabia'da bulunduğu zamana pek yakın bir tarihte geçtiğini düşünebiliriz.

Paulus'un zamanında IV. Aretas'ın bir temsilcisi Damascus'da ne arıyordu sorusuna kolay yanıt verilemez. Damascus'un kısa bir süre Nabatların denetiminde kaldığını ileri sürenler olmuştur (örn. Bowersock 1983: 68-9; Taylor 1992: 727; daha sakınlı olarak Millar 1993: 56-7). Ancak, o tarihte Nabatların Damascus'u denetimlerinde tuttuklarını gösterir herhangi bir kanıt yoktur. Josephus bile bu konuda bir şey yazmamıştır. Elimizde 33/4 ve 65/6 yılları arasındaki bir tarihi taşıyan bir Damascus sikkesi bulunmaması, Nabatların denetimi olasılığını tartışma dışı bıraktıracak bir kanıtla sahip olmadığımızı gösterir sadece; yoksa bu kendi başına hiçbir şeyi saptamaz. Her ne kadar o yıllar, o bölgenin karışık bir dönemiye de, bir cliens kralın o karışıklıktan yararlanıp Suriye eyaletinin bir bölümünü ele geçirmeye kalkması için aklını oynatmış olması gerekirdi (bunun yorumu için bkz. Taylor 1992: 726-7). Romalıların siteyi Arestas'a bırakmak istemeleri için de açık bir neden yoktur. O halde, Paulus'u Damascus'da yakalamak isteyen Nabat temsilcisi kim olabilir? Paulus *ethnarchês* terimini kullanmıştı (TGB* 'ethnarch' sözcüğünü 'vali' olarak çevirir). Sözcüğün tam karşılığı

* Tevrat'ın gözden geçirilmiş biçimi. (ç.n.)

'bir ulusun yöneticisi'dir, fakat sözcük hem birçok yerde hem de bir kararlılığı, kalıcılığı olmadan kullanılır. Josephus (*Yah. Geç.* 283) aynı sözcüğü, İskenderiye'deki Yahudi topluluğunun öncülere için kullanır, fakat Damascus'da ona benzer bir Nabat topluluğu bulunduğunu var saymamız için herhangi bir neden yoktur. Bazen ileri sürenler (örn. Taylor 1992: 720) çıkmışsa da, Paulus'un söylediğinde ethnarkhosun onu kentin dışından değil de içinden gözetlediğini varsaymamıza yol açacak hiçbir şey yoktur ya da Paulus (Bowersock 1983: 68'de yazılanlara karşın) adamın sürekli siteyi kolladığı anlamını çıkaracağımız bir şey söylemiyor. O yalnızca diyor ki, ethnarkhos *Paulus'u yakalamak için* siteyi gözlüyormuş. Ne var ki ethnarkhos, işi sadece kabilesinin topraklarından geçen ticaret yollarını haydutlara karşı korumak olan yerel bir kabile başkanı (Taylor 1992: 722-4) olsaydı, anlatılan şey bir anlam kazanırdı. Sorumlulukları pekâlâ Damascus kapılarına kadar uzanabilirdi, çünkü mallarının taşınması işlemini ticaret zincirleri içinde önemli bir halka olan Damascus kentine kadar koruyabilmek Nabatların çıkarı gereği idi. Roma asker birliklerinin sürekli bulunmaması nedeniyle, bu durum sitenin yöneticilerinin de işine gelirdi. Nitekim, daha sonraki bir tarihte, Palmyra'da, yerel güçlerin ticaret yollarını korumakta kullanıldığı saptanmıştır (Millar 1993: 134). Paulus'a tehlikenin yerel Yahudilerden geldiği yolunda *İşler* 9, 23-5'de bildirilen olayla kendisinin tehlikenin Arestas'ın ethnarkhosundan geldiği yolundaki iddiası bağdaştırılabilir. Eğer Paulus kesinlikle Kudüs'ten izinsiz olarak patırtı çıkaranları yakalayıp geri götürmek üzere gelmiş olsaydı, o aynı patırtı çıkaranları yüz üstü bıraktığında yerel Yahudiler yani Damascus'da oturanlar, muhakkak ki Paulus'un kendinin Kudüs'e geri gönderilmesini isteyeceklerdi. Elrinde bunu kendi başlarına yapma olanağı yoktu, sitenin resmi makamlarına da böyle bir şey için baş vurmaları pek kolay değildi. Fakat kervanları gözetken yerel şeyhin elinde Paulus'u yakalatıp Kudüs'e gönderecek olanaklar bulunması gerekirdi. Şu halde yaptıkları şey, sadece bu işi para karşılığında o adama gördürmek oldu. Elbette, bu söylediğimiz kanıtlara dayanmayan bir varsayımdır ama, Damascus'un Nabatların denetimi altında bulunduğu dönem diye hiçbir yerde kaydı bulunmayan bir varsayımdan daha uydurma, daha yakıştırma bir şey de değildir. Ayrıca, *İşler*'de söylenenle Paulus'un anlattığını bağdaştırdığı için, üstünlük bu dediğimizden yana olmaktadır.

Antiokeia (Antakya)

Antiokeia, antik çağ dünyasının en büyük sitelerinden biri olmuştur ama yükselişinde çok şeyi rastlantıya borçludur. İ.Ö. 300 yılı dolaylarında Seleukos dinastlarının birincisi olan ve babasıyla aynı adı taşıyan Seleukos Nikator tarafından kurulmuştur. Ancak, daha sonraki dönemlerde Antiokeialılar, kentlerinin gerçek kurucularının kahraman Triptolemus'un getirdiği bir grup yerleşmeci olduğunu ileri sürmüşler, bu kahramanı bir kült ve bir festivalle onurlandırmışlardır (Strabon 16, 2, 5). İskender Suriye'ye geldiğinde uzun bir kültür ve kentleşme geçmişi olan yörenin nüfusu dört yüzyıllık yabancı yönetimi sonucunda epeyce azalmış, yaşamını sürdüren site kalmamıştı (Grainger 1990:7). İskender'in ölümünden sonra, onun generallerinden Suriye'yi topraklarına katmış olan Antigonos, yeni bir kent kurmuştur. Antigoneia adını verdiği burayı kurmasındaki amaç, bölgenin denetimini elinde tutmak ve belki bir de emekli olan askerlerini yerleştirmekti. İ.Ö. 301 yılındaki İpsos savaşından sonra Antigonos'un yerini Seleukos alınca Antigoneia -görünürde Antigonos tarafından kurulmuş olmasından başka bir neden yokken- bırakıldı ve onun yerine dört yeni yer kuruldu. İşte Antiokeia bunlardan biridir. Başlangıçta Antiokeia'nın öteki üçününkinden ayrı bir statüsü yoktu ve bölgenin birinci kentinin kıyı üzerinde bulunan Seleukeia olacağı tasarlanmış olabilir. Antiokeia pek uygun bir konumda değildi. Asi ırmağının kıvrılıp dağlardan uzaklaşmaya başladığı noktada kurulmuştur. Antik çağdaki belli başlı yerleşim yeri dağla ırmak arasında kalan kesimdi. Ne var ki, birtakım üstünlükleri de vardı. Ovalarla tepeler arasındaki yolların ve Asi ırmağı boyunca denize inen yolların kavşak noktasındaydı, ırmak üzerindeki bir geçit yerini denetim altında tutabiliyordu, bol suyu vardı, dağlardan gelen hafif rüzgârıyla iklimi hoştu. Fakat öte yandan, ekim ayından nisana kadar sık yağın bol yağmurlar nedeniyle su baskınları olabiliirdi. Altıncı yüzyılda Procopius* (*Yapılar Konusunda* 2, 10, 16, 4), suyu akıtma kanallarına iyi bakılmasa 'eşek boğan' (*onopniktēs*) dedikleri su baskınına dönüşebilecek bir selden söz eder (Grainger 1990: 74). Dahası, site, tarihi boyunca geniş yıkımlara yol açmış yeğin depremlerin olduğu bir bölgede kurulmuştu. Ancak, bulunduğu yerin en büyük sorunu Silpion Dağı'nın** görüş

* Bizanslı tarihçi (Filistin, beşinci yüzyıl sonu - İstanbul, 7562). (ç.n.)

** Antiokeia'nın güneyinde bir dağ. Bugünkü adı: Habib an-Naccar. (ç.n.)

alanı içinde olması, bu yüzden kolay savunulamamasıydı. Nitekim, site her saldırıya uğrayışında düşmüştür (Downey 1961: 15-17). Ası ırmağında büyük gemilerin ancak Antiokheia'ya kadar gidebildikleri, fakat küçük teknelerin verimli iç bölgeden ürün getirdikleri, bunun da sitenin yakınlarındaki kesimlerin iâşesini tamamladığı anlaşıyor (Liebescheutz 1972: 73-4).

Kentin ilk nüfusu emekli askerler ve Yunanistan'dan getirilmiş göçmenlerden oluşurdu. Söz konusu emekli askerlerin arasında Antigonos'un Antigoneia'ya yerleştirdikleri de vardı. Josephus (Yah. Geç. 12, 119) bunlara ek olarak Seleukos'un ayrıca siteye Yahudiler de yerleştirdiğini, onun ya da ardıllarının bu kişilere yurttaşlık ve başka haklar verdiklerini, bunun bronz tabletlerde yazılı olarak sergilenerek kamuya duyurulduğunu yazar (Savaş 7, 110). Bu haklar arasında olanağı bulunmayan Yahudilere dinsel nedenlerden ötürü yağ satın almaları için para yardımı yapılması, sitenin gimnazyumu için ayrılan bedava zeytinyağından bir miktar verilmesi de vardır (Yah. Geç. 12, 120). Daha sonra, Yahudi olmayan topluluk buna şiddetle karşı çıkmış, fakat Roma makamları hep bu hakları desteklemiştir (Yah. Geç. 12, 121-2; Savaş 7, 111). İ.S. 337 yılından önce basılmış ve üzerinde herhangi bir Sami dilinde yazı bulunan bir sikke bilinmiyorsa da, kırsal kesim halkının Aramcanın yerel ağız olan Süryancayı konuştuğu bir yörenin içinde Antiokheia sitesi, Yunanca konuşan bir yabancı kesim, bir çeşit çağrılmamış konuk gibiydi (Millar 1993: 242). Bu Süryan kültürünün uzun bir süre kentin yaşamında somut bir etkisi olmamıştır. Ancak, antik çağ sonlarında Hristiyanlığın öne çıkmasıyla Süryanca kaleme alınmış bir Hristiyan yazınının doğması ve çoğunun yalnızca Süryanca bilen kimseler olduğunu sandığımız keşişlerin halk arasında tutulup sevimlerinin artması, kentte yaşayanları yerel kültürü kabullenmeye zorlamıştır. Bu noktaya gelindikten sonra, iki taraf arasında iletişim zorluğu olmamıştır, bu da, yazılı bir kanıt olmasa da daha önceden epeyce iki-dillilik bulunduğunu düşündürmektedir (Liebscheutz 1972: 62).

Birçok Hellenistik site gibi Antiokheia'nın da özenle yapılmış bir düzenli planı vardı. Düz sokaklarının izleri bugünkü kentte hâlâ görülebilir. Ancak bu, antik çağdan bu yana gelen bir sürekliliğin değil, on dokuzuncu yüzyılda kenti yeniden yapanların eski temellerden ve yollardan yararlanmayı uygun bulmalarının sonucudur; aslında, antik çağ site planının en eski kesimi olan köprü çevresi tümünden yitirilmiştir (Grainger 1990: 74).

Antiokeia'nın Seleukosların başkenti olması, daha çok yokluk-tan ileri gelmiştir. Seleukeia İ.Ö. 241 yılında Ptolemaioslardan III. Evergetes'in eline geçmiş ve İ.Ö. 219 yılına kadar onun elinde kalmıştı. Seleukoslar 190 yılında Romalılar tarafından yenilince Küçük Asya'nın büyük bölümünü yitirmişlerdi. O koşullarda Akdeniz'le yakın temasta oldukça güvenli bir başkent olarak Antiokeia'nın yerine konulabilecek az yer vardı. İskenderiye ile aşık atmak için son bir çaba gösterip kentin büyütülmesine ve bayındırlığına girişen belki Antiokhos IV. Epiphanes (İÖ 175-164) olmuştur. Onun saltanatı sırasında kentin büyüklüğü iki katına çıkmış, görkemli kamu binaları yapılmıştır. Seleukosların gücünün sönmesi üzerine site önce Armenia Kralı Dikran'ın, sonra Pompeius'un işe karışmasıyla Romalıların eline geçmiştir. Fakat Antiokeia resmen Roma yönetimi altına girmeden önce, Kilikia prokonsülü Q. Marcius Rex, 67 yılında kente gelip gezmiş ve bir sarayla bir sirk yaptırmıştı. Bir iç savaşta Iulius Caesar'dan yana çıkmış, o da armağan olarak kente yeni bir tiyatro, bir bazilika (Doğudaki ilk bazilikadır), bir amfiteyatro (Roma tipi oyunlar daha önce IV. Antiokhos tarafından başlatılmıştı Titus Livius 41, 20), bir su kemeri ve bir halk hamamı yaptırmıştır (Lassus 1977: 68). Bu durum Augustus döneminde de sürmüştür. Örneğin, Büyük Herodes imparatora yaltaklanmak için kentin ortasından geçen çok güzel ve sütunlu bir caddenin bir bölümünün yapımını üstlenmiştir (Josephus, *Yah. Geç.* 16, 148). Bu, ileride Romalı sitelerinde sık rastlanacak gösterişli caddelerin ilk örneklerinden biridir. Strabon bu dönemden söz ederken Suriye'nin bu anakentinin nasıl bir şey olduğunu anlatır ve onu Dicle üzerindeki Seleukeia (Bağdat yakınları) ve İskenderiye ile bir tutar (*Geographia* 16, 5).

Pompeius 64 yılında Antiokeia'ya geldiğinde siteye 'özgürlüğü'nü' vermiştir. Bundan, sitenin *polis* kurumlarını yeniden işler duruma getirdiği anlamını çıkarmamız gerekir. Önemi göz önüne alınırsa, İ.S. dördüncü yüzyıla kadar Antiokeia'nın iç işleri konusunda bu kadar az şey bilmemiz şaşılabilecek bir noktadır. O yüzyılda sitenin yerlilerinden söz ustası Libanius ayrıntılı bilgiler verir. Öğrenebildiğimiz kadarıyla, bir Seleukos kenti olan Antiokeia, en varlıklı ailelerden altı yüz yurttaşın oluşturduğu bir *boulê* (kurul) tarafından yönetiliyordu (Lassus 1977: 81-2), ne var ki en önemli kararlar kral ya da onun yerel temsilcisi tarafından veriliyordu. *Boulê* Roma yönetimi altında da çalışmasını sürdürmüştür (Josephus, *Savaş* 7, 107), ve bir de toplantılarını tiyatroda yapan bir mec-

lis bulunduğunu anlıyoruz. Vespasianus'un oğlu Titus halka orada seslenmiştir (Josephus, *Savaş* 7, 107). Antiokhos adında Yahudiden dönme bir adam, meclisin (*ekklēsia*) bir toplantısı sırasında tiyatroya girmiş ve halkı Yahudi topluluğuna karşı kıskırtmak istemiştir (Josephus, *Savaş* 7, 47); Suriye valisi Licinius Mucianus tahata çıkmak isteyen Vespasianus'a destek bulma amacıyla 'genellikle toplantılarını yaptıkları' tiyatrodaki kalabalık önünde bir söylev vermiştir (Tacitus, *Historiae* 2, 80). Bu konuşmasında vali Mucianus'un öne sürdüğü savlardan biri, Vespasianus'a rakip olan Vitellius'un Suriye lejyonlarını Antiokheia'dan Germania'ya* göndermek niyetinde olmasıydı. Tacitus'un yazdığına göre, böyle bir şey gerek ordu gerek sivil halk tarafından sevimsiz bulunan bir tasarıydı, çünkü 'halk tanıdığı askerlerle ilişkide bulunmaktan hoşlanırdı, eyalet yerlileri arasında askerlerle evlilik ve aile bağı kurmuş olanlar çoktu'. Bu bize, Roma'nın Doğudaki başlıca rakibi Partlar ülkesine karşı koymak üzere Suriye'de konuşlandığı birliklerin ana üssü olan Antiokheia'nın İmparatorluk içindeki birçok siteye oranla Roma varlığını daha fazla duymuş, yaşamış olduğunu anımsatıyor; ayrıca ordunun getirdiği paranın da sitenin zenginliğini artırmada büyük rol oynamış olacağı unutulmamalıdır.

186

Yahudi topluluğu gelişmesini, zenginleşmesini sürdürüyordu. Josephus'un yazdığına göre, sünnetsiz dedikleri yerel topluluklarla sürtüşmelerine karşın, 'Yahudiler hep kalabalık Yunanlı gruplarını kendi dinlerine çekiyorlardı ve, bir dereceye kadar, onları kendi topluluklarının içine alıyorlardı' (*Savaş* 8, 45). Bundan ötürüdür ki, Antiokheia'nın yeni Hristiyan kilisesinin ilk merkezlerinden biri olması (*İşler* 11, 19; 11, 22; 13, 1) ya da adı bilinen ilk Antiokheialı Hristiyan Nikolaos'un Yahudiliği kabul etmiş bir eski sünnetsiz olması şaşırtıcı bir şey değildir (*İşler* 6, 5). Elbette kâfirlerin Yahudiliği kabul etmelerine ilk karşı çıkışlar da (*İşler* 11, 20; 14, 26-15, 1) Antiokheia'da görülmüştür; yeni dinsel topluluğa verilen Hristiyanlar diye başı Yunanca sonundaki sıfat eki Latince olan -ve belki sitedeki kültürler karışımını belli eden- o acayip ad da ilk kez orada kullanılmıştır (*İşler* 11, 26). Gerçekten de, Yeni Antlaşma'nın *Havarilerin İşleri* kitabında Antiokheia o kadar öne çıkarılmış, öylesine iyi tanıtılmıştır ki, site içinde yaşananlar konusunda araya sıkıştırılmış birkaç addan başka pek az ayrıntı öğrenmemize karşın, *İşler* yazarının Antiokheialı olduğunu ileri sürenler çıkmıştır.

* Roma İmparatorluğu'nun biri bugünkü Almanya'nın bir bölümünde, öteki bugünkü Almanya'nın bir bölümüyle birlikte doğuya doğru çok daha geniş topraklara karşı gelen iki eyaletinin adı. (ç.n.)

Üçüncü yüzyılın ortalarından başlayarak Pers İmparatorluğu'nun canlanmasının Roma'yı Doğuda savunma durumuna geçirmesiyle Antiokheia'nın önemi artmıştır. Artık bir sınır sitesi olmuştur ve imparatorlar sık sık gelip orada kalıyorlardı. Persler iki kez, 256 ve 540 yıllarında, kenti ellerine geçirip yağmaladılar. İkincisinde kent baştan başa yandı ve nüfusu büyük ölçüde azaldı. Ancak, site bir askeri üs olarak önemini koruduğu için, gelişmesini sürdürüyordu. Tahmin edilebileceği gibi, Antiokheia'nın her zaman kalabalık olmuş olan Hristiyan topluluğu içinde kaynaşma eksik değildi. 260'lı yıllarda piskoposları Paulus* ile olan çatışma, piskoposun görevden indirilmesiyle sonuçlanmış ve kilise binalarının mülkiyeti konusu imparator Aurelianus'a sunulmuştu. Bu, bir kilise anlaşmazlığının doğrudan bir imparatorun -söz konusu imparator pagandı- huzuruna götürülüp hakemliğinin istendiği ilk davadır. Yerel söylencelerde (Malalas 242, 11-12) Paulus ile Barnabas'ın vaaz verdikleri (Downey 1961: 275) yer diye geçen bir sokak belirlenmiştir (Singon ya da Siagon Sokağı; sözcüğün çene kemiği anlamına geldiği sanılmaktadır). Vaazlarında Antiokheia'nın ilk piskoposunun Petrus olduğunu ve kentten bir buçuk iki kilometre kadar uzaklıkta bir yerde bir kaya kilise içinde öğretisini tanıttığını ileri sürmüşlerdir. Bugüne kalan duvar ve çatıların büyük bölümü Haçlılar dönemindedir, fakat beşinci ve altıncı yüzyıllardan kalma mozaikler vardır, bu da oradaki bu geleneğin belki antik çağ sonlarına kadar uzandığını gösterir. Antiokheia Hristiyanları ayrıca, Seleukoslar yönetimi altındayken din yolunda acı çekmiş ve sonunda öldürülmüş yedi erkek kardeşin mezarlarının (*Dördüncü Makabiler Kitabı* 8-13) kimin elinde olacağı konusunda Yahudilerle bir çekişmeye girmişlerdir. Nihayet, 363 yılından sonra, haklı çıkan taraf Hristiyanlar olmuştur. Ancak, Antiokheia piskoposunu kilisenin en güçlü önderlerinden biri yapan, Antiokheia'nın önemli dinsel yerlere sahip olmasından çok, politik bakımdan ileri bir konumda bulunmasıydı. Beşinci yüzyılda Antiokheia'nın tanrıbilim okullarına artık İskenderiye'ninkilerden başka rakip kalmamıştı.

Yedinci yüzyıldaki Arap istilalarından sonra, Antiokheia yaşamını bir sınır kalesi olarak sürdürmüş, bir süre de bir Haçlı prensliğinin merkezi olmuştur. Fakat, site gerilemekteydi ve 1268 yılında Müslümanların fethinden sonra sınır ileri çekildiğinde, kısa süre içinde Asi ırmağı üzerindeki köprünün çevresinde kalan ufak bir köyden başka bir şey değildi. Askerî ve yönetsel işlevleri bitince,

* Samosatalı Paulus (üçüncü yüzyıl), din adamı, tanrıbilimci ve siyasetçi. (ç.n.)

orada kocaman bir kenti destekleyecek bir şey kalmamıştı. 1932-9 yılları arasındaki kazılardan önce geçmişinden kalmış 'göze görülür şey, sadece altıncı yüzyılda Iustinianus'un yaptırdığı sur, Haçlı hisarının yıkıntısı, eski köprü, hipodromdan ve Traianus'un yaptırdığı su kemerinden parçalardı. Bir de kentin yakınlarında bir tepede IV. Antiokhos Epiphanes'in zamanında yapılmış olduğu sanılan ve Yunan mitolojisinde ölümlerin ruhlarına ırmakları geçirten kişi Haron'u kaya üzerine oyulmuş olarak gösteren ve adına Haronion denilen bir yontu kalmıştı. Kazılar birçok şeyi ve bu arada çoğu ikinci yüzyılla dördüncü yüzyıldan kalma çok güzel bir dişi mozaikçi ortaya koymuştur. Kent müzesinde sergilenen bu mozaikler, sitenin en parlak günlerindeki zenginliği, gönenci gözler önüne serer. Çağdaş kentsel gelişme Birinci Dünya Savaşı sonrasında Fransız işgaliyle başlamıştır. 1939 yılında yapılan bir referandum sonucunda Türkiye'ye katılmıştır.

Seleukeia (Samandağ)

188

Paulus, Seleukeia'yı tek bir kez ziyaret etmiştir. Arkadaşlarıyla birlikte Antiokheia'dan Kıbrıs'a giderken gemiye oradan binmiştir (*İşler* 13, 4). Bu ziyaret, kentin onun zamanındaki rolünü yani Antiokheia'nın limanı olmaktan öteye gitmediğini iyice anlatır. Ne var ki, Antiokheia'dan çıkılacak yolculuklar için pek uygun değildi. Asi ırmağının ağzı kentin kilometrelerce güneyinde kalır. Söylendiğine göre, kentin yeri, Seleukoslar bir kurban törenindeyken et kaçıran bir kartalın uçuşunu gözlemleyerek saptanmıştır. Strabon (16, 2, 7) Antiokheia'dan hareket edilip ırmağın akıntısı doğrultusunda yol alarak aynı gün denize varılabildiğini yazar. Halbuki ikinci yüzyılda Pausanias da (8, 29, 6) eskiden şelaleler nedeniyle ırmak boyunca gemi yolculuğu yapılamadığını, ancak adı verilmemiş bir Roma imparatoru bir kanal açtırdıktan sonra durumun değiştiğini söyler. Bu iki bilgi çelişmektedir. Söz konusu imparator Vespasianus olabilir (Millar 1993: 87). Pausanias abartmış olsa da, Vespasianus'un bu tasarıya para ve emek yatırması, hiç değilse doğal su yolunun yetersiz olduğunu düşündürüyor. Aslında Seleukeia Antiokheia'ya hizmet versin diye değil, Seleukosların batı başkenti olsun diye tasarlanmıştı. Zaten doğu başkenti Dicle üzerindeki Seleukeia ile aynı adı vermeleri de bundandır. Ne var ki, Ptolemaioslardan Evergetes'in kenti ele geçirmesi, Seleukoslara buranın güvenliğini üstlenmeye güçlerinin yetmeyeceğini göstermiştir. Bugün kalıntıları görülen surlar, Romalılardan kalma olabilir ama, Seleukos surlarına koşut uzandıkları anla-

şılmaktadır. Çevreledikleri alan çok büyüktür, tümünün yapılarla dolu olması pek akla yakın değilse de, içine hem limanı hem bir akropolü alır (Grainger 1990: 84). İkinci yüzyılda, hattâ belki daha önce, burası bir Roma deniz üssüydü (Millar 1993: 103-4). Antiokheia gibi buranın da işlerliği on üçüncü yüzyılda kesilmiştir. Eski kentin yeri bugün, sevimli bir yer olmakla birlikte, göze görünen pek az kalıntıya sahiptir ve tümüyle bırakılmış durumdadır.

Tyre (Sur)

Paulus Tyre kentini de tek bir kez, kendisini Patara'dan Kaisareia'ya götüren gemi yük boşaltmak üzere yedi gün kaldığında, ziyaret etmiştir (*İşler* 21, 3-4); orada birkaç Hristiyan'dan oluşan bir grubu arayıp bulmuştur. Yeni Antlaşma içinde başka bir yerde (*Markos İncili* 7, 31), İsa'nın Tyre ve Sidon kentlerinin içinde değil de yakınlarında bir süre kaldığını öğreniriz. Kızını iyileştirdiği (*Markos* 7, 26, *Matta* 15, 21-2) 'soyu Suriye Fenikesinden Yunanlı kadın' orada karşısına çıkmıştır. Tyre kenti adı, bunların dışında, İsa'nın bir sözü içinde, Eski Antlaşma'nı anımsatan bir dille ve Sidon ile birlikte geçer (*Matta* 11, 21-2; *Luka* 10, 13-4). Tyre bir zamanlar Akdeniz'in en büyük kentlerinden biri olmuştur. İ.Ö. on birinci yüzyıldan başlayarak öteki Fenike siteleriyle birlikte deniz ticaretine egemendi. Bu sitelerin en parlak dönemlerini dokuzuncu ve yedinci yüzyıllar arasında yaşadıkları söylenebilir. Fenike siteleri batıda birkaç koloni kurmuştur. Bunlardan en ünlüsü bir Tyre kolonisi olan ve bugün Tunus topraklarında bulunan Kartaca'dır (*kart-İadaşt* = yeni kent). Tyrelilere Yunanlılar ve Romalılar açısından bakan tarihçiler -haklı olarak- onları büyük denizci olarak görürler ama, onlar Doğuyla olan kara ticaretinde de önemli rol oynarlardı. Tyre'nin ticareti hakkında antik çağda kaleme alınmış en canlı bilgi Tevrat içindeki Hezekiyel (27)* kitabında anlatılanlardır. Yunanlıların Tyrelilerle ilgileri çok eski zamanlara dayanır. Yunan mitolojisine göre, hem Europa (birçok Yunan kahramanını boğa görünümündeki Zeus'tan doğuran ana) hem Thebai kentinin kurucusu Kadmos Tyre kökenlidir (ancak Sidon da onların Sidonlu olduklarını ileri sürer) ve Yunanlılar alfabeyi Fenikelilerden öğrendiklerine inanmışlardır (Herodotos 5, 58), belki bu kanılarında haklıdır. Bunun bir sonucu olarak da, Tyreliler Hellenistik dönemde Yunan dünyasıyla saygıdeğer ilişkiler kurmakta bir zorluk çekmemişlerdir.

* Antik çağ İsrail peygamber - din adamı (İ.Ö. yedinci - altıncı yüzyıl), Eski Antlaşma içindeki kitaplardan birinin yazarı. Fr. Ezéchiél, İng. Ezekiel. (ç.n.)

Tyre sitesi bir ada üzerinde kurulmuştur, limanları doğal değil, insan yapısıdır. Liman tesisleri, çoğu su altında olsa da, hâlâ görülebilmektedir (Grainger 1991: 13-14). Tyreliler İskender'e canla başla direnmişler ve site ancak uzun bir kuşatmanın sonucunda düşmüş, düştükten sonra da acımasızca yağmalanmıştır. İskender'in kuşatma sırasında adayı anakaraya bağlamak üzere sığ sular üzerinde yaptırdığı dar geçit yerinde kalmış ve ırmağın getirdiği çamurla genişleyerek adaya bir uzantı, bir burun biçimi vermiştir. Bugün İskender'in geçidi modern kentin bir bölümünün altında kalmıştır. Buna ve İskender'in ardıllarının savaşları boyunca oluşan çatlamalara, ayrılmalara karşın, site durumunu düzeltmiştir. En ünlü satış metaı, adına purpura denilen ve yerel bir deniz kabuklusundan çıkarılan kırmızı boya idi. Hellenistik dönemde kralların sayılarının çoğalması, gönençlerinin artması krallıklarla bağlantılı bir madde olan purpuraya olan istemi de körüklemiştir (Grainger 1991: 70-1), Tyre bununla önemli bir pazar kenti olmuştur. Ne var ki, Strabon boya sanayiinin kenti hiç hoş gitmeyecek bir yer durumuna soktuğunu yazar (16, 2, 23). Tyre sitesi ticaretinin etkin olduğu kesindir. Delos (Ege Denizi) ve Caesarea maritima'de (İtalya) Tyreli tacir toplulukları bulunduğu bilinmektedir (Schürer 1973-87: III [1], 108, 111). Fakat, Tyre'nin parlak günleri geçmiş, yerini daha ılımlı bir ticaret etkinliğine bırakmıştır. Yaşlı Plinius'un işaret ettiği (*Historia Naturalis* 5, 17, 76) gibi 'Tyre'nin ünü artık sadece deniz kabuklusu ve boyadır'. Üçüncü yüzyılda Tyre, Domitius Ulpianus gibi bir büyük adamı yetiştirmiştir. Romalı hukukçuların en üretkeni olan Ulpianus kısa bir süre çocuk imparator Severus Alexander'e danışmanlık etmiş, ancak 223 yılında cohors praetoria tarafından öldürülmüştür. Kentte sürekli oturulmuş olması arkeolojik araştırmaları engellemiştir. Anakara tarafında ağırlıklı olarak gelişen Roma dönemi Tyre kentinden bugün elde epeyce şey kalmış durumdadır. Bunlar arasında sütunlu bir cadde ve görkemli iyi korunmuş, tarihi kuşkulu olmakla birlikte Paulus'tan sonra yapıldığı kesin olan bir hipodrom vardır. Sütunlu cadde, ayrı bir yerden limana kadar uzanır.

Sidon (Sayda)

Tyre için söylenenlerin çoğu, büyük Fenike sitelerinin ikincisi olan Sidon için de söylenebilir. Paulus'un etkinlikleri içinde önemli bir merkez değildi; yalnızca onu Roma'ya götüren gemi Sidon'a uğramış, yolculuğuna devam edinceye kadar Paulus kentte arkadaşlarının yanında kalmıştır (*İşler* 27, 3). Hellenistik dönemin en başından beri Sidon'un Yunan etkilerine açık olduğu görülür. İskender'in yöreyi eline geçirmesinden on iki yıl önce Sidonlular Perslere karşı başkaldırmışlar ve bu ayaklanma çok büyük sertlikle bastırılmıştı. Bu nedenledir ki, İskender daha yaklaşıırken Perslerin getirdiği kralı başlarından atıp onu sitelerine buyur etmişlerdir. (Tyre kuşatmasının başarısı için Sidon donanmasının desteği çok gerekiyordu). İskender eski kral ailesinden Abdalonymus'u siteye kral olarak atadı; 1887 yılında Sidon yakınlarında bir mezarlıkta bulunan ve 'İskender'in Lahdi' denilen lahit bu kimsenin olabilir (bugün İstanbul Arkeoloji Müzesindedir). İskender'i savaşta ve avda gösteren sahnelerle süslü bu ilginç yapıtta, Yunan yontu teknikleri, Yunan olmayan bir taşkınlıkla kullanılmıştır (Smith 1991: 190-2). Sidonluların yeni yönetime duydukları coşkuyu vurgulama amacıyla tasarlandığı düşünülebilir. Sidon, Tyre'nin Europa ve Kadmos'un anayurdu olduğu yolundaki savına karşı çıkar, kendisinin Yunanlılarla ilişkilerini sıkılaştırmaya bakardı. Örneğin, İ.Ö. 200 yılı dolaylarında Nemea'da (Yunanistan) yapılan oyunlarda araba yarışını bir Sidonlu kazanmıştır (Millar 1993: 265). Paulus'un gününde burası da Tyre gibi başarılı bir sanayi ve alışveriş kentiydi. En çok da camlarıyla ünlüydü (Strabon 16, 2, 25; Plinius *Naturae Historia* 5, 17, 76), ve cam üfleme yönteminin İ.Ö. 50 yılı dolaylarında Sidon'da icat edildiği sanılmaktadır (Grainger 1991: 182-3).

Sidon'un antik çağdaki geçmişinden bugün elde pek az şey vardır. On yedinci yüzyıla kadar Damascus'a hizmet veren zengin bir liman olarak kalmıştı; o yüzyılda Türk hücumlarını göğüsleyebilmek için limanın alüvyonla dolmasına göz yumuldu. Sitedeki en gösterişli anıtlar, on üçüncü yüzyılda yapılan ve sonradan değişikliklere uğrayan Haçlı hisarı ile büyük bölümü on beşinci yüzyıl yapısı olan, fakat içinde Haçlılardan kalma duvar parçaları bulunan Ulu Camidir. Ancak, güney limana tepeden bakan ve büyük bölümüyle erguvan rengi boya yapımında kullanılmış olan deniz kabukluları artıklarından oluşan lenduha bir yığıntı vardır.

Ptolemaios* (Akkâ)

Paulus'un uğradığı limanlardan bir başkası, 'kardeşler' ile bir gün geçirdiği (*İşler* 21, 7) Ptolemaios'tur. Orta Filistin için Kaisareia nasıl bir konumdaysa burası da Galile için aynı konumdaydı. Bu niteliğiyle bölgenin en önemli kenti ve birinci limanıydı ve tümünden Hellenize olmuş bir siteydi (Kashtan 1988: 38-40; Millar 1993: 267-8). Ancak, Kaisareia'nın tersine burası, kıyıdaki birkaç iyi doğal limandan birine sahip eski bir Fenike kentiydi. Eski adı Akko (ya da Akē) idi. Ptolemais adını, Ptolemaioslardan II. Philadelphos tarafından yeniden kurulduğunda almıştır. Fakat Akko demeyi de sürdürmüşlerdir. 219 yılında Ptolemaiosların denetiminden Seleukoslarınkine geçmiş ve Seleukoslar tarafından çok kayrılan, kralların sık gelip oturdukları bir yer olmuştur; bazen de Seleukos tahtına geçmek isteyenlerce başkent olarak seçilmiştir. Sitenin yurttaşlarına 'Ptolemais'teki Antiokhoslular' sanını taşıma ayrıcalığı verilmişti. Bu, Kudüs'teki Hellenleşme çabasında olanların almak istediği sanı anımsatan bir sözcüktür ve Roma yönetimi altında kullanılmıştır (Schürer 1973-87: II, 123). Kentin önemini yapan nedenlerden biri, Suriye'den Filistin ve Mısır içlerine yapılacak bir seferde ordulara doğal bir üs oluşturabilmesiydi. İ.Ö. 374'te Mısır'ı eline geçiren Pers ordusu ve İ.Ö. 219-217'de III. Antiokhos tarafından üs olarak kullanılmıştı. Makabilerin ayaklanması sırasında, kent Yahudi asilere açık bir düşmanlık göstermiştir (Kashtan 1988: 46-8). Roma denetimi altında Galile'ye açılan birinci kapı durumuna gelen kentin önemini imparator Claudius şu adı vererek resmen tanımıştır: Colonia Claudia Stablis Germanica Felix Ptolemais (Millar 1993: 268). Kentin Roma zamanındaki yaşamı ve kurumları konusunda bildiklerimiz pek azdır. Herhalde en az bir tiyatrosu ve bir stadyumu olacak kadar büyüktü. Ancak, bunlardan hiçbir iz bulunmamıştır (Kashtan 1988: 49-50). Roma gücünün azalmasıyla, kent eski adını almıştır; Acre adını kullanan Haçlılar döneminde Kudüs Krallığı'nın bir numaralı limanı olmuş ve 1291'de Memlûklar tarafından alınıncaya kadar Filistin'de Haçlıların elindeki son toprak olmuştur. Bugün sitede görülebilenlerin hemen tümü Haçlılar ve onların ardılları tarafından bırakılanlardır.

* Akkâ Batılıların Acre, İsraililerin Akko dedikleri doğu Akdeniz kenti. (ç.n.)

Joppa (Yafa)

Yüzbaşı Cornelius tarafından Kaisareia'ya çağrıldığında Petrus Joppa'da dericilikle uğraşan Simon adında birinin yanında kalıyordu (*İşler* 9, 43) ve orada Tabitha adlı kadını iyileştirmişti (*İşler* 9, 36-42). Joppa tarihi ele alınınca, Filistin'deki birçok yerleşim yerinin Hellenistik dönemde ve Roma yönetiminde geçirdiği aşamalar canlı biçimde gözler önüne serilir. Joppa limanı, kötü havada pek güvenilir olmasa da (Josephus, *Savaş* 3, 421-3, Theoderich *Libellus de Locis Sanctis* 51) bölgedeki birkaç doğal limandan biriydi ve Perslerin zamanından önce bile önemi büyüktü (Schürer 1973-87: II, 110-11). İskender'in fetihlerinden önce de Yunanlılar Joppa'yı bilirlerdi, bunu Yunan mitolojisindeki Andromeda'nın deniz canavarına sunulmasını, Perseus tarafından kurtarılmasını anlatan öykünün orada geçmesinden biliyoruz. Kenti gezenlere Andromeda'nın bağlandığı zincirlerin kayadaki izleri gösterilirdi (örn. Plinius *Naturae Historia* 5, 69) İ.Ö. 58 yılında da Pompeius'un temsilcisi Marcus Scaurus Joppa'dan Roma'ya Perseus'un elinden Andromeda'yı kurtardığı canavara ait olduğu ileri sürülen on üç metre uzunluğundaki iskeletini getirip halka göstermişti (Plinius *Historia Naturalis* 9, 11). I. Ptolemaios İ.Ö. 312 yılında çıkıp giderken Antigonos'un eline geçmesin diye kenti yakıp yıkmıştı. İ.Ö. üçüncü yüzyılda kent yine Ptolemaiosların elindeydi. Yahudilerin öncüsü Yahuda Makabi Joppa'ya hücum etti ve limanı yıktı (*İkinci Makabiler Kitabı* 12, 3-7). Daha sonra kenti ellerine geçirenler Hasmonlar oldu, bunlar halkın tümünü dışarı atıp Joppa'yı yeniden bir Yahudi kentine dönüştürdüler (*Birinci Makabiler Kitabı* 13, 11). Bundan sonra Seleukoslarla yapılan savaşlara sahne oldu ama, kent Yahudi olarak kaldı (Schürer 1973-87: II, 111-13). Yani Petrus'un kaldığı yer, bir Yahudi kentiydi. Bundan ötürüdür ki, Kaisareia'ya Cornelius'u görmek üzere gidişi, onun için Yahudi çevresinden kâfirler çevresine bir geçiş olmuştur. İ.S. 66 yılında Yahudi ayaklanması çıktığında Joppa bir direnme merkeziydi ve Cestius Gallus tarafından yakılıp yıkılmış, Josephus'un yazdığına göre (*Savaş* 2, 508) 8400 kişiye varan tüm nüfusu kılıçtan geçirilmişti. Fakat Vespasianus kenti yeniden ele geçirmek zorunda kaldığına, 4200 kişilik nüfusu öldürdüğüne göre (*Savaş* 3, 414-30), yeniden bir kimselerin gelip yerleşmiş olması gerekiyor. Bundan sonra kent artık tümüyle bir Yunan sitesiydi (Schürer 1973-87: II, 113-4). Bugün, Yafa adıyla, modern Tel-Aviv kentinin bir uzantısıdır.

Lydda (Lod)

Petrus'un Joppa'dan sonra gittiği Lydda (*İşler* 9, 32-8) kenti de öncelikle ve daha Seleukoslar zamanından beri bir Yahudi kentiydi (Schürer 1973-87: II, 1-2). Joppa ile Kudüs arasındaki yol üzerindedir. Josephus (*Yah. Geç.* 20, 130) buradan söz ederken bir köy olmasına karşın bir *polis* kadar büyük olduğunu yazar. Yahudi ayaklanmasının başlarında Cestius Gallus burayı ele geçirmiş, fakat halkın çoğu Kudüs'e Mişkan Bayramına gittiği için kılıçtan geçirecek topu topu elli kişi bulabilmiştir (Josephus, *Savaş* 2, 516). Yeniden kurulduğunda Diospolis (Zeus'un kenti) adı verilen burası dördüncü yüzyılda Aziz Georgius'un dini uğrunda öldürüldüğü yerdir. Aziz'in mezarı da oradadır.

IO
KÜÇÜK ASYA'NIN GÜNEY KESİMİ
VE
KIBRIS

Tarsus

Madem ki antik çağda yurttaşlık insana bir yerde oturmasından çok üstsoyundan gelirdi, şu halde Tarsus yurttaşı olan Paulus'un (İşler 21, 39) o siteyi görmüş olması gerekmez, hele orada oturmuş olması ise hiç gerekli değildir. Paulus'un göze görünen ilişkilerinin tümü Kudüs'leydi. Eğitimini orada almıştı (İşler 22, 3) ve ailesinin hiç değilse bir bölümü orada oturuyordu (İşler 23, 16). Hıristiyanlığı kabul etmesinden kısa süre sonra Kudüs'ten çıkarıldığında dindaşlarının onu güvenlik gerekçesiyle Tarsus'a götürmeleri (İşler 9, 30) ve Barnabas tarafından Antiokheia'ya götürülünceye (İşler 11, 25) kadar orada kalması, Paulus'un Tarsuslu olduğunu değil, sadece hısımlarının bir bölümünün hâlâ o kentte oturmakta bulunduğunu gösterir. Kısaca özetlersek, Paulus'un kişiliği ve öğretisi üzerine ılık tutmak üzere sözde Tarsus'ta geçmiş çocukluğunda yaşadığı çevre konusunda birtakım varsayımlardan yola çıkmak sağlam olmayan temellere dayanmak demektir. Tarsus, Kilikia'da bulunmasına karşın, Paulus'un gününde Suriye eyaleti içinde yer alırdı. Bu da akla yatkın bir şeydir, çünkü Tarsus'un doğal iletişimi Antiokheia ile. Önemli bir yol kavşağındaki büyük ve verimli bir ovada kurulmuştur. Kilikia kapısından Suriye'ye inen yol üzerindedir. Bu kapı, Anadolu yaylasına girişi sağlayan pek az geçitten biridir. Denize pek yakın olmamasına karşın, içinden geçen Tarsus ırmağı*, gemilerin denizden kente kadar çıkmasına olanak verirdi, kentin hemen güneyinde bulunan göl gibi bir koy da Tarsus limanını oluştururdu. VII. Kleopatra İ.Ö. 41 yılında Marcus Antonius'un aklını başından aldığı ünlü Tarsus buluşmasına gelirken görkemli saltanat kayığıyla denizden kente kadar pek çalımlı, pek törensel bir yolculuk yapmıştı (Plutakhos, Antonius 26). Strabon ırmak konusunda şöyle yazar:

195

* Eski metinlerde: Kydnos Irmağı.(ç.n.)

Tarsus Irmağı onun [Tarsus'un] içinden akar, delikanlıların gimnazyumunun hemen yanından geçer. Kaynağı çok uzakta olmadığından ve siteye girmeden az önce derin bir boğazdan geçtiğinden akıntı soğuk ve hızlıdır. Bu nedenle şişmiş kas kirişlerinden sıkıntısı olan hayvanlara da insanlara da bu suya girmek iyi gelir.

(Strabon, *Geographia* 14, 12)

Makedonyalı İskender'i Suriye'ye giderken yolunun üzerinde Tarsus ırmağına girmeye (Arrianus, *Anabasis* 2, 4) iten şey, sağlık nedenleri miydi, bilmiyoruz ama, herhalde sonucun ciddi bir hastalık olduğu anlaşıyor; adamın az kalsın yaşamına mal olacak bu hastalığı antik çağ yazarları suyun soğukluğuna vermişlerdir. Paulus'un gününde Tarsuslular kentlerinin mitolojik zamanlarda Argoslular (Strabon 14, 12) ya da Herakles (Bursalı Dio 33, 47) tarafından kurulmuş eski bir Yunan sitesi olduğunu ileri sürerlerdi. Bu öykülerin arkasındaki gerçek ne olursa olsun, en az İ.Ö. üçüncü binyıldan kalma bir geçmişe sahip olan bu sitenin Yunan kökeninden Hellenistik dönemin başında pek iz kalmamış gibiydi. Nitekim, İ.S. birinci yüzyılın sonunda bile, söz ustası Bursalı Dio, Tarsus'ta verdiği bir söylevde halktan Fenikeliler diye söz ederek onların Yunanlılarınkine benzemeyen âdetlerini alaya alabiliyordu (33, 41-2). Sözlerini Tarsuslu kadınların giyimlerini övmekle sürdürür ve 'ne çehrelerini ne vücutlarının başka bir bölümlerini hiç kimsenin göremeyeceği, hattâ kendilerinin de önlerindeki yoldan başka bir şey göremeyecekleri' kadar edepli giyindiklerini söyler (33, 48). Ancak bu Doğuya özgü bir şey değildir. O dönemde Doğunun kadınları, başka bir yerdeki kadınlardan daha fazla örtünmezlerdi; Dio'nun sözünü ettiği âdete Perge'de de rastlandığını sanıyoruz. Bölgenin öteki siteleri gibi, Tarsus da İskender'in fetihlerinden sonra tümünden Hellenize olmuştu; İ.Ö. 67 yılında Pompeius'un korsanlara karşı düzenlediği hareketin sonucunda Roma yönetimi altına girdi. Paulus'un zamanındaki Tarsus, bölgenin en büyük sitesi ve Kilikia'nın *metropolisi* (anakent) idi (Bursalı Dio 34,8); bu, çok önde gelen sitelere verilen onursal bir sandı. Strabon'un yazdığına göre Tarsus aynı zamanda yetiştirdiği filozofların sayısı da dikkate değer bir yerdi:

Tarsus halkının felsefe ve tüm eğitimsel konulara duyduğu coşku öyledir ki, Atina'yı, İskenderiye'yi, felsefe okulları ve dersleri var diye nereyi desen orayı geride bırakmışlardır. Öyle üstündürler ki, Tarsus'ta ders verenlerin hepsi oranın yerlisidir, yabancılar öyle kolay kolay oraya yerleşmezler. Aslında Tarsuslular hep Tarsus'ta kalmaz, eğitimlerini dışarıda tamamlarlar, bitirdiklerinde de dışarıda yaşamaktan mutludurlar, pek azı geri döner...Ayrıca her tür retorik okulları da vardır.

(Strabon, *Geographia* 14, 13)

Strabon, Tarsuslu filozofların adlarının etkileyici bir listesini verir, fakat kentin neden böylesi bir felsefe merkezi olduğunu açıklamaz. Bunun Paulus'un yaşamıyla ve öğretisiyle bir ilgisi olacağı kuşkuludur. Her ne kadar Paulus'ta felsefi düşüncelerle tanışıklığı olduğu yolunda birtakım işaretler görülürse de, bunlar genellikle antik çağ dünyasında az çok eğitim almış herkesin genel kültürün bir parçası diye sahip olacağı şeylerdir. Tarsus'u olmadığı bir şey, bir çeşit 'üniversite şehri' diye göstermekle açıklanmaları gerekmez. Bursalı Dio kentteki hareketli politik yaşamın durumunu bize şöyle bir aralar (34, 19). İçinde çekişmeler olan yalnızca *boulē* (kurul) ve *dēmos* (meclis) değildir, aynı zamanda 'ketenciler' (*linourgoi*) konusunda da sürekli tartışma vardır. Dio bunları 'deyim yerindeyse ana yapının dışında kalan kalabalıkça bir topluluk (*exō tēs politeias*)' diye anlatır (34, 21). Bunların statülerinin ve meclise katılma haklarının kuşkulu kaldığını anlarız (34, 21-2). Daha sonra yazar bu adamların yurttaşlık hakkı için 500 drahmi-lik harcı ödemediklerinden ötürü sitenin kamu yaşamının dışında bırakılmış olabileceklerini ileri sürer (34, 23). Bir askerin yaklaşık altı aylık ücretine eşit olan bu rakam, yoksul biri için epeyce paraydı (Jones 1978: 81). Şu halde, Paulus gerçekten Tarsus yurttaşıysa oldukça ayrıcalıklı bir topluluğun üyesiydi. 641 yılında Araplar tarafından yağma edilinceye kadar Tarsus zenginliğini sürdürmüştür. O tarihle 1515 yılında Osmanlı İmparatorluğu içine katılması arasında geçen zamanda Tarsus çeşitli güçlerin elinde kalmıştır. Ne var ki, Küçük Asya'nın başından benzer olaylar geçen birçok sitesinin tersine, burası hep kalabalık bir kent olmuştur. Paulus'un sitesinden bugüne az yapıt kalmış olması belki bu nedenden ötürüdür: Bugün Kancık Kapısı denilen bir antik çağ kapısının yıkıntıları, zamanında hamam olduğu sanılan bir yapıdan parçalar, bir

de birkaç duvar parçası. Günümüzde görülebileceklerin tümü bu kadardır. Kentin merkezindeki Sen Pol Çeşmesi denilen kaynak elbette antik çağda kullanılıyordur ama, bunun Paulus ile bir ilişkisi olduğunu düşünmemiz için hiçbir neden yoktur.

Kıbrıs

Paulus'un Kıbrıs'ı ziyareti iki olayla dikkati çeker: Valiye yeni dini kabul ettirmesi ve büyücü Elymas ile karşılaşması (*İşler* 13, 5-12, bu olayın yorumuyla ilgili olarak bkz. Wallace ve Williams 1993: 60-3). Bunlar bir yana bırakılırsa, Kıbrıs'ta kaldığı süreyi önemli bir şey yapmadan geçirmiştir. Halbuki, Kıbrıslı Yahudiler Hristiyanlığın ilk yıllarında önemli rol oynamışlardır (*İşler* 4, 16; 11, 20; 21, 16). Kıbrıs ile Filistin'in her zaman sıkı ilişkileri olmuştu. İ.Ö. dokuzuncu yüzyıl kadar eski bir geçmişte Kition'da* bir Fenike Krallığı vardı ve bu, I. Ptolemaios adayı ele geçirip Kition'daki son Fenikeli Kral olan Pumiathon'u idam edinceye kadar ayakta kalmıştı. Roma dönemine gelindiğinde ada artık tümüyle Hellenize olmuştu. Fenike kültüründen bugüne kalan izler pek azdır (Mittford 1980: 1319). Romalıların Kıbrıs adasını İ.Ö. 58 yılında hangi özel koşullar altında topraklarına kattıklarını görmüştük. Başlangıçta Kilikia eyaletinin bir parçası olarak yönetilen ada, Ptolemaioslar yönetiminde geçen kısa bir ara dönemden sonra, İ.Ö. 22 yılından başlayarak başlı başına bir eyalet olmuştur. Eyaleti her yıl eski praetorlar arasından kura ile seçilen bir prokonsül yönetirdi. Bakır madenleri bir yana bırakılırsa, önemli bir eyalet değildi. Kayda değer sayıda Romalı yerleşmeci olduğu da sanılmamaktadır. Ne savunacağı önemli bir yol vardı ne de sınır üzerinde bulunuyordu. Bu nedenle vali herhangi bir askeri güce kumanda etmezdi. Bundan ötürü hırslı adamların göz diktiği bir eyalet değildi. Paulus'un huzuruna çıktığı (*İşler* 13, 7) vali Sergius Paulus şayet -sanıldığı gibi- Claudius'un imparatorluğu sırasında Tevere ırmağının yatağı ve kıyılarının bakımıyla görevlendirilen kurulun üyesi senatör L. Sergius Paullus ise (CIL 6, 31545; bkz. Mitchell 1993: II, 6-7), konsüllüğe yükselebilmiş birkaç Kıbrıs valisinden biriydi demektir. Bu vali ile ilgili Kıbrıs'tan kaynaklanan herhangi bir bağımsız kanıt yoktur, fakat buna şaşmamak gerekir. Adamın alışılmamış, değişik dinlere ilgi duymasında da şaşılacak bir şey yoktur (bkz. Wallace ve Williams 1993: 61-2). *İşler* 13, 9'da Saul

* Bugünkü Larnaka yakınları.(ç.n.)

adının Paulus'a (ya da Pavlos'a) çevrilmesi anlatılır. Bunu Paulus'un Hristiyan dinini kabul ettirdiği ilk önemli kişi olan valiye saygısını belli etmek için yaptığı yolunda birtakım varsayımlar ileri sürülmüştür (Mitchell 1993: II, 7: Mitford 1980: 1381). Bu, somut bir kanıtla reddedilemez ama, gereği de olmayan bir varsayımdır. Doğuştan Roma yurttaşı olarak Paulus'un herhalde zaten bir tane Romalı adı olsa gerek. Paulus pek alışılmış bir Romalı adı olmasa da, pekâlâ gerçek bir addı ve Saul gibi o da akla yatkın bir cognomen oluşturmaya yeterdi. *İşler*'in ilk bölümlerinde Paulus bir Yahudi kimliğiyle hareket ederken ve Yahudilerin Hristiyanlığın ortaya çıkışına düşmanlıklarının içinde yer almış olarak gösterilir. Bu nedenle de ondan söz ederken bir Yahudi adı kullanılır. Sonra, artık içinde ona kendilerinin kurucusu diye bakan kiliselerin bulunduğu bir bölgeye gitmek üzeredir, onlar onu hangi adla tanıyorlarsa o ad söylenir (gerçekte adın değişmesi, Sergius Paulus'un Hristiyanlığı kabulünden sonra değil, öncedir).

Paulus ve Barnabas, bugünkü Magosa'nın tam kuzeyine rastlayan Salamis'te karaya çıkmışlardır. Burası Seleukeia'ya en yakın limandır. Beşinci yüzyılda kaleme alındığı sanılan *Barnabas'ın İşleri*'i içindeki söylencelerde, Barnabas Salamisli gibi gösterilir ve onun daha sonra orada başka Yahudilerce dini uğruna öldürüldüğü ileri sürülür. Salamis adanın en eski kentlerindendi. Kentin halkı, kurucusunun Teukros (ya da Teucer) adlı kahraman olduğunu ve İ.Ö. beşinci ve dördüncü yüzyıllarda Kralları Evagoras'ın yönetiminde zenginlik ve güçlerinin arttığını söyler. Ancak, Ptolemaiosların ilk dönemlerinde eski limanın kullanılamaz duruma geldiği anlaşılmaktadır. Bunun nedeni çamurla tıkanmasıdır. Paulus'un gördüğü Salamis ise kuzeye doğru, başka bir yerde kurulmuş yeni bir sitedir. Ptolemaioslar zamanında gelişmiş, Romalılar zamanında da önemini korumuştur. Kazılarda en az bir tane Hellenistik dönemden kalma ve Roma döneminde büyütülmüş görkemli gimnazyum ortaya çıkmıştır. Yazıtlardan üç gimnazyum daha olduğu anlaşılmaktadır. Kazılarla ortaya çıkarılmış ve restore edilmiş olan tiyatro Paulus'un zamanından sonra yapılmışa benzemektedir. Bir yazıttan öğrendiğimize göre, bu tiyatronun yapım giderleri, Flavianus döneminde yaşamış yerli bir hayırsever olan Ser. Sulpicius Pancles Veranianus tarafından ödenmiştir. Olympos Zeus'u adına kurulmuş olan tapınak Hellenistik dönemdendir, ancak Roma döneminde ekler yapılmıştır. Kıbrıs'ta yasa kaçaklarına sığınma hakkı tanıyan üç tapınaktan biridir (Mitford 1980: 1322).

Paulus ve Barnabas'ın valinin huzuruna çıktıkları Paphos (Baf), adanın öteki ucunda İ.Ö. 312 yılında tam kuzeyde Kıbrıs'ın en birinci dinsel merkezi olan ünlü Afrodit tapınağının bulunduğu Es-ki Paphos'un yerine kurulmuş bir kenttir (Afrodit'in doğuş efsanesinin çeşitli anlatılarından birinde buraya yakın bir yerde deniz köpüğünden çıktığı söylenir; zaten bu tanrıçaya çoğu zaman Kypris ya da Paphia dendiği olur). Afrodit'e burada herhangi bir kadına benzetme yoluna sapmadan, uzun sivri bir taş biçiminde gösterilerek tapınılırdı (Spivey 1996: 46). Bu tapınağın karışık biçimde bugüne kalmış parçalarının incelenmesinden yapının birden değil, çeşitli dönemlerde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Sitenin ufak bir limanı ve bir *poliste* genellikle bulunan kamu yapıları vardı. Kazılar sonunda ortaya çıkarılan yapılar arasında Hellenistik dönemden bir tiyatro ile birinci yüzyıldan bir odeon bulunur. Geniş bir alanda yapılan kazıların en önemli buluntuları ise üçüncü yüzyıldan kalma olduğu sanılan iki evle çok güzel taban mozaikleridir (Mitford 1980: 1309-15).

200

Kıbrıs'taki Yahudi nüfusu hakkında az şey bilinir. Fakat kalabalık oldukları sanılmaktadır, çünkü 115 yılında Yahudi diasporasından birkaç topluluk ayaklanmıştı. Bunların Artemion adında birinin elebaşılığı altında Yahudi olmayanlardan 240.000 kişiyi kılıçtan geçirdikleri yazılmıştır. Ayaklanma bastırıldıktan sonra, Yahudilerin topluca adadan sürüldükleri anlaşıyor (Dio Cassius 68, 32). Paulus ile Barnabas'ın etkinlikleri bilinir ama, 325 yılında İznik konsilinde Paphos piskoposu diye biri ortaya çıkıncaya kadar adadaki Hristiyanlar hakkında kesin hiçbir kanıt yoktur.

Attaleia (Antalya)

Paulus'un Kıbrıs'tan Pamphylia'daki Attaleia'ya gittiği tahmin edilebilir; herhalde, Antiokheia'ya dönerken Attaleia'dan yola çıktığı bilinmektedir (*İşler* 14, 25). Attaleia adı, İ.Ö. 158-138 yılları arasında saltanat sürmüş olan Pergamon Kralı II. Attalos'tan gelir. Kral, Pamphylia'nın büyük bölümünü eline geçirdikten sonra bu kıyı üzerinde bir limanı olsun istemiş ve burayı kurmuştu. Kentin Roma denetimine geçişi, Romalıların İ.Ö. birinci yüzyılda korsanlığı ortadan kaldırmak üzere verdikleri savaşım sonucu olmuştur. Roma döneminden kentte pek bir şey kalmamıştır. Kalanların içinde en büyük anıt, imparator Hadrianus'un 130 yılında kente gelişi anısına zafer takı biçiminde yapılmış bir kapıdır; iyi korun-

muş durumda olan bu kapının bitişiğindeki duvarların bir bölümü daha erken bir dönemden kalma olabilir, fakat Ortaçağda epey değişikliğe uğradığı anlaşılmaktadır. Limana tepeden bakan sarp kayalığın üzerinde ikinci yüzyıldan kalma bir Roma mezarı olabilecek yuvarlak bir yapının kalıntıları vardır. Kentin eski kesiminin bugünkü biçimi, Selçuk Türklerinin 1206 yılındaki fethine kadar uzanır. Bugünkü adıyla Antalya il merkezi olup sanayi ve tarım bakımından önemli bir yerdir. Çok değerli bir arkeoloji müzesi vardır. antik çağ ve ortaçağda hizmet vermiş olan liman ve çevresindeki eski yapılar -turizmi gözeterek- özenle korunmuş durumdadır. Paulus'un buradan gemiye bindiği zamanki durumu konusunda bir fikir edinilebilir (Bean 1979a: 21-4).

Perge

Paulus ve arkadaşları Pisidia Antiokheia'ya giderken (*İşler* 13, 13-14), ve oradan dönerken Perge'de birer kez (*İşler* 14, 25) ancak kısa süre kalmışlardır ama, burası Paulus'un gittiği kentler konusunda genel bir fikir edinmemize pek elverişli bir yerdir. Çünkü yedinci yüzyıldan başlayıp uzun süren Arap saldırıları sonucunda kent boş bırakıldığı için kalıntılar bozulmadan kalabilmiştir. Ayrıca Türk arkeologların yakın zamandaki kazıları merkez kesimin sur kapısını ve sütunlu ana caddeyi de içeren büyük bölümü iyice ortaya çıkarmıştır. Bir bakıma, Perge, Roma İmparatorluğu'nun Doğudaki varlığını somut biçimde özetleyen bir yerdir.

201

İlk Yunan yerleşimi, söyleneceye göre, Troia Savaşından hemen sonra kurulmuştur. Bugün sütunlu yolun kuzey ucuna rastlayan tepenin üzerindeki bu yerleşim yeri kendini iyi savunabilecek konumdaydı. Sütunlu yol sonraları kentin içinden geçmiştir ve günümüzde Perge'nin en göze çarpan kesimidir. Daha Hellenistik dönemde kent buranın dışına taşmış, ovaya yayılmıştı ve zamanının askeri teknolojisinin en iyi örneği olabilecek yüksek, kuleli ve kapılı surlarla korunurdu. Surun kalıntıları hâlâ ayakta. Hellenistik Perge, Yunan kültürünün ana akımına uygun, varlıklı bir siyeydi. Yurttaşlarından biri, konik kesimler konusundaki kitabının önemli bölümü günümüze kadar kalmış olan değerli matematikçi Pergeli Apollonius'tur (~ İ.Ö. 200). Roma yönetiminin denge ve kararlılığı sonucu, surlara gereksinim azalmış, epeyce sayıda önde gelen Romalı aile buraya yerleşmiş, birçok görkemli bina yapılmıştır. Bunlardan birincisi geniş, dört köşe bir yapıdır. Belki bir pala-

estra (talimhane) olan burası Romalı Gaius Iulius Cornutus tarafından imparator Claudius'a adanmak üzere, yani Paulus'un ziyaretiyle aynı dönemde, yaptırılmıştır (MacKay 1990: 2079; Bean 1979a: 35). Belli başlı sokaklar İ.S. 80 yılı dolaylarında açılmıştır.

İkinci yüzyılın başlarında (120 yılı dolayları) bir yeni bina yapma furyası baş göstermişti. Roma İmparatorluğu'nun doğusunda birçok sitede rastlanılan bu durumun Perge'deki özelliği, bir kadınla ilişkili olmasıdır. Plancia Magna adındaki bu kadın yalnız birkaç rahipliği elinde tutmakla kalmıyordu, aynı zamanda bir *dēmiourgos*'tu yani Perge'de en yüksek site görevi ondaydı; bunlardan ötürü de önemli bir kadındı (Boatwright 1993: 204); bazı üyeleri Nero ve Vespasianus dönemlerinde politik bakımdan etkin olmuş seçkin bir ailedendi. Ailenin İ.Ö. birinci yüzyılda İtalya'dan Perge'ye göç ettiği sanılmaktadır (Bean 1979a: 32-3). Plancia Magna'nın kente en büyük katkısı, Hellenistik dönemde yapılmış olan güney kapısını bir tür yontu galerisi gibi restore ettirmesidir. Bu galerideki nişlere yani duvar girintilerine çeşitli tanrıların, imparatorluk kişilerinin, Perge'nin mitolojik kurucularının ve 'ikinci kurucu' olarak kendi aile üyelerinin heykellerini koydurmuştur. Bütün bunlar kadının kendi adına yapılıyordu ve geleceklerin tersine, yazıtlarda babasının ve erkek kardeşinin adları onunla olan bağları ile, 'Plancia Magna'nın babası', 'Plancia Magna'nın kardeşi' diye geçiyordu (Boatwright 1993: 192-7). Plancia yazıtları hem Yunanca hem Latince kaleme aldirmekle Romalı kişiliğini iyice öne çıkarmış oluyordu. Sitesinde büyük önem kazanmayı başaran tek kadın (Boatwright 1993: 204-5) olmayabilir ama, kanıtı böylesine iyi korunmuş tek örnek budur. Belki bir rastlantı, fakat aynı dönemde, yine Perge'de söz ustası Polemon'un yalnızca Latince ve Arapça çevirisi bugüne kalmış olan bir fizyonomi (çehre incelemesinden kişiliği saptama bilgisi) yapıtında kadınlardan şöyle bir söz edip geçen bir bölüm görürüz: 'Perge'de kadınlar alı beyazlı filan entariler giyip bunların üzerine gözleriyle burunlarından başka bir yerlerini açıkta bırakmayacak bol bir feraceye bürünürler' (Polemon, *De Physiognomia* 68). Artemis tapınağında gördüğü bir kadının burnunu ve gözlerini inceleyen Polemon, fizyonomideki becerisiyle, kadının başına bir felaket geleceğini bilmiş, hemen arkasından kadının kızının kuyuya düştüğü haberi gelince adamın doğru kestirdiği ortaya çıkmış. Bu ve bunun gibi söylenceler, Plancia Magna'nın etkinlikleriyle birleştirilince, Tarsus'ta kadınların 'doğu kapalılığı' içinde tutuldukları yolunda ile-

ri sürülmüş savlardan hemen bir sonuç çıkarmada acele etmemek gerektiğini anlıyoruz. Daha sonra, ikinci yüzyılda, sur dışındaki tiyatro ve stadyum ile suyu kanalla getirilip ana cadde boyunca akıtılan bir nymphaeum* yapılmıştır. Perge gelişmesini üçüncü yüzyılda da sürdürmüş, fakat o yüzyılın sonlarına doğru bölgede bozulan koşullar sitenin yeniden berkitilmesini gerektirmiştir. Bunun üzerine, belki dördüncü yüzyılda, Hellenistik biçemdeki güney kapısının hemen dışında yeni bir kapı yapılmıştır. Sonunda, Bizans döneminde, oturulan tek yer olarak, kentin ilk gelişmesinin başladığı nokta yani hisar kalmış, ondan sonra da kent büsbütün bırakılmıştır.

Antik çağda Perge belki en çok Artemis Tapınağıyla ünlüydü. Strabon (14, 4, 2) bunun kente yakın bir tepe üzerinde olduğunu yazar. Neresi olduğu henüz saptanamamıştır (Bean 1079a: 35-8). Yerel Pamphylia dilinde bu tanrıçaya *Vanassa Preia* ('Perge Kraliçesi') denirmiş. Tanrıçanın bir taş biçiminde gösterilerek kendisine tapınıldığı anlaşılmaktadır (Bean 1079a: 27); herhalde yerel bir Anadolu tanrıçasının bir biçimiydi. Ephesos'taki benzerinden daha ufak ölçüde olmakla birlikte, onun gibi bu Artemis'e de kendi sitesinin dışında tapınılırdı (MacKay 1990: 2059) ve onun gibi bu da çoğunlukla takılarla ve simgesel heykelciklerle süslenmiş olarak canlandırılırdı.

203

Pisidia Antiokheia (Yalvaç)

Pisidia Antiokheia adından da anlaşılacağı gibi, temeli Seleukoslarca atılmış bir yerdir. İ.Ö. üçüncü yüzyılın ortalarında ya I. Seleukos ya da onun oğlu I. Antiokhos tarafından kurulmuştur. Gerçekte Pisidia içinde değildir. Adının 'Pisidia yakınındaki Antiokheia' olması olasılığı daha büyüktür (Strabon 12, 569). Pisidia'nın kuzeyinde, Phrygia kültürüne sahip bir bölgededir. Magnesia'dan (Kemer) gelen bir grup göçmenin kurduğu yerleşme yerinde ortaya çıkmıştır. Burada daha önce Phrygialı tanrı Men'in en önemli tapınağının bulunduğu sanılır. Seleukosların bir türlü baş edemedikleri gerçekten Pisidialı olan kabilelere karşı bir denetleyici görevini üstlensin diye oraya kurulmuştur (Levick 1967: 17-18). Ancak, Paulus'un yaşadığı zaman açısından daha önemlisi, buranın Küçük Asya'daki en büyük Roma kolonisi olmasıydı. Bu, Galatia'nın Kralı yerel bir kabile olan Homanad'ların elinde ölüp de

* Yapısı özenli, yontular ve çiçeklerle süslü su haznesi ve çeşme. (ç.n.)

Roma tarafından istila edilmesinden sonra olmuştur. Augustus'un Pisidia Antiokheia'yı bir koloni olarak yeniden kuruluşunun İ.Ö. 25 yılı dolaylarına rastladığı sanılmaktadır (fakat bkz Mitchell 1993: I, 76). Tüm koloniler gibi, burası da başlangıcında Latince konuşan ve Roma'nın niteliklerini minyatür ölçülerinde taşıyan bir yerdi (Paulus'un zamanında da, Yunancanın etkisi olmakla birlikte, Latince hâlâ gücünü koruyordu, bkz. Levick 1967: 130-44). Politik kurumlar da Roma'nın kurumları örneğine göre oluşturulmuştu (Levick 1967: 78-83). Sitenin toprakları geniş ve verimliydi. Ephesos'tan Suriye'ye giden yolun üzerinde olması, ticarete önem taşıdığını gösterir. Herhalde Paulus'un orada karşılaştığı (İşler 13, 14) kalabalık Yahudi topluluğunu çeken de bu ticari önem olsa gerek. Perge'den buraya Via Sebaste'den (Sivaslı [=Uşak] Yolu) geçerek gitmiş olmalı. Augustus'un Yolu da denilen bu yol Galatia içinde Augustus'un kurduğu yerleri birbirine bağlamak ve hepsinin kıyıya ulaşımını sağlamak üzere İ.Ö. 6 yılında açılmıştı (Mitchell 1993: I, 76-7). Ancak, bu yolculuk Paulus'u Pisidia'nın tehlikeli dağlık yöreleri içinden geçirerek her zaman gittiğinden daha içte bir kesime götürmüştür; Pamphylia ovasının kalabalık sitelerinin üzerine düşmeyip de niçin o yönde gittiğinin sebebini söyleyen çıkmamıştır. Bilmecenin çözümü, herhalde, Paulus'un kısa süre önce yanından ayrıldığı Kıbrıs valisi Sergius Paulus'un aslen Pisidia Antiokheialı olmasında ve orada hâlâ yakın ailesinden kimse-lerin bulunmasında yatar (Mitchell 1993: II, 6-7). Şayet Paulus, vali Sergius Paulus'tan kentin en iyi ailelerine tavsiye mektupları almışsa, bu, kaçırılmayacak bir fırsat demektir.

Pisidia Antiokheia, on ikinci ve on üçüncü yüzyıllara kadar bölgenin en önemli sitesi olarak kalmış, ondan sonra gerilemeye başlamış, bölge Türklerin eline geçtikten sonra da bırakılmıştır. Bugün çeşitli Roma yapılarının kalıntıları görülebilir. Bunlar arasında bir tiyatro, bir kent kapısı, hamamlar ve bir su kemeri vardır. Sokakların genel planı çıkartılabilir. Antik çağ sonlarından, dördüncü yüzyıldan iki büyük kilise kalmıştır. Yakınlarda bir tepede Phrygia tanrısı Men'in tapınağından bir bölümü Hellenistik dönemden olmak üzere birtakım kalıntılar görölür.

İkonion (Konya)

Paulus'un zor arazide yoluna devam edip İkonion'a gitmesi, Pisidia Antiokheia'dan kaçtığı ve kovalanmakta olduğunu gösterir (İşler 13, 50; 14, 19). Kent çok eskiydi; İ.Ö. üçüncü binyıldan beri oturulduğu sanılmaktadır. Hellenistik dönemde Yunan kurumlarını benimsemiş olan İkonion, İ.Ö. 25 yılında Roma egemenliği altına girmiştir. Augustus döneminde buraya bir Roma kolonisi yerleştirilmişti ve Hellenistik *polis* ile birlikte yaşamlarını sürdürüyorlardı (Mitchell 1993: I, 77, 91). Paulus'un gelişinden kısa süre önce koloniye imparator Claudius onuruna Claudiconium adını kullanma izni verilmişti. Anlaşıldığına göre, bir sonraki yüzyılda, imparator Hadrianus'un zamanında yerli *polis*i içine alıp kendisiyle kaynaştırmıştır. İkonion'da yerleşme hep sürekli olmuştur, bugün de Konya adı altında gönenç içinde bir yerdir. Roma geçmişinden az ve önemsiz şeyler kalmıştır. Zamanımızda öncelikle Selçuklu döneminden kalma görkemli Türk anıtları nedeniyle gidilip gezilen bir yerdir.

Lystra

205

Öfkeli Yahudilerce Pisidia Antiokheia'dan da İkonion'dan da kovalanan Paulus, ikiye ayrılan Via Sebaste'nin güneye inen kesiminden dağların tepesinde, küçük bir kent olan Lystra'ya gitmiştir. Orada bir sinagog olmaması ve Lykaonia dilinin hâlâ yaygın biçimde konuşuluyor olması (İşler 14, 11), buranın ana yollardan epeyce uzakta ve Paulus'un öyle kaçır durumda olmasa kendiliğinden vaaz vermeye gitmeyeceği ücra bir yer olduğunu düşündürüyor. Lystra (ya da asıl adıyla Colonia Iulia Gemina Felix Lystra), bölgedeki Augustus kolonilerinden biriydi ve herhalde Homanad'lara karşı düzenlenen askeri hareketlerde bir üs görevi yüklenir, kent dışı yolu korusun diye kurulmuştu (Levick 1967: 51-2). Koloni kurulmadan önce burada bir yerleşme olduğunu gösterir herhangi bir kanıt yoktur. Fakat üzerlerinde Lustra yazan ve o biçimiyle Latince *lustrum* sözcüğünden gelmiş olduğu izlenimini verecek sikkelere ve yazıtlara karşın, Lystra adı, kentin bir Likon kökeni olduğunu düşündürmektedir (Levick 1967: 155). Lystra'da yaşayan, belirli bir özelliği olmayan ve oldukça varlıklı kırsal topluluğun, hiç değilse on üçüncü yüzyıla kadar yaşamını sürdürdüğünü söyleyebiliriz (Levick 1967: 183).

Derbe

Peşini kovalayanlar kendisini Lystra'dan (*İşler* 14, 19-20) da sürünce Paulus, Toros eteklerinde kimselerin pek bilmediği Derbe'ye kaçmıştır. Burası, Hellenistik dönemin başlarında bir Makedon kolonisi olarak kurulmuş olabilir (Mitchell 1993: I, 85), İ.Ö. birinci yüzyılın ortasında burası Antipater adından birinin yönetiminde ufak bir krallıktı. Ömrü, Galatia Kralı Amyntas orasını top raklarına katıncaya kadar sürmüştü. Paulus'un yolculuklarının bu aşamasında gittiği öteki kentlerin tersine, bu, bir Roma kolonisi değildi, fakat imparator Claudius kentin adını Claudioderbe'ye çevirmesine izin vermişti (Levick 1967: 28). Nerede olduğu* ancak 1950'li yıllarda belirlenebilmiştir (Levick 1967: 165).

Myra (Demre)

Roma'ya götürülürken Paulus ve arkadaşları Myra'da mola vermiş ve İtalya'ya giden bir gemiye oradan binmişlerdir (*İşler* 27, 5). Myra, en az İ.Ö. beşinci yüzyıldan beri önemli bir Lykia sitesi olmuştu. Hellenistik dönem sanatından esinlendiği belli olan bir di zi görkemli kaya mezar, sitenin geçmişte varlıklı bir yaşamı olduğunu belli eder. Roma döneminden olup da bugüne kadar ortaya çıkarılmış en büyük yapıt, tiyatrodur. 141 yılındaki depremde yıkılmış birincinin yerine yapılan bu tiyatro Rhodiapolisli Opramoas tarafından finanse edilmişti. Kentin geri kalanı henüz düzenli bir araştırmadan geçirilmemiştir. Myra, en çok dördüncü yüzyılda yaşamış bir din adamı olan Aziz Nikholaus ile tanınır. Bu zatın adı verilen küçük kilise belki gerçekten onun gününde yapılmış olabilir ama, öyle çok değişikliğe uğramıştır ki, bunu kesin olarak söylemek olanaksızdır. Söylenceye göre azizin mezarı kilisenin içindedir. Fakat naaşı 1087 yılında İtalyan tacirlerince çalınıp Bari'ye götürülmüştür. Noel Baba söylencesinin başlangıcı Aziz Nikholaus'a dayanır. Kilisenin dışında Noel baba gibi giyinmiş tuhaf bir heykel vardır. Myra tam deniz kıyısında değildir. Paulus herhalde Myra'nın limanı olan Andriace'den gemiye bindirilmiş olmalıdır. Orada birkaç Roma yapısından kalıntılar görülebilir. Bunlar arasında Hadrianus döneminde yapılmış bir tahıl deposu da vardır. Myra on birinci yüzyıla kadar önemli bir kent olarak kalmışsa da, Arapların sürekli saldırıları bölge nüfusunun boşalmasına yol açmıştır (Bean 1989: 120-30).

* Karaman'ın kuzeydoğusu. Kerti Höyük. (ç.n.)

KÜÇÜK ASYA'NIN BATI BÖLGESİ

Ephesos

Yunanlıların Ephesos'a daha İ.Ö. 1000 yılında yerleşmiş oldukları tahmin edilir. Kariyalıların herhalde onlardan önce orada oturmaktaydılar (Bammer 1988: 127-41), fakat kentin ilk yeri henüz kesinlikle belirlenememiştir. Bugün kalıntılarını gördüğümüz siteyi ilk kuran, İskender'in ardıllarından Lusimakhos'tur. Strabon'un yazdığına (14, 21) göre, bu kimse, güçlü bir yağmurda su yollarını tıkayıp eski kenti su baskınına uğratmış ve halkı böylelikle dışarı atmıştı. Pergamon Kralı III. Attalos vasiyetnamesinde krallığını Roma halkına bıraktığı için, İ.Ö. 133 yılında Ephesos Roma denetimi altına girmiş, yeni bir eyalet olan Asia'nın mahkeme kentlerinden biri, bir 'özgür site' olmuştur. Romalı vergi toplayıcılarının ve iş adamlarının vicdansızca davranışları Asia eyaleti'inde Roma yönetimini çok sevimsiz kılmıştı; bu nedenle İ.Ö. 88 yılında Pontos Kralı Mithridates eyaleti istila ettiğinde Ephesoslular kendisini çok iyi karşılayıp kentteki Romalıların tümünün kılıçtan geçirilmesine coşkuyla katıldılar. Mithridates yenildiğinde de Romalılar Ephesos'un 'özgür kent' statüsünü kaldırıp (İÖ 47 yılı dolaylarına kadar geri verilmemiştir) çok büyük bir para cezası kesmişlerdi. Bu büyük ceza, ileride çıkan iç savaşın etkileriyle de birleşince, kenti yoksullaştırmıştı. Ancak Augustus'un döneminde eyaletlerin yönetilmeleri ve vergilendirilmeleri daha düzenli bir temele oturtulunca Ephesos belini doğrultmuştur. Sonuçta Ephesos da Asia'nın öteki siteleri de zenginleşmişler, bugün hâlâ sonuçlarını görebildiğimiz kentleşme etkinliklerine, bolluk içinde yapılar dikmeye girişebilmişlerdir (Rogers 1991: 2 16).

Ephesos belki Asia eyaletinin büyük siteleri içinde en iyi korunmuş olandır. Yakın bir geçmişte geniş ölçüde restore edilmiştir. Bugünün insanı, bir antik çağ sitesinde sitenin önde gelen kişilerinin 'hayırseverlik'lerini somut olarak nasıl sergiledikleri ve o yurttaşların yazıtlarda ve yontularda nasıl pohpohlanarak yüceltildiği konusunda belki Ephesos'tan başka hiçbir yerde böylesine açık bir fikir edinemez. Kentin içinden geçen yolların iki yanında görkemli yapılar vardır ve bunların çoğu bireylerin kendi kesele-

rinden yaptırdıkları şeylerdir. Yollar boyunca, ayrıca, bir zamanlar o seçkin yurttaşların heykellerinin durduğu kaideler de görülür. Her ne kadar bugün ortada bulunanların çoğu İ.S. ikinci yüzyıl ya da daha sonrasında kalmayış da, Paulus'un gününde de durumun aynı olduğundan, Ephesos sokaklarında yine böyle kentin varlıklı ailelerinin -elbette o kadar bol keseden olmasa da- cömertliğinin sergilendiğinden kuşulanmamız için hiçbir neden yoktur. En önemli binalar ana yolların dönemeçlerine yapılmış, böylelikle daha göze çarpar olmaları sağlanmıştır. Önemli bir örnek Celsus Kitaplığıdır. Onun bitişiğinde pazar yerine (*agora*) açılan gösterişli cümle kapısı İ.Ö. 3 yılında Mithridates ve Mazaeus adında iki azatlı tarafından Augustus ve Agrippa onuruna yaptırılmıştır. Bu bize eski kölelerin zenginleşmeleri ve toplum içinde nasıl bir konuma gelebildikleri konusunda çarpıcı bir örnek verir.

Paulus'un Ephesos'a gelişlerinden birinde (*İşler* 19, 23-41) çıkan ayaklanmanın patlak verdiği tiyatro da yine öyle gösterişli bir yerde, limana inen yolun başındadır. Bugün gördüğümüz durumu İ.S. dördüncü yüzyıl sonlarından kalmaz. Liman, çamurla tıkanıp çoktan yok olmuştur. Yerinde bugün bataklık bir zemin vardır. Hellenistik biçimdeki ilk tiyatronun Lusimakhos tarafından yapıldığı sanılmaktadır. Fakat o ilk yapı, daha sonraları hem eğlence alanında gelişen zevklere uydurulmak amacıyla değişikliklere uğramış hem de epeyce büyütülmüştür. Bu çalışmaların aşamalarından biri İ.S. birinci yüzyılın ortalarında başlamış olup Paulus'un ayaklanması sırasında hâlâ sürdüğü sanılmaktadır (Bean 1979b: 128-46; ayaklanmayla ilgili olarak bkz. Wallace ve Williams 1993: 103-10). *Havarilerin İşleri*'nde (19, 24-7) başkaldırmaya neden diye bir kuyumcunun öfkelenmesi gösterilir. Gümüşten Ephesos Artemisi tapınakları (içinde dinsel heykelcik bulunan minyatür tapınaklar olsa gerek) yapan Demetrius adındaki bu adam, Paulus'un vaazının tanrıçaya tapınılmasına karşı bir tehdit oluşturacağını, işinin bundan etkileneceğini düşünüp kızmıştı. *İşler*'in yazarı, Demetrius'un parasal gerekçeleri konusunda haksızlık edip adamın günahına girmiş olabilir ama, Ephesos'ta Artemis kültünün site'nin kimliğinde çok önemli bir yer tuttuğu gerçektir ve Demetrius'un (*İşler* 19, 27) Artemis'in 'tüm Asia'nın ve dünyanın saygı duyduğu' bir tanrıça olduğu yolundaki iddiası, tanrıçanın imgesinin kopyalarının geniş bir alanda dağıtılmasından kaynaklanmıştır (ayrıntılı bir katalog için bkz. Fleischer 1973: 1-46).

Kentin hemen dışında, yaklaşık 110 metreye 55 metre ölçülerinde düz bir tabanda kurulu Artemis Tapınağı, 127 tane ince ve süslü yontulu sütunu ve 20 metre yüksekliğiyle antik çağda çok ünlüydü. Herostatos adlı birinin sırf kendi adı unutulmasın diye yaktığı bir tapınağın yerini almak üzere kurulmuştu. Antik çağ sonlarında bir mermer ocağı olarak kullanılmış, daha sonraları ise o yer bütünü bırakılmıştı. Ancak 1867 yılında John Turtle Wood adında bir İngiliz mühendisinin tiyatronun içinde bulduğu bir yazıttan hareket edilerek ortaya çıkarılmıştır. Yazıt, C. Vibius Salutaris tarafından yazdırılmıştı ve kendisinin bir adağı üzerine Magnesia Kapısından tapınağa kadar düzenlenmiş bir geçit töreninden söz ediyordu. Wood söz konusu kapının nereye düştüğünü saptamış ve o noktadan başlayan yolu izlemiş, sonunda tapınağa varmıştır (buluşun ayrıntıları için bkz Stoneman 1987: 225-36). Tapınağın kazısı çok yakın bir geçmişte yapılmış, tek bir sütunu restore edilmiştir, ancak bugün orada görülecek pek bir şey yoktur.

Ephesos'taki Artemis kültünün birtakım özellikleri vardır. Strabon şöyle yazar:

Rahipleri hadımlar; onlara *Megabyzoi* diyorlar [sözcük herhalde Pers dilinden alma ve 'tanrı tarafından azat edilmiş' anlamına geliyor]; bu onura değer kimseleri dışarıdan arayıp buluyorlar ve onlara büyük saygı gösteriyorlar. Bu kimselere rahiplik görevlerinde evli olmayan kadınların hizmet etmesi gerekiyor.

(Strabon, *Geographia* 14, 1, 23)

Strabon kendi tanık olduğu zamanda bu eski âdetlerin hepsinin uygulanmadığını da sözlerine ekler. Şu halde, söz konusu kült Yunanlılara özgü bir şey değildi ve kuşkusuz yerel Anadolu etkileri altındaydı. Ne var ki, Ephesos Artemisi başkalarından alınıp da Hellenize edilmiş bir tanrıça diye değil de, en çok bir Yunan tanrıçası olarak kabul edilir (Oster 1990: 1728). Tanrıçanın gücü ve etkisi yalnızca tinsel değildi, kendisi önemli bir toprak sahibesiydi ve tapınağı bir banka gibi işler, krediler açardı (Oster 1990: 1717-19). Sığınmacı alma hakkı vardı (Oster 1990: 1716). Tapınağın sahip olduğu az bulunur bir ayrıcalık da birinin vasiyetnamesinde varis olarak gösterilme hakkıydı. Genellikle Roma hukuku örgütlerin ya da 'kurumların' varis olmasına izin vermezdi ama, birkaç tapınak bunun dışında bırakılmıştı. Bunlar arasında, Ephesos Artemisinden başka, Didyma'daki Apollon, Smyrna'daki Nemesis ve

Ilium'daki (Troia) Athena tapınakları vardı (bkz. *Tituli ex corpore Ulpiani* 22.6 ve Crook 1967: 121).

Ephesos Artemisi pek kendine özgü ve başka yerde karşılaşılmayan çizgiler altında gösterilirdi. Uzak ülkelerin hayvanlarının resimleriyle, burç kuşağındaki işaretlerle kaplı, göğüs kısmı bir dizi acayip yumruyla dolu olarak çizilirdi. Bu yumruları ilk kez memeye benzeten üçüncü yüzyılda yaşamış Hristiyan bir yazar olan Minucius Felix olmuştur (*Octavius* 22, 5). Yakın bir geçmişte bazı yazarlar bu saptamaya karşı çıkmıştır. Bu kimseler iki gerekçeye dayanmaktadırlar. Birincisi, Minucius Felix'in -yazar her ne kadar Ephesoslu Artemis'in çok memeli olmasını bir sorun yapmamışsa da- (LiDonnici 1992: 392, n.11) tartışma olsun diye bunu ileri sürdüğünden kuşkulaniılmaktadır. İkinci gerekçe, Yaşlı Plinius'un (*Historia Naturalis* 16, 213-4) şöyle yazmasıdır: Tapınılan heykelciği tahtadandır, İ.Ö. altıncı yüzyılda yaşamış bir yontu ustası olan Endoios tarafından yapılmıştı, İ.Ö. ikinci yüzyıldan önce yapılmış kopyalarda yumrular olmadığına göre, bunlar tanrıçanın vücudunun parçaları değil, süsleridir (konu hakkında kapsamlı bir yorum için bkz. Fleischer 1973: 74-88). Yumrulara genellikle meme başları gösterilmez (öyle olanlar için bkz. LiDonnici 1992: 392, n.9), ne oldukları yolunda çeşitli tahmin yürütenler çıkmıştır, bunların arasında yumruların kurban edilen boğaların cinsel organları olduğunu ileri sürenler de vardır. Ne var ki, Plinius'un kendi bile, başlangıçta heykelciğin bir antik çağ tahta yontusu olduğundan ve zaman geçtikçe yumruların memeye daha az değil, daha çok benzer yapıldığı savı üzerinde kuşku belirmektedir (LiDonnici 1992: 396). Bu nedenle, son zamanlarda, yumruların kökeni ne olursa olsun, bunların Paulus'un gününde nikâhlı eş rolü ile simgelenen site korucusu tanrıçanın görünümünün alışılmış parçası olarak meme (hattâ hayvan memesi) diye görüldüğü düşüncesi ortaya atılmıştır (LiDonnici 1992. 408-11).

Demetrius'un yukarıda söz konusu olan kuruntusu yersizdi. Dördüncü yüzyılda Hristiyanlık utku kazanmış bir konuma geldiğinde, Ephesos bir din turizmi merkezi olarak geçmişte edindiği deneyimi artık Hristiyanlıkla ilişkili parlak bir ticarete açılmak üzere değerlendirebilecek durumdaydı. Philippos'un* kızlarından birinin ve Yuhanna'nın (hem Göksel Açıklamanın** yazarı hem İsa'nın arkadaşı), Ephesos'ta oturdukları, orada öldükleri sa-

* İsa'nın oniki havarisinden biri. (ç.n.)

** Göksel açıklama ya da *Vahiy*. Yeni Antlaşma'nın son kitabı. (ç.n.)

nılmaktadır (*Eusebius, Kilisenin Geçmişi* 3, 24, 4 ve 31, 2-4); hele Yuhanna'nın kabrinin büyük saygı gördüğü bilinir. Yedinci yüzyılda limanın çamurla tıkanması, bir deprem ve Arap saldırıları üst üste gelip de eski kent bırakıldığında, bir tepe üzerinde, daha iyi savunulabilir bir noktada bugün Ayasuluk (*Agios Theologos* [= kutsal tanrıbilimci yani Yuhanna] sözcüklerinden türemiş bir ad) denilen yeni bir yerleşim yeri kurulmuş ve burası on dördüncü yüzyıldan sonra bile gelişmesini sürdürmüş, ancak uzun bir çöküş dönemini izleyerek on dokuzuncu yüzyılda ufak bir köye dönüşmüştür. Bugün orada bulunan Selçuk, ancak tren yolunun o yöreden geçirilişinde kurulmuş bir kasabadır. Turistlere Ephesos yakınlarında İsa'nın annesi Meryem'in oturduğu ve içinde öldüğü söylenen bir ev gösterilir. Bu sav, herhangi bir antik çağ kaynağına dayanmaz. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Katharina Emmerich adında Bavyalı bir rahibenin gözüne görünmüş bir düştan üretilmiş bir söylencedir. Her ne kadar söz konusu evin temeli çok eskiyse de gerçek tarihini saptayacak çeşitten bir arkeolojik araştırmanın yapılacağı bile kuşkuludur. Daha yaygın bir inanışa göre, Meryem Kudüs'te ölmüş ve yine Sion Dağında öldüğü var sayılan yerdeki Dormition Kilisesinde gömülmüştür.

Troas

211

Havarilerin İşleri'nde Troas, her ne kadar Paulus orada da vaaz verme (*İşler* 20, 6-12; *Korinthoslulara İk. Mek.* 2, 12) fırsatını bulmuşsa da, genellikle Makedonya'ya ve Makedonya'dan yapılan yolculuklarda gemiye binilecek liman diye geçer (16, 8; 16, 11; 20, 5-6). Asıl adı Alexandria Troas olan bu kent, İskender'in generallerinden Antigonos'un yöredeki birkaç tane küçük Yunan topluluğunu zor altında bir araya getirmesiyle kurulmuştur. Adına Antigoneia denilecekken, Antigonos'un İ.Ö. 301 yılında ölümü üzerine, onun rakibi Lusimakhos kente 'Büyük' İskender onuruna Alexandria demiş, sayıları pek çok olan adaşlarından ayırmak için de Troas (Troia'nın) adını eklemiştir. Tüm yöre Troas bölgesi diye anılır. Ancak, Homeros'un Troiasının Troas ile hiçbir bağlantısı bulunmayan Ilion (ya da Ilium) adlı *polis*in altında bulunduğuna inanılır. Söylenceye göre Romalılar, Troia'nın -orayı Ilium ile aynı yer kabul ederlerdi- yağmasından İtalya yarımadasına kaçmış olan Aeneas'ın soyundan geldikleri için, Romalılar indinde burası pek gözde bir yerdi. Troas'ın limanı yapaydı ama, site, Akdeniz ile Karadeniz arasındaki boğazlara yakın, Asya'dan Avrupa'ya deniz yoluyla geçmek için en uygun yerdeydi. Bölgenin en önemli si-

tesi olmasında bunun etkisi vardır. Augustus burayı bir Roma kolonisi olarak yeniden biçimlendirmiştir. Bugün burada İ.S. ikinci yüzyılda yapılmış bir hamamdan başka bir kalıntı görülmez.

Assos

Assos'taki eski yerleşim yerinden kalan en önemli şey, kentin görkemli günlerini anımsatan surlardır. O görkemli dönem İ.Ö. dördüncü yüzyıla rastlar. Burası o tarihte Pers İmparatorluğu'ndan kopan küçük bir prenslikti ve Strabon'un yazdığına göre azatlı bir hadım köle olan Hermeias adında birinin yönetimi altındaydı. Bu kimsenin filozof Platon'un öğrencisi olduğu ve birkaç filozofu kendisiyle birlikte Assos'ta kalmaya çağırdığı sanılmaktadır. Konuklarının arasında Platon'un en büyük öğrencisi Aristoteles de vardı ve Hermeias'ın yeğeniyle evlenmişti. İ.Ö. 341 yılında yöre yeniden Perslerin eline geçti, Persler Hermeias'ı yakalayıp işkence ettiler ve öldürdüler. Aristoteles'in onun anısını onurlandırmak üzere yazdığı *Erdeme Övgü* günümüze kadar kalmıştır. Zamanla Assos Troas'ın gölgesinde kalarak sönmüştür. Bu nedenle kalıntılar arasında büyük bir Roma yapısı yoktur, Hellenistik sitenin önemli bölümü görülebilir, bunlar arasında agora ve onunla ilgili yapılar vardır. Ayrıca bir de İ.Ö. altıncı yüzyıldan kalma bir Athena tapınağının yıkıntıları bulunur. Paulus'un neden arkadaşlarının yaptığı gibi (*İşler* 20, 13-14) Troas'tan gemiye binmeyip de kara yoluyla Assos'a gittiği konusunda bir bilgimiz yoktur.

Mithylene (Midilli)

En büyük yerleşim yeri Mithylene olan Lesbos Adası Assos'tan görülür. Öyle ki, Paulus'un bindiği gemi için o yol pek kısa sürmüştür (*İşler* 20, 14). Mithylene yüzyıllar boyu Yunan tarih ve kültürünün içinde yeri olmuş eski bir Yunan *polis*iydi. Romalı mimar Vitruvius'un (1, 6, 1) kentin rüzgârların olumsuz etkilerine açık olduğu yolundaki yakınmalarına karşın, Romalılarca tutulan bir yerdi ve onların gününde kentin gönenç içinde olduğu anlaşılmaktadır. Vitruvius burayı 'görmekli ve zarif yapılmış bir kent' olarak tanımlar (1, 6, 1), Strabon da 'her gereksinimi iyi sağlanmış' diye yazar (13, 2, 2). Bugünkü kentin kuzeybatısına düşen tiyatro dışında antik çağdan kalma fazla bir şey yoktur.

Khios (Sakız)

Khios Yunanistan'ın en zengin, en önde gelen devletlerinden biri olmuş ve Hellenistik dönemin büyük bölümünde kendi kendini yöneten bir *polis* kimliğiyle bağımsızlığını korumuştur. İ.Ö. birinci yüzyılda Roma İmparatorluğu etkisi altına girdiğinde bir 'özgür site'ye dönüşmüştür. Bu konumunu İ.S. birinci yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdürdüğü sanılmaktadır. Strabon (14, 1, 35) adanın birkaç iyi limanı bulunduğunu, bunlardan birinin seksen tane tekne barındırabilecek durumda olduğunu yazar. Şu halde, Paulus'un gemisinin buraya uğraması olağan bir şeydi (*İşler* 20, 15). Roma döneminde neler olup bittiğini bilmiyoruz ama, pek çok yapıdan günümüze kalanlar, Mithylene'in gönenç içinde bir yer olduğunu belli etmektedir. Bugünkü kent, eski *polis*in yerindedir ama, antik çağdan kalma pek az şey görülmektedir.

Samos (Sisam)

Geçmişte, en çok da İ.Ö. altıncı yüzyılda, büyük ve stratejik bakımdan önemli konumda bir ada olan Samos, güçlü bir yerel statü edinmek üzereydi ki, İ.Ö. 129 yılında Roma'nın Asia eyaletinin bir parçası oldu. Augustus'un yönetiminden az önce ortalığı sarsan karışıklıklardan çok etkilenmişti. Augustus ise burayı desteklemiş ve 'özgür site' statüsü vermiştir. Vespasianus İ.S. 70 yılında bu ayrıcalığı kaldırmıştır. Antik çağdaki *polis*in yerinde bugün adanın en önde gelen kenti Pithagorio vardır. Bu ad, en ünlü Samoslu olan Pythagoras'tan ötürü kente verilmiştir. Oraya yakın birtakım yıkıntılar vardır, içlerinde en ilginç, İ.Ö. altıncı yüzyılda bir tepenin altından geçirilmiş olan tüneldir. Tiyatrodan birkaç kalıntıyla, kent surunun iyi korunmuş bir bölümü de görülür. Batı kıyısı boyunca yapılan Hera tapınağı kazıları antik çağdaki Samos'un tüm dönemlerinden kalma yapılar ortaya çıkarmaktadır.

Miletos (Milet)

Bugün çamur tıkaması nedeniyle Miletos, denizden yedi sekiz kilometre kadar uzaktadır, fakat antik çağda Akdeniz'in en ünlü limanları ve ticaret kentlerinden biriydi. İ.Ö. beşinci yüzyıl başlarında Persler burayı ellerine geçirmiş ve yakıp yıkmışlardı; erkekler öldürülmüş, kadın ve çocuklara köle diye el konulmuştu. Pers-

ler Yunanlılara karşı savaşlarında yenilince, kent yeniden yapılmış fakat eski gönencine kavuşamamıştır. Romalıların yönetiminde bir 'özgür site' olmuştu ama, bugün kanıtları görülen geniş çaplı yeniden yapılaşma Romalılar döneminde kentin iyi durumda olduğunu belli etse de, İ.S. dördüncü yüzyılda Miletos artık bir liman olmaktan çıkmıştı. Bunun sonucunda da site sönüp zamanla ufak bir kasabaya dönüştü. Yıkıntıların en önemlileri, İ.S. ikinci yüzyıldan kalma bir Roma hamamıyla, İ.S. 100 yılı dolaylarında yapıldığı tahmin edilen bir tiyatrodur. Bu, daha önce orada bulunan daha küçük bir Hellenistik tiyatronun yerine yapılmıştır. Bu tiyatro, Miletos'ta Yahudilerin varlığının çarpıcı bir kanıtıdır. Oturulacak yerlerin bazıları üzerinde bunların birtakım gruplara ayrıldığını gösterir yazıtlar bulunmaktadır. Söz konusu gruplar içinde 'Tanrıya tapanlar arasında bulunan Yahudiler' (kesin çeviri tartışma konusu yapılmaktadır; bkz. Trebilco 1991: 159-62) vardır, bu da Yahudilerin sitenin yaşamına iyice karışmış olduklarını gösterir. Josephus (Yah. Geç. 14, 244-6), bir prokonsülün Miletos'un arkhonlarına, *boulêsine* ve *dēmosuna* Yahudilerin kendi âdetlerini uygulamayı sürdürmelerine dokunulmaması konusunda gönderildiği bir mektubu alıntılar. Ancak, yine de, Paulus'un Kudüs'e giderken neden Ephesos'ta değil de Miletos'ta karaya çıktığını, neden Ephesos'taki 'kilise topluluğu ihtiyarları'nı görüşmek üzere oraya çağırdığını açıklayacak bir kanıt elimizde yoktur (İşler 20, 15-17). Miletos'u ziyaretinin nedeni Miletos'un herhangi bir üstünlüğü değil de, Ephesos'taki İşlerde tümüyle açıklanmayan birtakım sorunlar olabilir (Bean 1979b: 181-91).

214

Kos (İstanköy)

Kos Adası Yunan kültürünün antik çağdaki merkezlerinden biriydi ve Hellenistik dönemde parlak bir konumdaydı. II. Ptolemaios burada doğmuştur. Kos bir yandan bağımsızlığını korurken bir yandan da Ptolemaiosların yakın bağlaştığı olmayı sürdürmüştür. İ.Ö. üçüncü yüzyılda İskenderiye'de gelişen şiirle burası arasındaki ilişki bundan kaynaklanır. II. Ptolemaios'un hocası Philetas* Kos'un yerlilerindendi. Theokritos'un yedinci programlı idili, Herodas'ın** ikinci ve -belki- dördüncü mimiambos'ları burada kaleme alınmıştır. Kos Roma İmparatorluğuna bir 'özgür site' ola-

* Şair ve gramerci (İ.Ö. ~330 - ~270). (ç.n.)

** Herodas ya da Herondas. Şair (İ.Ö. üçüncü yüzyıl).

rak girmiş, ancak Augustus'un saltanatı sırasında bu konumunu yitirmiştir. Bunda iç savaş sırasında sitenin Marcus Antonius'u yani Augustus'un karşıtını tutması rol oynamış olabilir (145-9). Verimli bir adaydı; ıtriyat (S. M. Sherwin-White 1978: 242-3) ve şarabıyla ünlüydü, şarabına deniz suyu karıştırılarak değişik bir çeşni verilirdi (S. M. Sherwin-White 1978: 236-41). Adada ayrıca, oraya özgü yabanıl bir ipek böceğinden elde edilen incecik, neredeyse saydam bir ipekli dokunur, bu kumaş zengin Romalı hanımlarca pek beğenilir, Romalı ahlakçıların da yergisini çekerek (Plinius, *Historia Naturalis* 11, 77); Paulus'un zamanında bu ipekli artık yerini Doğudan getirilen daha üstün nitelikli Çin üretimi kumaşlara bırakmaya başlamıştı. İ.S. ikinci yüzyıldaysa üretimi büsbütün durmuştur (S. M. Sherwin-White 1978: 379-83). Tıp biliminin babası Hippokrates'in Koslu olduğu kabul edilir; geçmişi onun zamanına kadar uzanan Kos Tıp Okulu da Roma döneminde bile ününü korumuştur. İmparator Claudius'un özel doktoru olan Koslu Gaius Stertinius Ksenophon, adanın vergiden bağışık tutulmasını sağlamıştır (Tacitus, *Yıllıklar* 12, 61); aynı doktorun imparatorun öldürülmesinde parmağı olduğu yolunda söylentiler dolaştığı da yazılmıştır (Tacitus, *Yıllıklar* 12, 67). Adada geçmişinin tüm dönemlerinden epeyce arkeolojik kalıntı vardır. Bunların en göze çarpanı, sağaltım tanrısı Asklepios'un adını taşıyan tapınaktır. Doktorlarıyla ünlü bir yere yakışan bu yapı bir dizi teras üzerine kuruludur ve oradan limanın görünümü çok güzeldir. Aslında Hellenistik olup sonradan birtakım ekler almıştır.

Rhodos (Rodos)

Rhodos Adasında başlangıçta üç tane kendi kendini yönetir site bulunmaktaydı. Bunlardan hiç birinin ötekilerden değişik bir yanı yoktu. Fakat İ.Ö. 408/7 yılında tek bir devlet olarak birleştiler. Bundan sonra Küçük Asya'nın güneybatı ucu açıklarında Mısır ve Suriye'ye gidip gelen gemilere sundukları doğal uğrak yeri konumunu etkili biçimde değerlendirebildiler. Paulus'un da buraya gidişi, bu uğrak yerinin elverişliliğindendir (*İşler* 21, 1). Görkemli çağı, İ.Ö. 305/4 yılında Demetrios Poliorketes'in* en yeni kuşatma yöntemlerini kullanarak yaptığı saldırıya karşı direnmesiyle başlamıştır. Demetrios yenilgisini kabul edip çekildikten sonra bıraktığı kuşatma düzeneği hurdalarının satışından Rhodosluların

* Makedonya Kralı (İ.Ö. 336 - 283). (ç.n.)

eline öyle çok para geçmiştir ki, kazandıkları utkudan ötürü adalarının koruyucu tanrısı olan güneş Helios'a şükran sunmak için çok büyük bir yontu dikebilmişlerdir. İşte Dünyanın Yedi Harikasından biri olan Rhodos Heykeli* budur. Bu heykelin bir ayağı limanın bir yanına öteki de limanın öteki yanına basmış olarak yapıldığına gelince bu, çok daha sonra uydurulmuş bir söylencedir. Aslında, belki limana bakan bir tepeye dikilmişti. İ.Ö. 226 yılında ki depremde yıkılmıştır. Fakat Paulus'un zamanında kocaman parçaları hâlâ turistlerin ziyaretini çekmekteydi. İ.Ö. üçüncü yüzyılda, Rhodos artık doğu Akdeniz'i denetimi altına almış bulunuyordu ve korsanlığın kökünü kurutmuştu. Roma Doğuda etkinleşince, Rhodos onun yanında yer aldı ve Roma'nın yaptığı iyiliklerle epeyce güçlendi. Ne var ki, Üçüncü Makedon Savaşında aracı olmak isteyince Romalılarla arası açıldı. Roma özgür bağlaşıklarından kendi kafalarına göre davranmamalarını, her durumda özgürce, kendi istekleriyle Roma'yı eksiksiz ve koşulsuz biçimde desteklemelerini isterdi. Bu olay üzerine Rhodos'un anakara üzerindeki toprakları elinden alındı, Roma'nın Delos'a önemli ticaret ayrıcalıkları tanınmasıyla da ticareti çökertildi. Bunun üzerine Rhodos son derecede bağımlı bir bağlaşıklık durumuna gelmiştir. Günlük olan şu ki, Rhodos'un zayıflayışı, korsanlığın hızla artmasının nedenlerinden biri olmuş, bu da Romalıları Doğuda kalıcı bir üs bulundurmaya zorlamıştır. Rhodos bir aydın merkezi olarak, en çok da felsefe okullarıyla ününü sürdürmüştür. İleride imparator olacak olan Tiberius zorunlu olarak halk içine çıkmadan kapalı bir yaşam sürdüğü uzun dönemde Rhodos'ta oturmayı seçmiştir. Bugün adada Roma döneminden ufak bir tiyatro ya da odeon, bir stadyum ve bir iki tapınaktan başka-görülecek az şey kalmıştır. Sitede 1309 yılından 1523 e kadar adayı ellerinde tutmuş olan Sen Jan (Saint Jean) şövalyelerinin etkisi egemendir. Yine de, sokakların planı antik çağdakinin aynıdır.

Patara

Patara, ayrı bir dil, kültür ve kurumlara sahip Lykia bölgesinin en önde gelen limanı ve Paulus'un gününde Lykia Birliğinin baş sitelerinden biriydi. Paulus Kudüs'e son yolculuğunu yaparken gemisi buraya uğramıştır (*İşler* 21, 1). En az İ.Ö. beşinci yüzyıla uza-

* Daha detaylı bilgi için bkz. Homer Kitabevi Yayınları, Antik Dünyanın Yedi Harikası 1999 (ç.n.)

nan bir geçmişi olmasına karşın, Hellenistik döneme kadar Patara tarihte bir iz bırakmamıştı. Lykia dilinde adı Pttara idi, fakat daha sonra tanrı Apollon'un oğullarından biri olan Patarus'tan dolayı böyle adlandırıldığı ileri sürülmüştür (Strabon 14, 666). Patara Apollon adına kurulmuş bir tapınak ve bilicilik merkezi ile ünlüydü. Ancak bunun yeri bugüne kadar belirlenememiştir. Liman duvarlarının doğu yanındaki ufak Korinthos tapınağına Apollon tapınağı dendiği olur ama, bu, hem İ.S. ikinci yüzyıldan kalmaz hem de o ünlü tapınak olamayacak kadar küçüktür. Bölgedeki kentlerin çoğu gibi burası da Augustus yönetiminin yerleşmesiyle son bulan iç savaşlardan pek kötü etkilenmiştir. Fakat Paulus'un gününde site eski gönençine kavuşmuştu. Bu parlak durumu, çamur tıkaması sonucu liman ortaçağda bırakılıncaya kadar sürmüştür. Bugün Keleş (ya da Geleş) denilen bu yer -tatilcileri çeken güzel plajlarına karşın- tümüyle ıssızdır. Pek göze çarpar bir yapı olan Roma kemeri İ.S. 100 yılı dolaylarında Lykia-Pamphylia valisi Mettius Modestus onuruna dikilmiştir. Büyük bölümü kum birikintileri altında bulunan tiyatro, bugün gördüğümüz biçimini ikinci yüzyılın ortalarında almıştır. Fakat Tiberius'un saltanatı yıllarında yapılmış onarımlardan söz eden bir yazıttan, orada çok daha önce de bir tiyatro bulunduğunu öğreniriz. Patara'daki hamamlar Vespasianus'un zamanında (İS 69-79) yapılmıştır. Eski limanın batı yanında bulunan ve iyi korunmuş durumda olan tahıl ambarı ise Hadrianus'un döneminden kalmaz (Bean 1989: 82-91).

YUNANİSTAN ve MAKEDONYA

Samothrake (Semadirek)

Paulus gibi Troas'tan Neapolis'e gidenler (İşler 16, 11) için küçük ve kayalık Samothrake Adası, doğal bir mola yeri idi. Ada, Kabeiroi denilen gizemli ve belki Yunanlı olmayan- tanrılarına adanmış tapınağıyla ünlüydü. Tapınağın daha İ.Ö. yedinci yüzyılda bile var olduğu bilinmektedir. Hellenistik krallar burada yapılar kurmakta pek eliaçık davranırlardı. Bugüne kadar kalmış yapının çoğu ya onlardan ya da Roma dönemindedir. Hangi yabancılarının Kabeiroinin huzuruna çıkarılacağı konusunda birtakım sırlar var idiyse de, bugün bunların neler içerdiği konusunda bildiklerimiz, pek açıklama umudu vermeyen ayrıntılardan öteye gitmez. Örneğin, söz konusu tanrıların huzuruna çıkarılan kişilerden yaşamlarında yaptıkları en kötü şeyi itiraf etmeleri istenirmiş. Bu da, Kabeiroi kült ya da tarikatının, gerçekten ahlaksal içeriği bulunan tek Yunan kökenli dışa kapalı kült olduğunu akla getirebilir (Burkert 1985: 281-5). Roma yönetimi altında Samothrake bir 'özgür site' konumundaydı. 1893 yılında eskiden tapınağın bulunduğu yerde Hellenistik dönemden kalma en ilginç, en çarpıcı yontulardan biri olan Samothrake Nikesi* ortaya çıkarılmıştır. Bir geminin pruvasına tünemek üzere olan kanatlı bir Utku biçimindeki yontunun Rhodos'un İ.Ö. 190 yılında III. Antiokhos'a karşı kazandığı deniz savaşlarının anısına yapıldığı sanılır. Bugün Paris'te Louvre Müzesinde sergilenmektedir.

Neapolis (Kavala)

Modern çağda yerine yapılmış olan Kavala gibi, Neapolis de hemen arkasındaki iç bölgenin limanıydı. Paulus'un uğradığı kentten bugün hiçbir şey görülemez. Ancak, Türklerin yönetim döneminden birkaç ilginç kalıntı bulunur.

* Nike. antik çağ Yunan geleneğinde utku tanrıçası. Roma'da Victoria (=utku) denilirdi. Louvre Müzesi'nde bulunan yontunun adı: Victoire de Samothrace. (ç.n.)

Philippi (Filibe)

Bir Roma kolonisi olan Philippi önemini bir dizi rastlantıya borçludur. Philippi'nin çevresindeki bölge olan Trakya'daki ilk Yunan yerleşim yerleri, yerli Trak boylarının savaşçılıkları ve saldırganlıkları nedeniyle kıydan çok içerilere gidememişti. Ancak, Trakya'da zengin gümüş ve altın damarları vardı; Thasos Adası halkı, bunlardan gelebilecek zenginliği düşünerek tehlikeyi göze almış, bu madenlerden birinin yakınlarında Krenides adlı bir yerleşim yeri kurmuştu. İ.Ö. 356'da Makedonya Kralı II. Philippos, oranın yerleşikleri tarafından Traklara karşı kendilerini koruması yolunda davet aldığı savıyla madenlere el koymuş, yerleşim yerine de kendi adından Philippi demiştir. Madenler yılda 1000 talent gibi çok büyük bir gelir sağlardı. Bu, Philippos'un Yunanistan'ın önemli bölümünü eline geçirmesine, oğlu III. İskender'in Pers İmparatorluğu'nu fethetmesine olanak vermiştir; yani bu kitapta anlatılan öykülerden biri, Yunan biçemi kültürün Doğuya yayılması burada başlamıştır. Ne var ki, Philippi basit bir madenci kasabası olarak kalmıştır. Makedonya Roma İmparatorluğu içine katıldıktan sonra, İ.Ö. ikinci yüzyılın ortasında, ilk valilerden biri olan Gnaeus Egnatius, Adriya Deniziyle Akdeniz'i birbirine bağlayan çok büyük bir yol yapar. Herhalde Paulus'un Neapolis'ten gelirken (İşler 16, 12) izleyeceği yol olan bu Via Egnatia, Philippi'den geçilir. Böylelikle Philippi İmparatorluk içindeki çeşitli iletişim zincirinde bir halka oluşturur. Iulius Caesar'ın öldürülmesinden sonra, katilleri Brutus ve Cassius'un orduları da öcünü almak isteyen Marcus Antonius ve Octavianus (ileride imparator Augustus olacak kişi) da, İ.Ö. 42 yılında Via Egnatia boyunca yol almış ve Philippi'de karşı karşıya gelmişlerdir. Caesar'ın yandaşlarının utkusu Philippi'nin tarihteki yerini belirlemiştir. Caesar'ın varisi Octavianus, belki savaştan hemen sonra, orada bir Roma kolonisi kurmuş, bu koloniye Colonia Iulia Augusta Philippensis denmiştir. Octavianus böylelikle yalnız kendini evlat edinmiş kişinin anısını yüceltmek, öcünü almakla ona nasıl bağlı olduğunu herkese duyurmakla kalmamış, aynı zamanda Romalı generallerin pek eski bir sorununa, emekli askerlerin nereye yerleştirileceğine bir çözüm getirmişti. Paulus'un burayı ziyareti bize böyle bir 'minyatür Roma'nın nasıl işlediğini iyice gösterir. Paulus ve Silas cinlere karışmış kızı iyileştirdikleri (İşler 16, 16-22) için tutuklandıklarında foruma yargıçların (İşler'de bunlara *stratēgoi* yani generaller denilir, fakat herhalde söz konusu olanlar *duoviri iure di-*

cundo olsa gerek*) önüne götürülür, 'Romalı olan bizlerin benimsenip uygulayamayacağımız töreler bildirmekle' suçlandırılırlar (İşler 16, 21). Bu, böyle kolonilerin ortalarında yaşadıkları Yunanlılardan onları ayırıp öne çıkaran Romalılığa nasıl sıkı sıkıya sarıldıklarını gösteriyor. Daha sonra yargıçların elinin altında *rhabdouchoi* (= 'sopa-tutanlar', Tevratın Gözden Geçirilmiş Baskısında 'polis' diye çevrilmiştir; İşler 16, 35) denilen görevliler olduğunu öğreniriz. Bunlar herhalde Roma'da yüksek yargıçların yanında bulunan ve onların ceza verme gücünü simgeleyen değnek demetleri taşıyan *lictorların* dengi olsa gerek (geniş yorum için bkz. Wallace ve Williams 1993: 76-82).

Paulus'un ziyareti nedeniyle, Philippi Avrupa'da ilk Hristiyan kilisesini barındırmış yer olma iddiasında bulunabilir. Zaten antik çağın geç dönemlerinde önemli bir Hristiyan merkezi olmuştur. Bu nedenle, buradaki kalıntıların en önemlileri olarak dördüncü ve beşinci yüzyıllardan iki tane büyük kilisenin yıkıntıları bulunur. Paulus'un yargılanıp dayak yediği forum ve yanbaşıdan geçen Via Egnatia hâlâ açık seçik ortadadır. Ancak, görülen taşlar, duvar parçaları, ikinci yüzyılda yapılmış önemli bir değişiklikten kalmadır. Yakınındaki tiyatro Hellenistik olup İ.S. ikinci ve üçüncü yüzyıllarda Roma biçimini izleyen değişikliklere uğramıştır. Ziyaretçilere, ırmağın yanında Paulus'un Lydia ile karşılaştığı (İşler 16, 13-14) yer gösterilirse de, bu yerin belirlenmesi eskiden beri kesintisiz aktarılan bir bilgiye dayanmamaktadır. Kent, on birinci yüzyılda bölgenin yerine oturmamış koşulları yüzünden terkedilmiştir.

220

Amphipolis

Paulus'un Via Egnatia boyunca yolculuğu onu bir sonraki mola yeri olarak Amphipolis'e (İşler 17, 1) getirmişti. Burası da başlangıçta bir Yunan yerleşim yeri idi. İ.Ö. beşinci yüzyılda Atinalılarca Trakya'nın zenginliklerini yani madenler ve kerestesini işletme amacıyla kurulmuştu. Yunanistan'dan Asya'ya giden yol üzerinde stratejik bir konumda olması ve Via Egnatia'nın denizden Struma Vadisine giden yolu kuzeye doğru kesmesi, burayı hem Makedon krallar hem Romalılar gözünde önemli kılmıştır. Romalılar döneminde statüsü 'özgür site' idi. Yapılan kazılarda Paulus'un tanıdığı kentten pek az şey ortaya çıkmıştır, fakat birtakım Hellenistik yapılar ve kentin eski surlarından parçalar bulunmuştur.

* İncil'in Türkçe çevirisinde: Yöneticiler. (ç.n.)

Apollonia

Aşağı yukarı Amphipolis ile Thessalonika arasında yarı yolda bulunan burası da Via Egnatia üzerinde bir başka uğrak noktasıdır. Hiçbir sıradışı özelliği olmayan bu yerin bugün görülecek hiçbir şeyi yoktur.

Thessalonika (Selanik)

Makedonyalı III. İskender Babil'de ölüp de imparatorluğu parçalanınca, asıl Makedonya Krallığı, Cassander'in denetimi altına girmiştir. Cassander, konumunu güçlendirmek için İskender'in ana ayrı kız kardeşi Thessalonike ile evlenmişti. Bu kadın, Makedonya Kralı II. Philippos'un Thessalialı metresi Nikesipolis'ten olma kızıydı. Cassander, limanı çamurla tıkanmakta olan Pella'nın yerine Therma Körfezinde önceden var olan birkaç kasabayı yıkıp, ahalisini tek bir yerde toplayarak yeni bir liman kenti kurmaya karar vermiş, kente karısının adından ötürü Thessalonika demişti. Yani Thessalonika'nın kuzey Yunanistan'daki Thessalia ile ilişkisi böyle dolambaçlı bir rastlantıdan öteye gitmez. Tuna'dan aşağı doğru büyük ırmak vadileri boyunca inen yollarla sonunda Via Egnatia olarak devam eden kıyı yolunun kavşağında bulunan ve çok iyi liman düzenekleriyle donatılmış olan bu kent kısa sürede gelişip Makedonya'nın Roma dönemindeki en önemli sitesi olmuş (Strabon, 7, 21) ve o dönemde 'özgür site' statüsünden yararlanmıştır. Yeni kent niteliğiyle Thessalonika karma bir nüfus çekmişti. Eldeki yazıtlar kentte yalnız bir Yahudi topluluğu değil, aynı zamanda bir de Samiriyeliler topluluğu olduğunu belli etmektedir (Schürer 1973:-87: III(1), 66-7). Yüzyılımızda da Selanik'te çok büyük bir Yahudi topluluğu yaşardı, İkinci Dünya Savaşı sırasında topluluk yok edilmiştir.

Roma sitesinden zamanımıza az şey kalmışsa da, bugünkü kent antik çağdaki sokak planını korumuştur. Kazılar sonucunda ortaya çıkarılıp görülebilen forum dışında, Roma yapısı olarak önemli kalıntılar, sadece İ.S. üçüncü yüzyıl sonlarında yapılmış Galerius kemeri ile Galerius'un olduğu söylenen silindir biçimi anıt mezarıdır. Ne var ki, kentteki en göz alıcı anıtlar Thessalonika geçmişi- nin en parlak döneminden yani Bizans İmparatorluğu'nun ikinci kenti olduğu, birçok görkemli kiliseyle süslendiği ortaçağdan kalmadır. Paulus'un buraya gelmesine ve buranın kilisesi ile yazışmalarından elde kalanlara bakınca, Thessalonika'da onun adı veril-

miş büyük bir kilise bulunmamasına ve kentin koruyucu azizinin o olmamasına şaşılır. Ancak, ortaçağda Thessalonika sık sık Bizans İmparatorluğu'nun düşmanlarının saldırılarına uğramıştır. Herhalde bu nedenle olacak, kentin koruyucusu diye, dördüncü yüzyılın başlarında dininden ötürü imparator Galerius'un öldürttüğü bir asker aziz olduğu ileri sürülen Demetrios'u seçmişlerdir.

Beroea

Paulus ve Silas, Thessalonika'dan kaçıp güneydoğuya doğru yolculuklarını sürdürmüşler ve o bölgenin en önemli kenti olan Beroea'ya varmışlardır. Makedonya'nın bir Roma eyaletine indirgenmesinden sonra, bölgede epeyce Romalı yerleşme yeri bulunduğu gösterir kanıtlar vardır. Belki bunlar Makedon soyluların ellerinden alınan topraklar üzerinde kuruluyordu (Tataki 1988: 438-47). Paulus'un zamanında Beroea Makedon *koinonunun* (*koinon* = birlik) toplantı yeri idi. Bu birlik, daha Hellenistik dönemde de vardı, ancak Roma yönetimi altında işlevi, öteki eyaletlerde olduğu gibi, imparatorluk kültürünü örgütlemektir (Tataki 1988: 447-8). Roma döneminden bugün sadece İ.S. üçüncü yüzyıldan kalma sur parçaları görülür. Paulus'un Beroea'da vaaz verdiği yer diye gösterilen nokta gerçekte çok yeni bir tarihten kalmadır.

222

Atina

İ.Ö. beşinci ve dördüncü yüzyıllarda Atina Yunanistan'ın önde gelen kentlerinden biriydi. II. Philippos Yunanistan'ı Makedon egemenliği altına aldıktan sonra, Atina -her ne kadar Atinalılar bir süre bunu görememişlerse de- askeri ve siyasi önemini yitirmiş, ancak kültürel üstünlükleri kalmış, hattâ artmıştır. Atina'nın ürettiği bol yazın, tarih ve felsefe yapıtları sonradan tüm Hellenistik dünyada yazınsal bir eğitimin başlıca dayanağı olmuştur. Yunan *koinē*'sinin temeli Atina lehçesiydi. Sayıları pek az birkaç Atinalı yazarın yapıtları, duru Yunanca bir yazı dilinin en uygun örneği diye kabul edilirdi. Bunun sonucu olarak, Atinalı olmayan yazarların adı unutulmaya başladı ve Yunan yazını içinde Atina'nınkini yeri oransız biçimde büyüdü, Atina yazını Yunan yazını oldu. Öyle ki, Atina dünyada önemli bir güç olmaktan çıkarken Hellenistik dünyanın kültür başkenti, Yunanlı olan her şeyin yüreği kabul edilmeye başladı. Her ne kadar Paulus Atina'da çok kimseyi

yeni dine getirememişse, orada bir Hristiyan topluluğu kurulmamışsa da, *Havarilerin İşleri*'nin onun Atina'yı ziyaretine onca önem vermesi belki de bundandır (*İşler* 17, 16-34). Atina 'kültür turistleri' için önemli bir uğrak yeri olmuştu ve daha İ.Ö. ikinci -hattâ belki üçüncü yüzyılda- Yunanistan için yazılmış bir rehberde bu niteliğiyle yer almıştı:

Olağanüstü bir tiyatro vardır, hem büyük hem çok güzeldir. Tiyatronun hemen üzerinde, adına Parthenon denilen, zengin ölçülerde yapılmış, olağandışı bir Athena tapınağı bakmaya değer bir yerdir. Ziyaretçiler üzerinde büyük etki bırakır. Olympos Zeus'u adına yapılmış ve bitmemiş tapınak planından ötürü etkileyicidir; bitmiş olsaydı kusursuz bir şey olacakmış. Üç gimnazyum vardır: Akademia, Likeum ve Kynosarges. Bunlar ağaçlı ve çimenli yerlerdedir. Her türlü festival yapılır. Çeşitli filozoflar insanın zihnini büyüler ve taze eder. Burada yapacak ve görececek şey doludur.

(Heraclides Cretius, *Yunan Siteleri* 1, 1)

Yunan kültürüne bağlılıklarını anlatmak isteyen Hellenist Kralar bu isteklerini Athena'ya adanmış yapılarla dile getirmişlerdir. Örneğin, İ.Ö. altıncı yüzyılda yapımına başlanmış fakat bitirilmemiş olan Olympos Zeus'u tapınağını İ.Ö. ikinci yüzyılda IV. Antiochos Epiphanes tamamlamak istemiş, ancak bunda başarılı olamamıştır (Wycherley 1978: 155-62). Pergamon Kralları birçok bina yapmışlardır, bunlar arasında II. Attalos'un *Agoranın* doğu yanında yükselttiği çok büyük stoa da vardır. Bu stoa tümüyle yenden yapılmış olup günümüzde içinde bir müze barındırır (Camp 1986: 172-5). Daha sonraları, Josephus'un yazdığına göre, Büyük Herodes'in kendisi bile Atina kentinin iyilikseverleri arasında yer almıştır (*Savaş* 1, 425); yaptırdıklarından herhangi bir iz kalmasına karşın, Atina'da onu ve ailesini onurlandıran birtakım yazıtlar bulunmuştur (Schürer 1973-87: I, 308, n. 70; Geagan 1979: 302). Bugün Atina'daki belli başlı antik çağ yapıtlarından biri, İ.S. ikinci yüzyılın başlarında C. Iulius Antiochos Philopappos adında hem Atina yurttaşı hem de Roma senatörü ve konsülü olan bir Kommagene prensinin Musa'lar Tepesi'nde* yaptırdığı anıttır.

Elbette eğitilmiş Romalılar da Atina'ya giderler, Atina'nın temsil ettiği şeye önem verdiklerini göstermek isterlerdi. Ne var ki, site'nin Roma ile ilişkileri biraz karmaşıktı. Başlangıçta iyi ilişkiler ku-

* Müz, Muza, güzel sanatlar perisi. (ç.n.)

rulmuştu ve Atina 'özgür site' statüsüne sahipti, fakat İ.Ö. 88 yılında Pontos Kralı VI. Mithridates gûya Roma zorbalığından kurtarma amacıyla Doğu Roma'yı istila ettiğinde Atinalılar onu coşkuyla karşılamışlardı. İ.Ö. 86'da Romalı general Sulla siteyi kuşattı, zaptetti ve acımasızca yağmaladı. O tarihten sonra, iç savaşlarda, Atina, hiç şaşmadan hep yitirenin yanında olma becerisini (!) göstermiş, Caesar'a karşı Pompeius'u, Caesar'ın öcünü alanlara karşı onun katillerini, ileride Augustus olacak olan Octavianus'a karşı Marcus Antonius'u tutmuştur. Fakat sitenin kültür alanındaki saygınlığı o kertedeydi ki, yaptıklarına karşın yine de Roma'dan iyilikler görmüştür; Romalılar da Atina'ya gidip orayı gezmeye devam etmişlerdir. İ.Ö. birinci yüzyılda önemli Roma yurttaşlarının neredeyse hepsinin yaşamlarının şu ya da bu döneminde Atina'yı görmüş olduğu söylenebilir (Geagan 1979: 376-7). Atina'da pek sevilmediğini anladığımız (Hoff 1989: 4-5) Augustus döneminde hırslı bir yapı programı sitenin görünümünü, en çok da asıl açık mekânını yani politika, ticaret ve toplum bakımından merkezi olan *agorayı* büyük ölçüde değiştirmiştir. Augustus'un sağ kolu olan M. Vipsanius Agrippa açık yerin tam ortasına büyük bir odeon yani kapalı konser salonu yaptırmıştır. Aşağı yukarı o sıralarda, İ.Ö. beşinci yüzyıldan kalma Ares tapınağı yıkılıp yerine yeniden yapılmıştır (Camp 1986: 181-7). Bu ve öteki yeni binalar gerçekten simgesel olarak Atina'nın politik yaşamının kapandığını göstermek için yapılmış olsun ya da olmasın, sonuçları şu oldu ki, Atina'nın ticareti için yeni bir merkez yaratma gereksinimi duyuldu. İyilikseverlik yarışı bir süre *agoraya* karışık, dağınık bir görünüm vermiş, oranın doğusunda yeni bir pazar alanı gelişmişti; bu, Augustus'un gönderdiği paralarla düzenli bir biçimde oluşturulmuş ve kalıcı binalarla donatılmıştı (Hoff 1989: 1-7), bugün Roma Agorası denilen yer burasıdır. *Agora* hâlâ filozofların, öğrencilerin ve aynı zamanda onlar kadar aydın olmayıp da onların peşlerinden gidenlerin buluştukları yerd. Apuleius'un romanından yazarın orada kılıç yutma gösterisi yapan birini gördüğünü öğreniriz (*Metamorphosis* 1, 4). Elbette, Paulus'un vaazını verdiği, filozoflarla buluştuğu yer de orasıydı (*İşler* 17, 17-18). Paulus'un zamanından sonra da varlıklarını sürdüren büyük felsefe okullarının tümü (stoacılar, epikürosçular, platoncular, aristotelesçiler) Atina'da başlamıştır. Öyle ki, site, bugün gençlerin gidip eğitimlerini tamamlamıncaya kadar bir süre kaldıkları üniversite kentlerinin bir çeşit antik çağ modeliydi (Wallace ve Williams 1993: 85-

90). Bu niteliğiyle Atina Paulus'un Yunan filozoflarla karşı karşıya gelmesine uygun bir yerdi.

Sulla'nın eline geçtikten sonra da Atina, 'özgür site' konumunu yitirmemişti ama, Sulla sitenin yasal çatısını Roma'nın yönetimin yüksek sınıfın elinde olmasından yana tercihi doğrultusunda değiştirmiştir, bunun dışına çıkan tek nokta, arkhonların yerini saygıdeğer bir kurul olan Areopagusun alması olmuştur (Wallace ve Williams 1993: 92). Paulus'un söylediklerini açıklamak için götürüldüğü (işler 17, 19) yerin bu Kurul mu yoksa agoraya yakın fakat toplantı için uygun bir yer olmayan ve yine aynı adı taşıyan teppe mi olduğu konusu açıklığa kavuşmamıştır. Eğer, bazı yazarların düşündükleri gibi, Areopagus Kurulu o yıllarda *agorada* toplanıyor idiyse, en olağan yorum, açıklamalarını Kurul önünde yapmış olmasıdır (kapsamlı bir tartışma için bkz. Wallace ve Williams 1993: 91-4). İ.S. ikinci yüzyılda ileri derecede Yunan sevgisi taşıyan imparator Hadrianus Atina'ya büyük yardımlarda bulunmuştur. Olympos Zeus'u tapınağını sonunda tamamlayan da o olmuştur. Hadrianus'un kurduğu ve Panhellenizm adı verilen birliğin merkezi olan tapınakta imparatorun heykellerinden adeta bir orman vardı ve heykellerin her biri birliğin üyesi bir siteye adanmıştı. Hadrianus imparator olmadan önce, Atina'da arkhonluk görevinde bulunmuştu, sonra da yasa koyuculuğu yapmıştı; imparator niteliğiyle de Atina'ya sık giderdi.

Korinthos

Buranın önemi iki tane coğrafi etkene dayanır. Birincisi, hem dar bir kıstak üzerinde bulunduğu için, Peloponnesos (Peloponez) ile Yunanistan'ın geri kalan kesimi arasındaki kara ticaretini denetleme olanağına hem de bir denizden ötekine kıstak boyunca ticaret malı taşımacılığından doğan kârlı bir iş kaynağına sahipti. O taşıma yolu öylesine kısaydı ki, antik çağda bile orada bir kanal açmayı ciddi olarak düşünenler çıkmıştır (Wiseman 1979: 441-4), nitekim imparator Nero böyle bir tasarımı gerçekten başlatmıştı. 1893'te bu yol üzerinde bir kanal açıldığında Nero'nun başlattığından kalanlar hemen tümüyle yok edilmiştir. Korinthos'un kıstağın iki ucunda Lekhaion ve Kenkhreae adlı limanı ve üzerinden yük ya da yolcu gemilerinin sürüklenerek götürülebileceği *diolkos* denilen taş döşeli bir yolu vardı. Bu yolun bir parçası bugünkü kanalın kuzey ucu yanında hâlâ görülebilir. Korinthos'un önemini

yapan ikinci coğrafi etken, çok güzel bir doğal hisara, Akrokorinthos'a sahip olmasıydı. Bu etkenlerin bir araya gelmesi kente büyük bir stratejik önem kazandırmış, ancak daha sonra da çökmesine yol açmıştır. Tarih boyunca, Yunanistan'ı denetimi altına almak isteyip de Akrokorinthos'u işgal etmeyen bir kimse çıkmamıştır. Hellenistik dönemde burada bir Makedon garnizonu bulunurdu; Ortaçağ'da burası önemli bir Bizans kalesiydi; Yunanistan 1204 yılında Dördüncü Haçlı seferinde işgal edildikten sonra, önce Frankların, sonra da Venediklilerin eline geçmiştir; on dokuzyüzyıla kadar bir Türk kalesi olarak kalmıştır. -Bugün bütün bu aşamalardan karışık biçimde duvarlar ve yapılar kalmıştır-. Kentin özgürlüğünü general Titus Quinctius Flaminius, İ.Ö. 196 yılında, Poseidon tapınağında cafcaslı bir biçimde ilan etmişti. Ama bunu yaparken iki yıl daha Akrokorinthos'ta bir Roma garnizonu tutma önlemini almayı ihmal etmiyordu. Akhaia Birliğinin -Korinthos bu Birliğin önde gelen bir üyesiydi- yenilmesinden sonra Romalılar, Yunanlıların tutumunu özgürlüğü kötüye kullanma diye görüp öfkelenerek onlara hiç unutamayacakları bir ders olsun diye bir site ararken burayı seçmeleri hemen hemen kaçınılmaz bir şeydi. İ.Ö. 146'da Lucius Mummius'un ordusu savunmasız kente girdi; tüm erkekler öldürüldü, kadınlara ve çocuklara köle diye el konuldu. Yedi tane sütunu bugün bile ayakta kalmış olan eski Apollon tapınağı dışında tüm site baştan başa yıkıldı (Wiseman 1979: 450-62). Her ne kadar son zamanlarda girişilen kazılar yıkımın yazınsal kaynaklarca belirtildiği derecede tam olmadığını ve herhalde burada birtakım insanların yaşamlarını sürdürdüklerini ortaya koymuşsa da (Wiseman 1979: 491-6), Korinthos İ.Ö. 46 yılında Iulius Caesar tarafından orada *Colonia Laus Iulia Corinthus* adında bir Roma kolonisi kuruluncaya varlığı asıya alınmış bir kentten başka bir şey değildi.

Korinthos'un çevresindeki topraklar bugün olduğu gibi, o zaman da son derecede verimliydi. Bu, ticari önemiyle birleşince, Roma öncesi Korinthos'unu çok zengin (Salmon 1984: 23) ve şatafatlı yaşamıyla tanınmış bir kent yapıyordu. Bundan başka ünlü Afrodite tapınağında da ayinin kutsanmış fahişelerce yürütüldüğü sanılmaktadır (Salmon 1984: 398-9). Böyle bir şey, Afrodite'in Fenike'deki karşılığı olan Astarte kültüründe olağandı. Yunanistan'da ise hiç bilinmez değildi ama, pek âdet olmamış bir uygulamaydı (Burkert 1985: 153). Bundan ötürü, sitenin adı ahlâkı kuşkuluya çıkmıştı. Ancak, bu Korinthos ile Paulus'un tanıdığı Romalı Ko-

rinthos arasında bir süreklilik bulunmaz. Korinthosluların sözde ahlaksızlığı ile oradaki varlığını Paulus'un Korinthoslulara yazdığı iki mektuptan öğrendiğimiz kaynaşma içinde ve huzursuz Hristiyan topluluğu arasında ilişki kurma çabalarının hiçbir somut dayanağı yoktur. Paulus'un tanıdığı Korinthos, zamanının herhangi bir başka sitesinden ne daha ahlaklı ne daha ahlaksızdı. İlk yerleşmeciler yalnızca tezkere almış askerler değildi, aralarında azatlı köleler ve Roma'nın aşağı sınıflarından başka kimseler de vardı. Doğu kökenlilerin ya da Yunanlıların çok olduğu söylenebilir (Wiseman 1979: 497). Koloninin zenginliği, Romalı olmayan yerleşmecileri de herhalde çekmiştir. Paulus'un orada karşılaştığı kalabalık Yahudi topluluğu da bunlar arasında olsa gerek. Korinthos'un merkez bölgesinde kazı yapılmış ve görkemli yapılarla cömertçe donatılmış bir site ortaya çıkarılmıştır. Belki *Havarilerin İşleri*'nde anlatılan olaylara en çok yaklaşılabileceğimiz yer orasıdır. Oranın uzun kenarlarından birinin ortasına yakın olan forumun içinde büyük, dikdörtgen biçiminde bir düzlük vardır. Buraya mahkeme denmekteydi ve vali dava görürken burada otururdu. Paulus huzuruna çıkarıldığında (*İşler* 18, 12) Gallio burada oturmaktaydı. Korinthos, çeşitli değişmelere, iniş çıkışlara karşın, on ikinci yüzyıla kadar hep önemli bir kent olarak kalmıştır. O yüzyıldaysa bölgedeki bitip tükenmez savaşlarda çöküp sönmüştür.

Kenkhreae

Korinthos'un iki limanından güneyde, Saronikos (Egin) Körfezi üzerinde bulunan Kenkhreae, Paulus'un Ephesos'a gitmek üzere gemiye bineceği en uygun yerd (İşler 18, 18). Burasının daha İ.Ö. beşinci yüzyılda bile oturulan bir yer olmasına karşın, bugüne kadar ortaya çıkarılabilmiş olan liman tesisleri ve depoların büyük bölümü İ.S. birinci yüzyıldan kalmadır. O yüzyılda kentte önemli bir gelişme vardı ve belki Paulus oradan geçerken bu hareket sürmekteydi. Toprağın düzeyi antik çağdan bu yana alçalmıştır, bu nedenle eski liman yapıları bugün suyun altında görülmektedir.

ROMA ve BATI

Melitē (Malta)

Paulus'un gemi kazasından sonra karaya çıktığı ada *İşler*'de (28,1) *Melitē* (Malta, bazı yazmalarda *Melitēnē*) diye belirlenir. Bunu aynı adı taşıyan başka adalardan biri sayma, onlarla özdeşleştirme çabaları inandırıcı olmamaktadır ve zaten gereksizdir. Malta, Roma'nın Kartaca ile çekişmeleri sırasında, İ.Ö. 218 yılında Roma'nın denetimi altına girmişti ve Sicilya eyaletinin bir parçası olarak yönetiliyordu. İç işlerine imparatorluğun *procurator* (=vekil) denilen bir valisi bakardı. Roma'dan önce, İ.Ö. altıncı yüzyıldan başlayarak önce Fenikelilerin, sonra Kartaca'nın yönetimi altında yaşamıştı. Adanın kültüründe öncelikle Kartaca kültürünün egemen olduğu anlaşılıyor. Adada yaşayanlar bir Fenike lehçesi konuşuyor idiye -bu olasılık güçlü görünüyor- bu, neden onlara *barbaroi* (=barbarlar; ancak, Tevrat'ın gözden geçirilmiş baskısı daha doğru bir çeviri verir: 'yerliler', *İşler* 28, 2) dendiğini açıklar. Bu sözcükle konuştukları dilin Latince de Yunanca da olmadığı belli edilmiş olmaktadır. Bugün Maltalılar Arapçaya çok yakın bir Sami dili konuşurlar; bu herhalde Malta'nın eski Fenike kültüründen çok, ortaçağda uzun süre Arap işgali altında kalmış olmasından ileri gelmektedir. Romalılar bir iki yazıttan ve Mdina (Medine) adlı kent yakınındaki büyük bir evin kalıntılarından başka adada fazla iz bırakmamıştır. Söz konusu yıkıntılar bugün yerel müzenin bodrum katındadır.

Syrakusai (Sirakuza)

Bir zamanlar Batıdaki en büyük ve en güçlü Yunan sitesi olan Syrakusai ikinci Kartaca savaşı sırasında İ.Ö. 211 de, uzun bir kuşatmadan sonra Romalıların eline geçmiştir. Sitenin savunmasını büyük matematikçi ve mühendis Arkhimedes'in (Arşimed) yürütmüş olduğu söylenir. Kent düştükten sonraki yağmalama sırasında da öldürülmüştür. Syrakusai, *decumana* denilen bir vergi öderdi. Bu, önceleri tahıl ürününün onda biriyken Augustus döneminde nakit vergiye çevrilmiştir. Augustus'un zamanında buraya bir Ro-

ma kolonisi kurulduktan sonra bir dereceye kadar eski gönenç ve önemini koruduysa da artık hiçbir zaman eski konumunu kazanamamıştır. Önemnin hiç değilse bir bölümü limanından ileri gelirdi; Paulus'un Roma'ya giderken yolculuğunu tamamladığı İskenderiye gemisi ilk kez buraya uğramıştı (İşler 28, 12). Klasik ve Hellenistik dönemlerden epeyce göze çarpan anıt görülürse de, Romalılar zamanındaki Syrakusai'dan pek az şey kalmıştır. Kente yukarıdan bakan bir tepe üzerinde bulunan ve türünün bilinen en büyük örneği olan tiyatro, Roma döneminde önemli değişikliklere uğramıştır. Onun yakınlarında bir de bir kemerin temelleri vardır. Her ikisinin de İ.S. birinci yüzyılda yapıldıkları sanılmaktadır. Başka bir yerde, kentin dışına doğru birkaç binadan oluşan bir grup vardır, bunların arasında bir tapınakla ufak bir tiyatro görülür, bunlar İ.S. ikinci yüzyıldan kalmış olabilir.

Rhegium

İtalya'nın en güney ucundaki bu antik çağ Yunan sitesi, Roma'nın yarımadaının güneyi ile ilişkisinin ilk döneminden beri Roma'nın bağlaştığı olmuş ve hep ona sadık kalmıştır. Roma'nın İtalya'daki bağlaşıklarının birçoğu İ.Ö. 91-89 arasında Roma ile savaştığında, Rhegium kendisine Roma yurttaşlığı verilen sadık topluluklardan biri olmuş, bunun sonucunda da İ.Ö. 33 yılında bir *municipium** statüsüyle adına Iulium sıfatını ekleme hakkını almıştı. İtalya ile Sicilya Adası arasındaki Messina Boğazının bir ucundadır. Bu sular antik çağda tehlikeli diye bilinirdi; bu nedenle Syrakusai'dan Pozzuoli'ye giden bir geminin hava düzeliş de denize açılmaya elverişli bir durum alınca kadar burada mola vermesi olağan bir şeydi (İşler 28, 13). Aslında boğazın suları pek tehlikeli değildi, o yöredeki gemi enkazı çokluğu, antik çağda deniz trafiğinin yoğunluğundan ileri gelmiştir. Reggio di Calabria ile Palermo'nun arkeoloji müzelerinde enkaz çokluğunun kanıtları görülebilir. Rhegium şiddetli depremlerin olduğu bir bölgede bulunduğu, site birçok kez (sonuncusu 1908 de) depremle yıkıldığı için hangi dönemden olursa olsun pek fazla bir şey kalmamıştır.

* Lat. Belediye. (ç.n.)

Puteoli (Pozzuoli)

Claudius ile Nero'nun dönemlerinde, Roma'ya yakın bir yer olan Tevere ırmağının ağzındaki Ostia'da, uygun liman tesisleri yapılıncaya kadar, Napoli körfezinin kuzey ucundaki Puteoli (bugünkü adıyla Pozzuoli) Roma'nın bir numaralı limanı ve İskenderiye'den tahıl getiren gemilerin yanaştığı yerdı (*İşler* 28, 13). Aşağı yukarı Paulus'un çağdaşı olan Seneca (*Epistulae Morales* 77, 1) Puteoli halkının nasıl rıhtım taşlarının üzerine oturup İskenderiye'den gelecek mevsimin ilk gemisinin yolunu gözlediklerini anlatır. Burası ilkönce İ.Ö. altıncı yüzyılda kurulmuş bir Yunan yerleşim yeri idi, fakat stratejik önemi Roma'nın Kartaca'ya açtığı savaşlar sırasında gözler önüne serildikten sonra, İ.Ö. 194'te bir Roma kolonisi oldu. Paulus'un zamanında artık geniş, içinde her kökenden insanın yaşadığı bir ticaret kentiydi. İmparatorluğun doğusundan akan trafik göz önüne alınırsa, Paulus'un burada daha önceden bulunan Hristiyanlarla karşılaşmasına şaşmamak gerekir (*İşler* 28, 14).

230

Puteoli çevresindeki yörede Romalılar döneminde yerleşim yordu. Önde gelen Romalı aileler arasında burada villası bulunanlar çoktu. Bunlar, yazın sıcak aylarında dayanılmayan Roma'dan Napoli Körfezinin hoş iklimine kaçmak için o villalarına çekilirlerdi. Bütün bölge az ya da çok korunmuş Roma dönemi kalıntılarıyla doludur. Puteoli'nin antik çağda yapılmış limanının kalıntıları toprak düzeyi o zamandan beri alçaldığından suyun altında görülebilmektedir. Kentin belki en göze çarpan anıtıysa İ.S. birinci yüzyıldan kalma bir yapılar topluluğudur. Çoğu zaman bundan Serapeum* diye söz edilirse de, aslında burası bir Pazar yeridir. Bu yapılar topluluğundaki sütunlarda su kabukluları tarafından yıpratıldıklarını gösterir izler vardır. Bundan Roma döneminden beri yapıların bir kez sular altında kalıp sonra tekrar ortaya çıktığını anlıyoruz. Zaten, bu bölgenin volkanik oluşu kentin tümünü çok kararsız, çok değişken kılmıştır. Belki limanın ortaçağda gerileyip sönmesinde bu etken de rol oynamıştır. Olayın geçtiği var sayılan tarihten sonra uydurulmuş bir söylencede Paulus'un Puteoli'deyken Napoli'ye kadar gidip Romalı şair Vergilius'un kabrini ziyaret ettiği anlatılır. Çünkü şairin dördüncü *Eclogası* yeni bir Altın Çağ başlatacak bir çocuğun doğumunu müjdelir; bu da dünyaya İsa'nın geleceğini haber veren bir kehanet diye kabul edilmiştir.

* Yunan-Mısır güneş tanrısı Serapis (ya da Sarapis) adına yapılmış tapınak ya da başka türden önemli yapı. (ç.n.)

Bu olay, yani şairin kabrinin Paulus tarafından ziyareti, on beşinci yüzyıla kadar *Aziz Paulus Mantova'da* (Vergilius'un doğduğu yer) adlı ayın parçasında şu dizelerle söylenirdi: 'Vergilius'un mezarının başına gelip içten gözyaşları döktü; "Şairlerin en büyüğü" dedi, "seni sağ bulsaydım, ben seni nasıl yüceltirdim!" (Comparetti 1966: 98). Günümüzde Napoli'nin Mergellina semtindeki bir parkta Vergilius'un kabri diye gösterilen bir Roma mezarı varsa da, bununla şair arasında bir bağlantı kurmak için bir neden yoktur.

Roma

Havarilerin İşleri yazarı, Paulus'un Roma'da kalışı konusunda şaşılacak biçimde az bilgi verir. Nerede, hangi koşullarda oturduğunu, hattâ en can alıcı nokta olarak ikametinin sonunun nasıl geldiğini söylemez. Sadece kirasını kendinin ödediği bir yerde kaldığını ve yanında nöbetçi olarak bir asker bulunduğunu öğreniriz (*İşler* 28, 16). Paulus'un tanıdığı kentte pek az anıtsal yapı olsa gerek, bugün bunların kalıntılarını görebiliyoruz. Kabul etmek gerekir ki, Roma'nın bulunduğu yer hiç de çekici değildir. İklim sağlığa uygun değildi, hava, bataklıklardan ötürü nemliydi, bugün olduğu gibi o zaman da yazları dayanılmazdı. Bundan ötürüdür ki, tarih boyunca varlıklı Romalılar hep ya kentin tepelerinde ya da Napoli Körfezi çevresindeki tatil yörelerinde bulunan villalarına kaçmışlardır. Doğunun büyük siteleriyle karşılaştırıldığında Roma pek gösterişsiz kalırdı. 'Kerpiçten bir Roma buldum, mermerden bir site bıraktım' (Suetonius, *Augustus* 28) diyen Augustus bir yapı programı başlatmış, bu program kentin binalı kesimini Campus Martius'a kadar uzatmıştır ama, bizim bugün antik çağdaki Roma ile özdeşleştirdiğimiz gerçekten gösterişli yapılar, daha sonraki imparatorlarca kurulmuş şeylerdir. Kentin büyük bölümünde, artan nüfusun getirdiği denetimsiz, başıbozuk bir gelişmenin egemen olduğu sanılmaktadır. Nüfusun çoğu iyi planlanmamış, düşük nitelikte apartmanlarda oturmaktaydı. Sık sık yangın olurdu ve bu, imparatorların kafasında sürekli bir tasaydı. İ.S. 64 yılında, Nero döneminde çıkan ünlü büyük yangın bunların en şiddetlisi olmaktan başka bir özellik taşııyordu. Bundan sonra imparator ileride çıkabilecek yangınlara karşı tehlikeyi azaltacak çok akıllıca hazırlanmış yapı tüzükleri koymuştu. Fakat bunlara da yüksek yapıların, dar sokakların insanı güneşten koruduğunu yani eski kentin daha sağlıklı olduğu ileri sürerek karşı çıkanlar olmuştu (Tacitus, *Yıllıklar* 15, 43).

Roma'nın İtalyalı olmayan nüfusu pek kalabalıktı, bir bölümü azatlı kölelerden, bir bölümü göçmenlerden oluşurdu. Öyle ki, Paulus aralarında oturabileceği Yunanca konuşan bir topluluk bulmakta zorluk çekmemişti. Geniş bir Yahudi topluluğu vardı (*İşler* 28, 17-24) ve Hristiyanlık Roma'ya Paulus'tan önce gitmişti (*İşler* 28, 15). Bir varsayım öne sürmemiz gerekirse, en azından Trastevere'de yani Tevere ırmağının asıl kentin öte yanında kalan kıyısında oturduğunu söyleyebiliriz. Burası, göçmenlerin birbirlerine yakın yaşadıkları kesimdi. Eusebius'a bakılırsa (*Kilisenin Geçmişi* 2, 25) Paulus Roma'da, tam Petrus'un* aynı kentte çarşıya gerildiği sıralarda, başı kesilerek idam edilmiştir. Petrus'unki gibi aşağılayıcı bir idam biçiminden kurtulabilmesini Roma yurttaşı olmasına borçludur. Eusebius bu bilgiyi imparator Septimius Severus'un saltanatı sırasında, Zephyrinus Roma piskoposuyken yaşamış Caius adında birinden aldığını yazar. Paulus'un öldürüldüğü yerin Via Ostiensis üzerinde Tre Fontane'de olduğu kabul edilir. Burası Constantinus zamanında küçük bir dua yeriyle belli edilmiş, 384 yılındaysa onun yerine San Paolo fuori le mura (surdışı) denilen büyük bazilika yapılmıştır. Bugün görülen ise, eski bazilikanın 1823 yangınında yıkılmasından sonra aynı yerde yapılan kilisedir.

* İsa'nın oniki havarisinden (ya da habercisi) en başta gelen. Kilise kurumunu kuran kişi ve ilk papa olarak kabul edilir. Sen Piyer, Saint Pierre, Saint Peter. (ç.n.)

YER ADLARI

Abonouteichos: İnebolu
Abydos: Çanakkale, Nara Burnu üzerinde boğazın en dar yerindeki kent.
Actium: Kuzeybatı Yunanistan'da burun
Adaniya: Adana
Adramyttion: Edremit
Aigeai: Ayas
Aizanoi: Çavdarhisar
Alabanda: Araphisar
Aleksandria: İskenderiye
Aleksandria Troas: Çanakkale Yarımadası'nda deniz kıyısında kent
Aleksandretta: İskenderun
Alinda: Karpuzlu
Amaseia: Amasya
Amisos: Samsun
Anaura: Çardak
Anazarbos: Anavarza
Ankyra: Ankara
Antiocheia [Pisidia]: Yalvaç
Antiocheia [Menderes üzerindeki]: Başaran
Antiocheia [Orontes Nehri üzerindeki]: Antakya, Asi Nehri üzerindeki Antiocheia
Antiphellos: Kaş, Eski Andifli
Apameia [Kelaïnai]: Dinar
Arabia: Arabistan
Araksos Nehri: Aras Nehri
Arbela: Erbil
Argaios Dağı: Erciyes Dağı
Artakata: Ağrı Dağı'nın Kuzeyinde, Aras'ın sol kıyısında kent
Arzakhun: Malazgirt yakınında Urartu Kenti
Assos: Behramkale
Atarneus: Dikili
Athos: Aynaroz
Attaleia: Antalya
Attika Yarımadası: En önemli kenti Atina olan Yarımada
Azadiatas: Karatepe
Cilicia Aspera: Cilicia Petraea: Taşeli, Taşlık Kilikia
Cilicia Campestris: Çukurova
Cilicia Petraea: Cilicia Aspera: Taşeli, Taşlık Kilikia
Delos: Ege Denizi'nde ada
Delphoi: Yunanistan'da Koren Körfezi'nin yukarısında kutsal kent
Derbe: Kerti Höyük
Didyma: Didim
Diospolis: Akçakoca
Dorylaion: Eskişehir
Elaiia: İlkçağ'da Bergama'nın Limanı
Elaiusa Sebaste: Ayaş
Eretria: Eğriboz
Erythrai: Ildırı (Çeşme'nin doğusunda)
Eukscinos Pontos: Karadeniz
Euphrates Nehri: Fırat Nehri
Eurymedon Nehri: Antalya yakınında Köprü Çayı
Gallipolis: Gelibolu

Garsa ura: Aksaray
Gordion: Yassıhöyük
Granikos Nehri: Biga Çayı
Grynion: Çiftkale
Gurgum: Maraş
Halikarnassos: Bodrum
Halys Nehri: Kızılırmak
Hatti: Asur çivi yazılarında Anadolu'nun adı
Hattuşaş: Boğazköy
Hellas: Yunanistan
Hellespontos: Çanakkale Boğazı
Hellespontos Phrygia'sı: Merkezi Bandırma olan bölge
Herakleia: Ereğli (Karadeniz)
Hermos Nehri: Gediz Nehri
Hierapolis: Pamukkale
Hierapolis Kastabala: Teciirli
Ikoniön: Konya
Ilion: Troia
Illyria: Arnavutluk
Imbros Adası: İmroz Adası
Ionis: İzmir ve güneyinde kalan kıyı bölgesi
Ipsos: Sipsi
Iris Nehri: Yeşilirmak
Issos: Dörtöl'un (Kilikia) kuzeybatısında
Kabeira: Niksar
Kaikos: Bakır Çayı
Kaisaria Mazaka: Kayseri
Kalykadnos Nehri: Göksu
Kaniç: Kültepe Neşa
Karia: Menderes'in güneyinde kalan Muğla'yı kapsayan güneybatı Anadolu yöresi
Kaspia Denizi: Hazer Denizi
Kastabala: Ceyhan Nehri'nin doğusunda denize yakın kent
Kaystros Nehri: Küçük Menderes Nehri
Kelainai [Apameia]: Dinar
Kentrites: BotanÇayı
Kestros Nehri: Akçay, Pamphylia'da nehir
Khalironcia: Yunanistan'da kent Delphoi'nin kuzeyinde
Khalikledon: Kadıköy
Kheta: Anadolu'nun Mısır hiyerogliflerindeki adı
Khilakku: Asur metinlerinde Kilikia'nın adı
Khios Adası: Sakız Adası
Klazomenai: Urla
Knidos: Datça Yarımadası'nın batı ucunda kent; Kırye Burnu
Kolkhis: Batum Çevresi
Kolophon: Dëğirmendere
Kolosai: Denizli-Dinar yolu üzerinde, Honoz'un önündeki tepede kurulmuş kent
Korakesion: Alanya
Korinthos: Korent Peloponnesos'ta
Korykos: Kızkalesi (Mersin)
Kos Adası: İstanköy Adası
Ksanthos: Kınık

Kummukh: Hellenistik dönem Kommagene'si
Kydnos: Tarsus Çayı, Berdan
Kyme: Aliğa yakın
Kyzikos: Bandırma-Erdek arasında kent
Labraunda: Labranda
Lamos Nehri: Limonlu Deresi
Lampsakos: Lapseki
Laranda: Karaman
Latmos Dağı: Beşparmak Dağları
Lebedos: Ephesos'a komşu kıyı kenti
Lemnos Adası: Limni Adası
Leros Adası: Ege'de, Anadolu kıyısına yakın ada
Lesbos: Midilli Adası
Levant: Doğu Akdeniz kıyıları
Lydia: Başkenti Sart (Sardeis) olan yöre
Lykaonia: Konya ilini içine alan bölge
Lykia: Dalaman Çayı ile Antalya arasında kalan, Akdeniz'e kıyı olan bölge
Lystra: Hatunsaray
Magaros: Ceyhan Nehri'nin denize döküldüğü yerde kent
Magnesia [Menderes Magnesia'sı]: Ortaklar
Magnesia-ad-Sipyllum: Manisa
Magnopolis: Kalkköy, Karadeniz
Maiandros: Büyük Menderes Nehri
Mallos: Kızıldahta Köyü
Mazaka: Daha sonra Caesarea Mazaka (Kayseri)
Media: İran
Megiste Adası: Meis Adası
Melia: Mukale, Samsun Yarımadası'nın kuzey kıyısında
Meliteia: Urartu metinlerinde Malatya
Melitene: Malatya, Milidia
Mykenai: Peloponnesos'ta Miken uygarlığına adını veren kent
Mylasa: Milas
Myra: Demre
Myriandros: İsenderun'un 5 km. güneybatısında liman kenti
Myrina: Aliğa'nın yakınında, kuzeyde, kıyıda kent
Neapolis: Kavala
Nikomedia: İzmit
Nikopolis: Karadeniz Bölgesi'nde Süşehri yakınında kent
Ninoava: Asur'un başkenti
Nisibis: Nusaybin
Nysa: Sultanhisar
Olba: Uzuncaburç
Ora pontica: Karadeniz'de Samsun ve Ereğli arasındaki kıyı şeridi
Orontes: Asi Nehri
Ostia: Roma kentinin limanı
Parion: Kemerkalcsi
Peiraeus: Pirce
Peloponnesos: Mora Yarımadası
Pelta: Çivil
Pergamon: Bergama
Pessinos: Ballıhisar
Petra: Filistin'de Ölü Deniz'in güneyinde kent
Philippi: Filibe
Phokaia: Foça

Phrygia: Afyon, Kütahya, Denizli, Eskişehir ve Uşak'ın bir bölümünü kapsayan yöre
Pinaros: Deliçay
Pion Dağı: Panayır Dağı
Pompeopolis: Taşköprü
Pontos: Doğu Karadeniz bölgesi
Pontos Alpleri: Karadeniz dağları
Priene: Güllübağçe
Propontis: Marmara Denizi
Pylos: Peloponnesos'ta antik kent
Pyramos Nehri: Ceyhan Nehri
Rhyndakos Nehri: Adınaz Çayı
Sagalassos: Ağlasun
Samos: Sisam Adası
Samosata: Samsat
Sangarios: Sakarya
Sardeis: Sart
Saros Nehri: Seyhan Nehri
Sebaste: Kabeira (Niksar)
Sebasteia: Sivas
Seleukeia [Kilikia'da]: Silifke
Seleukeia: Antakya'nın limanı, Asi Nehri'nin denize döküldüğü yerdeki Seleukeia
Selinus: Bergama Çayı
Sestos: Çanakkale'nin karşı kıyısında kent
Sigaion: Yenişehir
Sillyon: Perge yakınında antik kent
Sinaria: Bayburt
Sinope: Sinop
Skamandros Nehri: Kara Menderes Nehri
Smyrna: İzmir
Solimissos Dağı: Aladağ
Sparta: Peloponnesos'ta kent
Stratonikeia: Eskihisar
Taruisa: Hitit çivi yazısında Troia'nın adı
Teleboas: Murat Suyu
Telmessos: Fethiye
Teos: Seferihisar
Termessos: Antalya yakınında antik kent
Thebai: Atina'nın kuzeyinde kent
Theimussa: Myra'nın güneybatısında antik kent
Thera: Santorini Adası
Thessalia: Tesalya
Thymbrium: Yalvaç yakınında
Tigranokerta: Silvan
Tralles: Aydın
Trapezus: Trabzon
Troas: Çanakkale Yarımadası
Tuhana: Tyana, Bor-Kemerhisar
Tyana: Kemerhisar
Tyre: Sur
Yambad: Halep
Yerevan: Erivan
Zela: Zile
Zeieia: Gönen

KAYNAKÇA

- Alcock, S. E. (1993) *Graecia Capta: The Landscapes of Roman Greece*, Cambridge: Cambridge University press.
- André, J.-M. ve Baslez, M.-F. (1993) *Voyager dans l'Antiquité*, Paris: Fayard.
- Applebaum, S. (1979) *Jews and Greeks in Ancient Cyrene*, Leiden: E.J. Brill.
- Bammer, A. (1988) *Ephesos, Stadt an Fluß und Meer*, Graz: Akademische Durck-und Verlagsanstalt.
- Barnes, T.D. (1971) *Tertullian. A Historical and Literary Study*, Oxford: Clarendon Press.
- Bean, G. E. (1979a) *Turkey's Southern Shore*, London: John Murray.
- (1979b) *Aegean Turkey*, Londra: John Murray.
- (1989) *Lycian Turkey*, Londra: John Murray.
- Bickerman, E. (1976) *Studies in Jewish and Christian History* (3 vol), Leiden: E. J. Brill.
- (1979) *The God of the Maccabees: Studies in the Meaning and origin of the Maccabean Revolt*, çev. H.R. Moering, Leiden: E.J. Brill.
- (1988) *The Jews in the Age*, Cambridge, MA and Londra: Harvard Press.
- Billerbeck, M. (1991) 'Greek Cynicism in imperial Rome', *Die Kyniker in der moderne Forschung* içinde, yay. M. Billerbeck, Amsterdam: B.R. Grüner.
- Blass, F ve Debrunner, A. (1961) *A Greek Grammar of the New Testament*, çev. R. W. Funk, Cambridge: Cambridge University Press.
- Boardman, J. (1994) *The Diffusion of Classical Art in Antiquity*, Londra: Thames and Hudson
- Boatwright, M.T. (1993) 'The city gate of Plancia Magna in Perge' *Roman Art in Context: An Anthology* içinde, yay. E. d'Ambra, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Boswell, J. (1988) *The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from late Antiquity*, Londra: Allen Lane.
- Bowersock, G. W. (1983) *Roman Arabia*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bowie, E.L. (1974) 'Greeks and their past in the second Sophistic', *Studies in Ancient Society* içinde, yay. M. I. Finley, Londra: Routledge and Kegan Paul.
- Braudel, F. (1972) *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. S. Reynolds, Londra: Collins.
- Braund, D.C. (1984) *Rome and the Friendly King*, Londra: Croom Helm.
- Browning, R. (1969) *Medieval and Modern Greek*, Londra: Hutc-

KAYNAKÇA

- Burkert, W. (1985) *Greek Religion*, çev. J. Raffan, Oxford: Basil Blackwell.
- Burstein, S. M. (1985) *Translated Documents of Greece and Rome, 3: The Hellenistic Age From the Battle of Ipsos to the Death of Kleopatra VII*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Camp, J. M. (1986) *The Athenian Agora: Excavations in the Hearth of Classical Athens*, Londra: Thames and Hudson.
- Cartledge, P.A. ve Spawforth, A.J.S. (1989) *Hellenistic and Roman Sparta*, Londra: Routledge.
- Casson, L. (1974) *Travel in the Ancient World*, Londra: George Allen & Unwin.
- (1986) *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton: Princeton University Press.
- (1991) *The Ancient Mariners*, Princeton: Princeton University Press.
- Chevallier, R. (1988) *Voyage et Déplacement dans l'Empire Romain*, Paris: Armand Colin.
- Clay, D. (1990) 'The philosophical inscription of Diogenes of Oenoanda: new discoveries 1969-83', *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2, 36, 4 içinde, yay. W. Haase, Berlin ve New York: Walter de Gruyter.
- 236** Colish, M.L. (1992) 'Stoicism and New Testament: an essay in historiography' *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2, 26, 1 içinde, yay. W. Haase, Berlin ve New York: Walter de Gruyter.
- Comparetti, D. (1966) *Vergil in the Middle Ages*, çev. E. F. M. Benke, Londra: George Allen & Unwin.
- Crook, J. A. (1989) 'Jewish literature in Hebrew and Aramaic in the Greek era' *The Cambridge History of Judaism* 2 içinde, yay. W. D. Davies ve L. Finkelstein, Cambridge, Cambridge University Press.
- De Sainte Croix, G. E. M. (1975) 'Early Christian attitudes to property and slavery' *Studies in Church History*, 12: *Church, Society and Politics* içinde, yay. D. Baker, Oxford: Basil Blackwell.
- (1981) *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Londra: Duckworth.
- Dodds, E. R. (1965) *Pagan and Christian in an Age of Anxiety*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Downey, G. (1961) *A History of Antioch in Syria*, Oxford: Clarendon Press.
- Downing, F. G. (1993) 'Cynics and early Christianity' *Le Cynisme ancien et ses Prolongements* içinde, yay. M.-O. Goulet-Cazé ve R. Goulet, Paris, Presses

- Dudley, D. R. (1937)
Easterling, P.E. (1985)
Universitaires de France.
A History of Cynicism, Londra: Methuen.
'Books and readers in the Greek world': the Hellenistic and Imperial periods', P. E. Easterling ve B. M. W. Knox (yay.) *The Cambridge History of Classical Literature, 1. Greek literature* içinde. Cambridge, Cambridge University Press.
- Eddy, S. K. (1961)
The King is dead: Studies in Near eastern Resistance to Hellenism, Lincoln, NB: Nebraska University Press.
- Eissfeldt, O. (1965)
The Old Testament. An Introduction, çev. P. R. Ackroyd, Oxford: Basil Blackwell.
- Farrington, A. (1987)
'Imperial bath buildings in south-west Asia Minor' S. Macready ve F. GH. Thomson (yay.) *Roman Architecture in the Greek World*, Londra: Society of Antiquaries.
- Ferguson, J. (1990)
'Epicurianism under the Roman Empire' W. Haase (yay.) *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2, 36, 4 içinde. Berlin ve New York: Walter de Gruyter.
- Finley, M.I. (1973)
The Ancient Economy, Londra. Chatto and Windus.
- Fleischer, R. (1973)
Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien, Leiden: E.J. Brill.
- Fraade, S. D. (1992) 237
'Rabbinic Views on the practice of targum, and multilingualism in the Jewish Galilee in the third-sixth centuries' L. I. Levine (yay.) *The Galilee in Late Antiquity*, Cambridge, MA ve Londra: Harvard University Press.
- Fraser, P. M. (1972)
Ptolemaic Alexandria (3 cilt), Oxford: Clarendon Press.
- Gardner, J. F. (1993)
Garnsey, P. (1966)
Being a Roman Citizen, Londra: Routledge.
'The Lex Julia and appeal under the empire' *Journal of Roman Studies* 56 içinde: 167-89.
- (1970)
Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire, Oxford: Clarendon Press.
- (1988)
Famine and Food Supply in the Greco-Roman World, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gawlikowski, M. (1990)
'Les dieux des Nabatéens' W. Haase (yay.) *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2, 18, 4 içinde. Berlin ve New York: Walter de Gruyter.
- Geagan, D. J. (1979)
'Les dieux des Nabatéens' W. Haase (yay.) *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2, 18, 4 içinde. Berlin ve New Yorks: Walter de Gruyter.
- Ginsberg, H. L. (1989)
'The Book of Daniel', W. D. Davies ve L. Finkelstein (yay.) *The Cambridge History of Ju-*

KAYNAKÇA

- Goodman, M. (1987) *The Ruling Class of Judaea*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Goulet-Cazé, M.-O. (1990) 'Le cynisme à l'époque impériale' W. Haase (yay) *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2, 36, 4 içinde. Berlin ve New York: Walter de Gruyter.
- Grainger, J. D. (1990) *The Cities of Seleucid Syria*, Oxford: Clarendon Press.
- (1991) *Hellenistic Phœnicia*, Oxford: Clarendon Press.
- Green, P. (1990) *From Alexander to Actium*, Londra: Thames and Hudson.
- Hajjar, Y. (1990) 'Baalbek, grand centre religieux sous l'Empire', impériale' W. Haase (yay) *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2, 18, 4 içinde. Berlin ve New York: Walter de Gruyter.
- Hall, A. S. (1973) 'New light on the capture of Isaura Vetus by P. Servilius Vatia', M. Wörle (yay.) *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik München 1972*, Münih: Beck.
- Hands, A. R. (1968) *Charities and Social Aid in Greece and Rome*, Londra: Thames and Hudson.
- 238** Harris, H. A. (1976) *Greek Athletics and the Jews*, Cardiff: University of Wales Press.
- Harris W. V. (1989) *Ancient Literacy*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Head, B. V. (1911) *Histoire Numérique : A Manual of Greek Numismatics*, Oxford: Clarendon Press.
- Hengel, M. (1989) 'The political and social history of Palestine from Alexander to Antiochus III (233-187 BCE)', W. D. Davies ve L. Finkelstein (yay.) *The Cambridge History of Judaism* 2 içinde. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoff, M. (1989) 'The early history of Roman Agorae at Athens', S. Walker ve A. Cameron (yay.), *The Greek Renaissance in the Roman Empire: Bulletin Supplement* 55, Londra: Institute of Classical Studies.
- Holum, K. G., Hohlfelder, R. L., Bull, R. J. ve Raban, A. (1988) *King Herod's Dream: Caesarea on the Sea*, New York ve Londra: W. W. Norton.
- Hopkins, K. (1978) *Conquerors and Slaves*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (1980) 'Taxes and trade in the Roman Empire (100 BC-AD 400)', *Journal of Roman Studies* 70 içinde: 101-25.
- Hornblower, S. (1982) *Mausolus*, Oxford: Clarendon Press.

- Hornblower, S. ve Spawforth, A. (yay) (1996)
Hornsby, H.M. (1991)
Houston, H. M. (1987)
Hunt, A. S. ve Elgar, C. C. (1932-4)
Isaac, B. (1992)
Jacobson, H. (1983)
Jones, A. H. M. (1940)
..... (1960)
..... (1973)
..... (1974)
Jones, C. P. (1978)
Kashtan, N. (1988)
Kearsley, R. (1986)
..... (1994)
Kraemer, R. S. (1992)
Lane - Fox, R. (1986)
Lassus, J. (1977)
Lentz, J. C. (1993)
Levick, B. (1967)
Levine, L. I. (1975)
- The Oxford Classical Dictionary* (3.bas), Oxford: Oxford University Press.
'The Cynicism of Peregrinus Proteus', M. Billerbeck (yay) *Die Kyniker in der modernen Forschung*, Amsterdam:B.R. Grüner.
'Lucian's *Navigium* and the dimensions of *Isis*', *American Journal of Philology* 108, 3: 444-50
Select Papyri, Londra: Heinemann.
The Limits of Empire, Oxford: Clarendon Press.
The Exagoge of Ezekiel, Cambridge: Cambridge University Press.
The Greek City from Alexander to Justinian Oxford: Clarendon Press.
Studies in Roman Government and Law, Oxford: Basil Blackwell.
The Criminal Courts of the Roman Republic and Principate, Oxford: Basil Blackwell.
The Ancient Economy, Basil Blackwell.
The Roman World of Dio Chrysostom, Cambridge, MA ve Londra: Harvard University Press.
'Akko Ptolemais: a maritime metropolis in Hellenistic and early Roman times, 332 BCE-70 CE, as seen through the literary sources', *Mediterranean Historical Review* 3 içinde, 1:37-53
'The Archiereiai of Asia and the relationship of the Asiarch and the Archiereus of Asia', *Greek, Roman and Byzantine Studies* içinde 27: 183-92
'The Asiarchs' D. W. G. Gill and C. Gempf (yay.) *The Book of Acts in its First-Century Setting, 2: The Graeco-Roman Setting*, Carlisle: The Paternoster Press.
Her Share of Blessings, Oxford: Oxford University Press.
Pagans and Christians, Harmondsworth: Viking.
'La ville d'Antioche à l'époque romaine d'après l'archéologie', H. Temporini ve W. Haase (yay.) *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2, 8, içinde. Berlin ve New York: Walter de Gruyter.
Luke's Portrait of Paul, Cambridge: Cambridge University Press.
Roman Colonies in Southern Asia Minor, Oxford: Clarendon Press.
Caesarea under Roman Rule, Leiden: E. J. Brill.

KAYNAKÇA

- Lewis, N. (1983) *Life in Egypt under Roman Rule*, Oxford: Oxford University Press.
- (1986) *Greeks in Ptolemaic Egypt*, Oxford: Oxford University Press.
- LiDonnici, L. R. (1992) 'The images of Artemis Ephesia and Greco-Roman worship: a reconsideration' *Harvard Technological Review* 85, 4 içinde, 389-415.
- Liebescheutz, J. H. W. G. (1972) *Antioch: City and Imperial Administration in Later Roman Empire*, Oxford: Clarendon Press.
- Lieu J., North J. ve Rajak, T. (yay.) (1992) *The Jews among Pagans and Christians in the Roman Empire*, London: Routledge.
- Lifshitz, B. (1977a) 'Jérusalem sous la domination romaine' H. Temporini ve W. Haase (yay.) *Aufstieg und Niedergang des römischen Welt* 2, 8 içinde. Berlin ve New York: Walter de Gruyter.
- (1977b) 'Césarée de Palestine, son histoire et ses institutions' H. Temporini ve W. Haase (yay.) *Aufstieg und Niedergang des römischen Welt* 2, 8 içinde. Berlin ve New York: Walter de Gruyter.
- Long, A. A. (1974) *Hellenistic Philosophy*, Londra: Duckworth.
- MacKay, T. S. (1990) 'The major sanctuaries of Pamphylia and Cilicia' W. Haase (yay.) *Aufstieg und Niedergang des römischen Welt* 2, 8 içinde. Berlin ve New York: Walter de Gruyter.
- McKenzie, J. (1990) *The Architecture of Petra*, Oxford: Oxford University Press.
- MacMullan, R. (1981) *Paganism in the Roman Empire*, New Haven ve Londra: Yale University Press.
- (1982) *Enemies of the Roman Order*, Londra ve New York: Routledge.
- (1986) 'What difference did Christianity make?' *Historia* 35, içinde 322-43.
- McPherson, J. M. (1990) *Battle Cry of Freedom*, London: Penguin.
- Malherbe, A. J. (1992) 'Hellenistic moralists and the New Testament' W. Haase (yay.) *Aufstieg und Niedergang des römischen Welt* 2, 26, 1 içinde. Berlin ve New York: Walter de Gruyter.
- Marrou, H. I. (1956) *A History of Education in Antiquity*, çev. G. Lamb, Londra: Sheed and Ward.
- Meeks, W. A.. (1983) *The First Urban Christians*, New Haven ve Londra: Yale University Press.
- Millar, F. G. B. (1981) 'The World of Golden Ass', *Journal of Roman Studies* 72 içinde, 63-75.
- (1992) *The Emperor in the Roman World*, Londra: Duckworth.
- (1993) *The Roman Near East 31 BC-AD 337*, Cambridge, MA ve Londra: Harvard University Press.

- Mitchell, S. (1993) *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor* (2 cilt), Oxford: Clarendon Press.
- Mitford, T. B. (1980) 'Roman Cyprus', H. Temporini (yay) *Aufstieg und Niedergang des römischen Welt* 2, 7, 2 içinde. Berlin ve New York: Walter de Gruyter.
- Nock, A. D. (1972) *Essays on Religion and the Ancient World* (2 cilt), Oxford: Clarendon Press.
- Orlinsky, H. M. (1989) 'The Septagint and its Hebrew text', W. D. Davies ve Finkelstein (yay) *The Cambridge History of Judaism*, 1: The Hellenistic Age içinde, Cambridge: Cambridge University Press.
- Osborne, R. (1987) *Classical Landscape with Figures*, Londra: George Philip.
- Oster, R. E. (1990) 'Ephesus as a religious centre under the principate: I. Paganism before Constantine', W. Haase (yay) *Aufstieg und Niedergang des römischen Welt* 2, 18, 3 içinde. Berlin ve New York: Walter de Gruyter.
- Price, S. R. F. (1984) *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Raban, A. (1992) 'Sebastos: the royal harbour at Caesarea Maritima-a short lived giant', *The International Journal of Nautical Archaeology* 21, 2 içinde :111-24.
- Rajak, T. (1983) *Josephus, the Historian and his Society*, Londra: Duckworth.
- Rajak, T. Ve Noy, D. (1993) 'Archisynagogoî: office, title, and social status in the Greco-Roman synagogue', *Journal of Roman Studies* 83 içinde: 75-93.
- Rawson, E. (1976) 'The Ciceronian aristocracy and its properties', M. I. Finley (yay) *Studies in Roman Property* içinde, Cambridge: Cambridge University Press.
- Reinhardt, W. (1995) 'The population size of Jerusalem and the numerical growth of the Jerusalem Church', R. Baukham (yay) *The Book of Acts in its First-Century Setting*, 4: *The Palestinian Setting* içinde, Carlisle: The Paternoster Press.
- Reynolds, J. (1982) *Aphrodisias and Rome*, Londra: Society for the Promotion of Roman Studies.
- Reynolds, J. ve Tannenbaum, R. (1987) 'Jews and godfearers at Aphrodisias', *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, ek cilt 12 içinde.
- Rickman, G. (1980) *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford: Clarendon Press.
- Robert, L. (1937) *Etudes Anatoliennes*, Paris: Boccard.
- (1971) *Les Gladiateurs dans l'Orient Grec*, Amsterdam: Adolf M. Hakkert.

KAYNAKÇA

- (1977) 'Documents d'Asie Mineure', *Bulletin de Correspondance Hellénique* 101: 43-132.
- (1981) 'Le Serpent Glycon d'Abônouteichos à Athènes et Artémis d'Ephèse à Rome', *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*: 513-35.
- Rogers, G. M. (1991) *The Sacred Identity of Ephesus*, Londra ve New York: Routledge.
- Rougé, J. (1960) 'Actes 27, 1-10', *Vigilae Christianae* 14: 193-203.
- (1966) *Recherches sur l'Organisation du Commerce Maritime en Méditerranée sous l'Empire Romain*, Paris: S.E.V.P.E.N.
- Russel, D. A. ve Wilson, N. G. (yay. ve çev) (1981) *Menander Rhetor*, Oxford: Clarendon Press.
- Sáenz-Badillos, A. (1993) *A History of the Hebrew Language*, çev. J. Elwolde, Cambridge, Cambridge University Press.
- Saller, R.P. (1982) *Personal Patronage under the Early Empire*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Schürer, E. (1973-87) *A History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (3 cilt), yeniden gözden geç bask.haz.G. Vermes ve F.G.B.Millar, Edimburg: T. & T.
- ClarkSchwartz, S. (1995) 'Language, power and identity in ancient Palestine', *Past and Present* 148 içinde: 3-47
- 242** Sedley, D. (1989) 'Philosophical allegiance in the Greco-Roman world', M.T. Griffin ve J. Barnes (yay) *Philosophia Togata* içinde, Oxford: Clarendon Press.
- Sharples, R. W. (1996) *Stoics, Epicureans and Sceptics*, Londra: Routledge.
- Shaw, B. D. (1984) 'Bandits in the Roman Empire', *Past and Present* 105 içinde 3-52.
- Sherwin-White, A. N. (1963) *Roman Society and Roman Law in the New Testament*, Oxford: Clarendon Press.
- (1967) *Racial Prejudice in Imperial Rome*, Cambridge, Cambridge University Press.
- (1973) 'The tabula of Banasa and the Constitutio Antoniniana', *Journal of Roman Studies* 63 içinde: 86-98.
- (1984) *Roman Foreign Policy in the East*, Londra: Duckworth.
- Sherwin-White, S. M. (1978) *Ancient Cos*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Smallwood, E. M. (1967) *Documents Illustrating the Principates of Gaius, Claudius, and Nero*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Smith, S. J. (1993) *Diogenes of Oenoanda: The Epicurean Inscription*, Napoli: Bibliopolis.
- Smith, R.R.R. (1991) *Hellenistic Sculpture*, Londra: Thames and

- Spivey, N. (1996) *Understanding Greek Sculpture: Ancient Meanings, Modern Readings*, Londra: Thames and Hudson
- Starr, R. J. (1987) 'The circulation of literary texts in the Roman world', *Classical Quarterly* 37, 1 içinde: 213-23.
- Stern, M. (1974) *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism* (3 cilt), Kudüs: Israel Academy of Sciences and Humanities.
- Stoneman, R. (1987) *Land of Lost Gods: The Search for Classical Greece*, Londra: Hutchinson.
- Swain, S. (1991) 'Arrian the epic poet', *Journal of Hellenic Studies* 111 içinde: 211-14.
- (1996) *Hellenism and Empire*, Oxford: Clarendon Press.
- Tataki, A. B. (1988) *Ancient Berœa: Prosopography and Society*, Paris: Boccard.
- Taylor, J. (1992) 'The ethnarch of King Aretas at Damascus', *Revue Biblique* 99 içinde: 719-28.
- Tcherikover, V. Fuks, A. ve Stern, M. (1957 - 64) *Corpus Papyrorum Judaicarum* (3 cilt), Cambridge, MA ve Kudüs: Harvard University Press.
- Thomson, D. J. (1988) *Memphis under the Ptolemies*, Princeton: Princeton University Press.
- Trebilco, P. (1991) *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Veyne, P (1990) *Bread and Circuses*, çev. B. Pearce, Londra: Allen Lane.
- Wallace, R. ve Williams, W. (1993) *The Acts of Apostles: A Companion*, Londra: Bristol Classical Press.
- Ward-Perkins, J. B. (1981) *Roman Imperial Architecture*, Harmondsworth: Penguin.
- Williams, W. (1975) 'Formal and historical aspects of two new documents of Marcus Aurelius', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 17, 1 içinde: 56-78.
- (1990) *Pliny the Younger: Correspondence with Trajan from Bithynia (Epistles X)*, Warminster: Aris and Phillips.
- Wilson, S. G. (1983) *Luke and the Law*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wiseman, J. (1979) 'Corinth and Rome I: 228 BC-AD 267', H. Temporini/(yay.) *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2, 7, 1 içinde. Berlin ve New York: Walter de Gruyter.
- Wycherley, R. E. (1978) *The Stones of Athens*, Princeton: Princeton University Press.

DİZİN

Achilles Tatiüs: 25, 26
Aelius Aristides (öl. İ.S. 181'den sonra): 26
Akad dili: 37, 38
Alaksander III (Büyük İskender): 35, 45, 51
Amphipolis: 220
Amyntas: 49, 206
Antiokheia: 39, 69, 72, 183-5
Antiokhos III: 78, 79, 192
Antiokhos IV Epiphanes: 98, 185
Antipas: 85, 181
Antoninus Pius: 90, 119, 125
Aphrodisias: 126, 138
Apollonia: 221
Apollonios, Glaukias'ın oğlu: 48
Apollon: 15, 107, 109-2, 209, 217
Apuleius: 27, 29, 117, 158, 161, 224
Aquila ve Priscilla: 16, 28, 156
Arabistan: Bkz. Nabat Krallığı
Arapça: 41
Aramca: 5, 6, 37-5, 50, 56, 58, 131, 151, 184
Archisynagogoi: 92, 121
Aretas IV: 89, 179, 180, 181
Artianus, Flavius: 106
Artapanos: 61
Artemis (Efes'teki): 16, 107, 112, 128, 174, 208, 209
Artemis (Perge'deki): 137, 202, 203
Arval kardeşleri: 113
Asia, Roma eyaleti: 21, 22, 71, 87-2, 89, 91, 126, 127, 134, 137, 207
Asiarkhoslar: 120, 128, 156
Aso'ya, Maurya: 51
Assos: 20, 22, 212
Atina: 14, 17, 18, 20-3, 57, 67, 95, 110, 124, 125, 140, 172, 222-3
Atletler: 18, 70, 97, 115-2
Attaleia: 200, 201
Attalos I: 80
Attalos II: 82, 200, 203
Attalos III: 87, 207
Attika lehçesi: 57, 59
Augustinus: 52
Augustus Caesar: 7, 71, 84, 85, 88, 90-2, 94, 96, 120, 127, 134, 135, 153, 156, 160, 168, 185, 204, 205, 212, 213, 219, 224, 231
Azadlıklar: 154
Barbarlar: 4, 35, 38, 48, 107, 228
Barnabas: 15, 36, 187, 195, 199, 200
Bebekler: 132
Beroea: 14, 20, 222
Bickerman, Elias: 53, 55, 76, 152
Boulé: 70, 72, 123, 124, 185, 197
Bursalı Dio: 196, 197
Caracalla: 49, 126
Chōra: 71, 105, 151
Cicero, Marcus Tullius: 95, 117, 130, 131, 144, 151, 152
Cicero: 81, 82, 87-2, 92, 119, 154, 172, 181

Conventus: 89
Cornelius: 100, 133, 170, 175, 193
Crassus, Marcus Licinius: 71
Damascus: 176-3
Danyal'ın Kitabı: 76, 151
Deniz kasmaları: 23, 26, 30
Derbe: 206
Dil: 150-2
Diogenes: 144
Diplomata (çoğ.): 28, 29
Diýaspora: 6, 38, 52, 53, 56, 61, 70, 114, 121, 131, 132, 200
Ekklesia: 123-2, 186
El koyma: 29, 90, 176, 219
Elagabalus: 72
Elymas, magos: 110
Emesa (Hums, Suriye): 62, 89
Ephesos: 13, 16, 21, 97, 98, 107, 112, 117, 118, 124, 126, 128, 137, 156, 207-4
Epikürosçular: 62, 139
Epiküros: 139-10
Epiktetos: 29, 58, 59, 139, 143, 163
Eumenes II: 80, 82
Everjetlik: 119
Ezekiel: 60, 70, 189
Fabius Maximus Paullus: 120
Felix: 73, 89, 92, 93, 163, 170, 174
Felsefe: 49, 62, 138, 145
Fenike dili: 37, 40
Festus, Porcius: 90, 160, 161
Filistin: 10, 11, 37
Finley, Sir Moses: 122
Gadara: 61, 62, 148, 150, 177
Galatia: 9, 36
Galatyalılar: 36
Gemi yolcuları: 16
Gemi yükünün istifi: 23
Gemiler: Bkz. Ticaret gemileri
Gladýatör yarışmaları: 97, 98
Glykon: 110, 113
Gymnazýumlar: 68-2, 75, 99, 105, 115, 117, 121, 184, 199, 223
Hac yolculukları: 175
Hamamlar (thermæ): 99, 185, 197, 204, 212, 214, 217
Hanlar (İlkçağda): 27
Havarîler (Haberçiler): 15
Haydutluk: 11
Hekataios: 74, 108, 132
Hellenleşme: 35, 40, 44, 47-30, 99, 135, 192
Hellenleş[tür]mek, Hellenleş[tür]me,
Hellenistik: 3-5, 35, 44
Hellenleşenler: 75
Herodes I: 11, 22, 38, 71, 82-3, 88, 93, 98, 113, 115, 120, 135, 168-6
Herodes Agrippa I: 24, 85, 93, 173
Herodes Agrippa II: 86, 89
Hierómata: 113

Horatius: 18, 27, 49, 95, 137
Ikoniön: 88, 96, 205
Ignatius: 20, 115
İsis (Ticaret gemisi): 23
İuvenal: 123, 134
İbranca: 37, 38, 40, 43, 53-2, 58, 151, 152
İmparatorun ev halkı (domus Caesaris): 91
Jason: 50, 120
Joppa: 193
Josephus, Flavius: 59
Judaea: 7
Jupiter Capitolinus: 112, 113
Kadınlar: 65-3, 138, 140, 162
Kaisareia: 11, 19, 28, 71, 89, 93, 98, 115, 146, 168, 170-6
Kappadokia: 36, 71, 75, 88, 172
Kenkhrae: 22, 25, 27
Kıbrıs: 62, 87, 88, 91, 100, 140, 198-2
Kilikia: 12, 13, 30, 36, 87, 88, 195, 196, 198
Kinik filozoflar: 61, 62
Kişinin kendini belirlemesi: 130
Kitap: 3, 15, 41, 58, 59, 83, 100
Klaros: 16, 111
Kleitomakhos: 63, 150
Kleopatra VII: 47, 67, 93, 195
Koloniler (coloniae): 95-6, 125, 153, 160, 162, 204, 205, 220
Korinthos: 7, 14-2, 68, 92, 95, 96, 107, 117, 120, 156, 217, 225-2
Koranlar, korsanlık: 29, 87, 196, 200, 216
Kos: 17, 214, 215
Köleler: 5, 64, 68, 73, 90-4, 100, 121, 130, 153-3, 160-3
Kudüs (Jerusalem, Yerusaleml): 38, 60, 68, 72, 75, 76, 98, 108, 112, 114, 124, 131, 133, 135, 167-2, 177, 192, 216
Kudüs'teki Antiokheialılar: 69, 70
Kurban: 69, 75, 83, 113, 114, 125, 129, 131, 133, 167, 210
Kurban eti: 113, 114, 129, 133
Küçük Asya: 12, 20, 30, 36, 37, 44, 45, 72, 79, 106, 109, 111, 151, 157, 185, 197, 203
Laodikia: 11
Latince: 35, 50, 52, 73, 97, 99, 100, 152, 202
Legatus Augusti: 90, 91
Lucanus: 17
Lukianos: 14, 23, 62, 110
Lykaonia dili: 5, 36, 205
Lykia: 12, 44, 66, 88, 118, 144, 206, 216, 217
Lydda: 194
Lydia (Purpura satıcısı): 68, 91, 220
Lysias, Claudius: 101, 154-2
Lystra: 88, 96, 205
Mahkeme kentleri: Bkz. Conventus
Makedonya Kralığı: 6, 13, 14, 35, 45-2, 78
Malta: 228
Mausolus: 44
Mektuplar: 16
Meleager (Gadaralı): 150
Menippus (Gadaralı): 61
Mısır: 6, 10, 17, 46-4, 55, 58, 64, 68, 71, 74, 80, 83, 93, 108, 192
Miletos: 13, 213,
Mithra'nın kültü: 137

Mithridates VI. Pontos kralı: 87, 207, 224
Mithylene: 212
Myra: 206
Nabat krallığı: 9, 39, 89, 179-3
Nabatlar: 41, 180-2
Neapolis: 20, 60, 218
Nero: 92, 95, 113, 116, 202
Nicaea: 109, 110
Nüfus cüzdanı (Roma yurttaşlarının): 157, 158
Oikistês: 107
Okur yazarlık: 63-4
Onias III: 50
Opramoas: 66, 118, 119, 206
Özel evlerde geceleme, konaklama: 27
'Özgür' siteler (Roma eyaletleri içinde): 125, 207, 213, 214, 218, 220, 221, 224, 225
Pallas, Marcus Antonius: 92
Palamyra ağzı: 38
Pamphylia: 12, 36, 200, 204
Patara: 216, 217
Paulus: 3-5, 20, 28, 30, 34, 58, 64-2, 73, 89, 91, 98, 105-2, 124, 142, 155-2, 195-2, 199, 216, 232
Pausanias: 18, 118, 188
Pedanius Fuscus: 90
Perge: 201-2
Perseus: 80-2, 87, 109, 193
Persius: 137
Petronius: 25, 52
Philippos II: 45, 97, 219, 221, 222
Philippos V: 78, 79
Philippi: 14, 219
Philo, İskenderiyeli: 22, 24, 56, 60, 61, 108, 114, 143, 149, 159, 164
Plancia Magna: 202
Platonculuk: 149
Plinius (Genç): 21, 93, 121, 154
Plinius (Yaşlı): 24, 190, 210
Plutarkhos: 17, 27, 47, 65, 100
Polemon, Marcus Antonius: 90, 202
Polis (çoğ. Poleis): 105, 106, 118, 122, 123
Pompeius Magnus, Gnaeus: 30, 65, 83
Procuratorların görevleri: 93, 173, 228
Pisidia Antiokheia: 203
Ptolemaios: 46, 47, 51, 55, 192
Ptolemais'teki Antiokheialılar: 192
Ptoleme I: 74, 128, 193, 198
Ptoleme II: 52, 192, 214
Ptoleme III Everget: 185, 188
Ptoleme IV Philopator: 46
Ptoleme V: 78
Ptoleme VI: 80, 81, 83
Ptoleme VIII: 83
Puzzioli: 230
Quintilianus: 52, 64
Rhagium: 229
Rhodos: 95, 215
Roma askerleri: 79, 100
Roma eyaleti (provincia): 86
Roma eyaletlerinin valileri: 168, 169
Roma kenti: 22, 112, 123
Roma ordusu: 42, 79, 83, 174
Roma'nın tahlî işçisi: 30

Roma yurttaşlığı: 152
 Sahne oyunu: 71, 116, 117
 Sakız Adası: 213
 Sami dilleri (Kuzey-Batı): 37-3, 51, 228
 Samos Adası: 213
 Samothrake: 218
 Seleukos dinastılığı, hanedanı ve krallığı: 10, 11, 38, 46, 47, 72, 75, 76, 79, 80, 81, 87, 98, 143, 170, 176, 183, 185, 187, 188, 192, 203
 Selçukîler: 188
 Seneca: 23, 139, 142, 143, 230
 Septauginta: 52-2, 56-2, 151, 152
 Sergius Paulus: 198, 199, 204
 Sesostris, Mısır Firavunu: 74
 Sınırlar: 11, 44, 80, 81, 105
 Sitelerin yöneticisi: 70, 124
 Smyrna: 90, 98, 125, 209
 Sparta: 17, 18, 108, 109
 Spor oyunları: 68, 69, 97, 115, 118, 168
 Stoacılar: 139-4, 148-2, 163
 Strabon: 36, 109, 132, 183, 185, 188, 190, 209
 Suetonius: 21, 135
 Syrakusai: 228
 Suriye: 10, 37
 Süryan dili: 38, 184
 Tacitus: 30, 83, 90, 99, 120, 132, 133, 136, 137, 161, 170
 Targumlar: 41
 Tapınak: 38, 75, 76, 108, 112, 114, 131, 135, 168, 169
 Tarsus: 9, 12, 13, 88, 139, 157, 195-3
 Ticaret gemileri: 21-4
 Titus Livius: 17, 83, 185
 Tiyatrolar: 98, 105, 115
 Thessalonika: 221
 Troas: 110, 211
 Turizm: 17, 18, 95
 Tyre (Sur): 189
 Vespasianus: 128
 Via Egnatia: 14, 20, 219, 220, 221
 Vergilius: 100, 230, 231
 Vasiyetnameler (Roma'nın cliens krallığının): 82, 83, 85, 87, 207
 Yabanıl hayvan avı (venationes): 97, 98
 Yafa: Bkz. Joppa
 Yahudi-Yunan yazını: 61
 Yahudiler: 4-2
 Yahudiye eyaleti: 7, 38, 39, 69, 72, 76, 83, 84, 86
 Yahuda Makabi: 50, 83, 113, 193
 Yasa koyucu (nomothetes): 107, 108
 Yohannes Hirkanus: 83, 84
 Yolculuklar: 15, 19, 21, 26, 29
 Yunan dili: 6, 35, 44, 51, 52, 57, 60, 95, 99, 150, 151
 Yunan güzel konuşma sanatı: 51, 54, 57, 107
 Yunan koinē'si: 57
 Yunan kültürü: 6, 44, 61, 63, 94
 Yunanistan: 13, 14, 35
 Yunanlı yazarlar: 41
 Yurttaşlık: 67, 69, 101, 105, 106, 152-2, 156, 157, 162, 173, 185, 195, 197
 Zenon: 62, 63, 140, 141, 147